

tarîh AKADEMİ

OSMANLI - TÜRKİYE ÇALIŞMALARI

ARALIK • 2024

TOPLUMSAL
tarih **AKADEMİ**

OSMANLI - TÜRKİYE ÇALIŞMALARI

05

ARALIK 2024

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI

**Toplumsal Tarih Akademi
Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi**

Toplumsal Tarih Akademi
Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi,
Tarih Vakfı tarafından her yıl Haziran
ve Aralık aylarında iki sayı olmak
üzere basılı ve çevrimiçi yayımlanan
hakemli bir dergidir.

Yıl 3 / Sayı 5 • Aralık 2024
ISSN: 2979-966X
E-ISSN: 2979-9694

Tarih Vakfı Adına Sahibi ve
Genel Yayın Yönetmeni

Nurşen Gürboğa

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Yaşar Tolga Cora

Editörler

Firuzan Melike Sümertaş

Sırrı Emrah Üçer

Kitap İnceleme Editörleri

Gülhan Balsoy, Cihangir Gündoğdu

Belge İnceleme Editörü

Deniz Türker

Dil Editörü & Yardımcı Editör

Emre Erkan

Mizanpaj Editörü

Aşkın Yücel Seçkin

Görsel Tasarım:

Gökhan Pahlı, Atakan Aslan

Baskı

Birlik Fotokopi Baskı Ozalıt
Nispetiye Mah. Birlik sok. No:2
Nevin Arıcan Plaza Beşiktaş İstanbul

Baskı Tarihi: Aralık 2024

Yayın Türü: Yaygın Süreli Yayın

Yayıncı Sertifika Numarası: 45602

Matbaa Sertifika Numarası: 52846

İletişim

Tarih Vakfı

Sarıdemir Mah. Rağıp Gümüşpala Cad.

Değirmen Sok. No: 10

Eminönü, Fatih, İstanbul

Telefon: (212) 522 02 02

Faks: (212) 513 54 00

toplumsaltarihakademi@tarikhvakfi.org.tr

Yayın Kurulu

Akif Ercihan Yerlioğlu - Boğaziçi Üniversitesi

Ali Sipahi - Özyeğin Üniversitesi

Alp Eren Topal - Oslo University

Aslıhan Gürbüz - McGill University

Ayşe Ozil - Sabancı Üniversitesi

Ayşe Polat - İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Ayşe Başaran - Marmara Üniversitesi

Barış Alp Özden - Yıldız Teknik Üniversitesi

Cangül Örnek - Maltepe Üniversitesi

Cihangir Gündoğdu - İstanbul Bilgi Üniversitesi

Deniz Türker - Rutgers University-New Brunswick

Erol Ülker - Işık Üniversitesi

Fatih Artvinli - Acıbadem Üniversitesi

Fatma Öncel - Sabancı Üniversitesi

Filiz Dıġırođlu - Marmara Üniversitesi

Firuzan Melike Sümertaş - Koç Üniversitesi, ANAMED

Gülhan Balsoy - İstanbul Bilgi Üniversitesi

Gülşay Yılmaz - Akdeniz Üniversitesi

Liaisan Şahin - Marmara Üniversitesi

Mehmet Ö. Alkan - İstanbul Üniversitesi

Mehmet Beşikçi - Yıldız Teknik Üniversitesi

Mehmet Ertan - Düzce Üniversitesi

Murat Cankara - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Nurşen Gürboğa - Marmara Üniversitesi

Sırrı Emrah Üçer - Yıldız Teknik Üniversitesi

M. Talha Çiçek - İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tanya E. Lawrence - St. Andrews University

Tuba Demirci - Beykoz Üniversitesi

Tülün Değirmenci - Hacettepe Üniversitesi

Uğur Bahadır Bayraktar - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Ümit Fırat Açıkgöz - American University of Beirut

Yaşar Tolga Cora - Boğaziçi Üniversitesi

Yavuz Köse - Vienna University

Danışma Kurulu

Ahmet Demirel - Marmara Üniversitesi (E)

Ahu Antmen - Sabancı Üniversitesi

Carter Vaughn Findley - The Ohio State University (E)

Edhem Eldem - Boğaziçi Üniversitesi

İlhan Tekeli - Ortadoğu Teknik Üniversitesi (E)

Nevra Necipoğlu - Boğaziçi Üniversitesi

Nicole van Os - Universiteit Leiden

Nuran Yıldırım - Bezmîâlem Vakıf Üniversitesi

Mete Tunçay - Bilgi Üniversitesi (E)

Selçuk Esenbel - Boğaziçi Üniversitesi (E)

Zübeyde Füsün Üstel - Galatasaray Üniversitesi (E)

Toplumsal Tarih Akademi *Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi*
yayın yönetiminden ve yazardan izin alınmaksızın alıntı
yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal
Tarih Akademi dergisinin ilgili sayısını ve yazar ismini
belirtmek zorunludur.

İÇİNDEKİLER

Sunuş	
Firuzan Melike Sümertaş & Sırrı Emrah Üçer	iv

Araştırma Makaleleri

1875 Osmanlı Moratoryumu Önlenebilirdi Nurhan Davutyan	1
1922 Öncesinde Jacques Pervititch Murat Tülek, Jean-François Pérouse, Funda Ferhanoğlu	23
İstisnayı Yönetmek, Adaleti Müzakere Etmek: İşkodra'da Cibal Kanunu, Umumi Sulhlar ve Hibrit Cezalandırma Usulleri Ebru Aykut	59
"Başka Yazacak Şey mi Yok?": 19. Yüzyıl Osmanlı Aydınının Gözünden Karabatak ve Karabatağın Kısa Leksikolojik Tarihi T. Murat Akkaya	87

Belgeler

Adalet Arama ve Tehdit Unsuru Olarak Yabancı Devletlere Başvurma Söyleminin Nüveleri Filiz Yazıcıoğlu	97
Halil Edhem Bey'in Almanca Müze-i Hümayun Tarihi Mertkan Karaca	105
Amerika'da Bir Yeniçeri: İbrahim Ben Ali'nin Sıradışı Serencamı Aysel Yıldız	115

Kitabiyat

Ümit Kurt, <i>Kanun ve Nizam Dairesinde Soykırım Teknokratı Mustafa Reşat Mimaroglu'nun İzinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Mekanizması</i> Ekrem Yener	121
Uğur Zekeriya Peçe, <i>Island and Empire: How Civil War in Crete Mobilized the Ottoman World</i> Melis Cankara	125
Ali Akyıldız, <i>Mabeyn-i Hümayun: Osmanlı Saray Teşkilatının Modernleşmesi</i> Ayşe Hilal Uğurlu	129
Nir Şafır, <i>The Order and Disorder of Communication: Pamphlets and Polemics in Seventeenth-Century Ottoman Empire.</i> Numan Deniz	133

Vefeyat

Divriği'den Parlayan Işık:Necdet Sakaoğlu'nun Ardından Fahri Aral	137
---	-----

Beşinci Sayımızla Merhaba!

Toplumsal Tarih Akademi dergisinin yeni sayısı ile karşınızdayız. Bu sayı, dergimizin yayın hayatına başladığı 2022 Aralık ayından bu yana çıkan beşinci sayısı. Ama tematik bir dosyadan oluşmaması nedeniyle de ilk olma niteliği taşıyor. Aynı zamanda bizim, derginin editör yardımcılığından editörlüğüne geçiş aşamasında ilk deneyimimiz. O nedenle şimdiden, her ne kusur işlediyssek affola.

Dergiyi çok kısa zamanda Tarih Vakfı'nın önemli yayınlarından biri haline getiren önceki editörlerimiz Yaşar Tolga Cora ve Nurşen Gürboğa'ya, derginin yayın hayatına başlaması yolundaki öncü rolü nedeniyle Tarih Vakfı eski Genel Başkanı ve dergimizin eski genel yayın yönetmeni Mehmet Ö. Alkan'a teşekkürlerimizi sunarız. Dergiyi ileriye taşımak için omuzlarımıza yüklenen sorumluluğun farkındayız. Umarız, Yayın Kurulu üyelerimizin ve genişleyen editör kadromuzun desteği ile bu sorumluluğu hakkıyla yerine getireceğiz. Bu noktada, dergi yönetiminin yenilediği Eylül 2024 yayın kurulu toplantımızda, bizlerle birlikte dergimizi oluşturma sorumluluğunu paylaşan yeni kitap inceleme editörlerimiz Gülhan Balsoy ve Cihangir Gündoğdu'ya, yeni belge inceleme bölümü editörümüz Deniz Türker'e teşekkür ederiz. Yeni bölüm editörlerimize tüm enerjileriyle sürece koydukları büyük katkıdan dolayı müteşekkirimiz. Nurşen Gürboğa editörlüğü bizlere devretmekle beraber derginin Genel Yayın Yönetmenliği pozisyonunu sürdürüyor, kendisinin rehberliği ve desteği, Tarih Vakfı yönetimi ile kurduğu köprü bizler için çok değerli. Yazıların yayına hazırlanması sürecinde hem çok titiz hem de bir o kadar hızlı çalışan, yardımcı editörlük görevini de üstlenen Türkçe dil editörümüz Emre Erkan'a teşekkür ederiz. Mizanpaj editörümüz Aşkın Yücel Seçkin'e de özenli ve seri çalışması için içtenlikle teşekkür ediyoruz. Ayrıca revizyonlarıyla yazarlarımızı yönlendiren, dergimizin görünmez kahramanları anonim hakemlerimize teşekkür ediyoruz. Bir yandan uzun bir süre sonra serbest konulu yazılardan oluşan bir sayı çıkarma kararı almamız, öte yandan süreç devam ederken değişen yönetim yapımız süreçte bazı aksamalara yol açtı. Bunu hoşgörü ve sabırla karşılayan yazarlarımıza da ayrıca minnettarız.

Bu sayımızda dört araştırma makalesi, üç belge inceleme yazısı, dört kitap inceleme yazısı ve bir anma yazısı yer alıyor. Öncelikle beşinci sayımızda yayınlanan araştırma makalelerinden bahsetmek istiyoruz. İlk araştırma makalemiz Nurhan Davutyan tarafından kaleme alındı ve "1875 Osmanlı Moratoryumu Önlenebilir" başlığını taşıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun mali egemenliğini ihlal eden Düyun-ı Umumiye'nin kurulmasına giden gelişmelere farklı bir perspektiften bakan çalışma, kapsamlı kaynaklardan ve istatistiksel analiz yöntemlerinden yararlanıyor. Davutyan'a göre Mehmed Emin Ali Paşa'nın 1867'de önerdiği mali tedbirler 1879'da değil önerildiği zaman uygulansaydı moratoryumun engellenmesi ihtimali bulunuyordu. İkinci araştırma makalemiz üç yazarın ortak çalışması: Murat Tülek, Jean-François Pérouse ve Funda Ferhanoğlu. Başlığı "1922 Öncesinde Jacques Pervititch" olan bu ayrıntılı çalışma İstanbul'un haritacılık tarihinde mihenk taşı olan Pervititch'in geçmişine, henüz İstanbul sigorta planlarını hazırlamaya başlamadan önceki dönemine odaklanıyor. Bir tanesini kapağa taşıdığımız değerli görsel malzemeleri okurumuzla buluşturan bu makale, Pervititch'in aile yaşamı, mesleki gelişimi ve ilk haritaları üzerine değerli bilgiler veriyor. Üçüncü araştırma makalemizin başlığı "İstisnayı Yönetmek, Adaleti Müzakere Etmek: İşkodra'da Cibal Kanunu, Umumi Sulhlar ve Hibrit Cezalandırma Usulleri." Yazarımız Ebru Aykut bizi Geç Osmanlı dönemi Arnavut diyarına götürüyor ve yerel dağ kanunları ile merkezileşme çabaları arasında Osmanlıların yönetim hamlelerini anlamamızı sağlıyor. Foucault'nun yönetsellik (*governmentality*) kavramının bir dizi vakada sınanması açısından olduğu kadar İşkodra'da vuku bulan ilginç tarihsel hadiselerin incelenmesi açısından da okurlarımızı tatmin edecek bir çalışma olduğunu düşünüyoruz. Dördüncü araştırma makalemiz doğa tarihi alanında ve daha uzun makalelerle kısa makaleler arasında bir geçiş niteliğinde. "Başka Yazacak Şey mi Yok?": 19. Yüzyıl Osmanlı Aydınının Gözünden Karabatak ve Karabağın Kısa Leksikolojik Tarihi" başlıklı bu ilginç yazıda Tarkan Murat Akkaya, 1899 tarihinde Karabatak kuşu üzerine yazılmış bir gazete makalesine mercek tutuyor. Acaba etrafımızda uçup duran tüm bu güzel kuşların adı nereden geliyor? Kuş adlarının kökenini inceleyen nomenclature alanında, en azından karabatak adıyla ilgili Akkaya'nın yazısının söyleyecek sözü var.

Deniz Türker editörlüğünde oluşan belge inceleme yazıları bölümümüz tarihçiler camiasının ve okurların dikkatini gözden kaçmış belgelere çekmeyi, bu belgelerin yaratıcı biçimlerde yorumlamayı hedefliyor. Filiz Yazıcıoğlu'nun incelemesi birer kaynak olarak arzuhallerin önemini hatırlatıyor. Yazı, II. Abdülhamit döneminde Kesriye kazası telgraf memuru Mehmet Tevfik Bey'in Rumeli Müfettişliği'ne yazdığı arzuhalleri inceliyor ve düşük dereceli sayılabilecek bir memurun tayininin bile yabancı devletlerin müdahalesinin konusu olması üzerine eleştirel bir biçimde düşünüyor. Mertkan Karaca, Osman Hamdi Bey'in kardeşi Halil Edhem Bey tarafından 1909'da yazılmış Almanca bir makaleyi inceliyor. Asurolog Hermann von Hilprecht'e hazırlanan armağan kitabında yer alan bu makale günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi adını taşıyan Müze-i Hümayun'un tarihi açısından değerli bir belge. Aysel Yıldız'ın yazısı, 1756'da İstanbul'da doğan ve önce Rusya'da esaret çeken sonra ABD'ye göçen yeniçeri İbrahim Bin Ali'yle ilgili. Yıldız bu ilginç hayat hikayesine kaynaklık eden iki mektubu inceliyor.

Dergimizin, Gülhan Balsoy ve Cihangir Gündoğdu editörlüğünde oluşan kitap inceleme yazıları bölümü yakın dönemlerde yayınlanmış, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet tarihinin farklı dönemlerine odaklanan kitapların incelemelerini içeriyor. Ekrem Yener, Ümit Kurt'un Aras Yayınları'ndan çıkan *Kanun ve Nizam Dairesi'nde Soykırım Teknokratı Mustafa Reşat Mimaroglu'nun İzinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Mekanizması* başlıklı kitabını, Melis Cankara, Uğur Zekeriya Peçe'nin Stanford University Press tarafından basılan kitabını inceliyor. *Kitap Island and Empire: How Civil War in Crete Mobilized the Ottoman World* başlığını taşıyor ve 1890'larda Girit'te ortaya çıkan iç savaş koşullarının yerinden ettiği Müslüman nüfusun etkisiyle tetiklenen Osmanlı toplumsal hareketlerini tartışıyor. Ayşe Hilal Uğurlu, Ali Akyıldız'ın Timaş Yayınları tarafından basılmış olan ve Osmanlı İmparatorluğunun kurumsal yapısına ışık tutan *Mabeyn-i Hümayun: Osmanlı Saray Teşkilatının Modernleşmesi* başlıklı çalışmasını inceliyor. Numan Deniz ise Nir Şafir'in *The Order and Disorder of Communication: Pamphlets and Polemics in Seventeenth-Century Ottoman Empire* adlı kitabını inceledi. Kitap 17. Yüzyıl el yazması kitapçıkların bir iletişim ve tartışma zeminine dönüşmesini ele alıyor.

Dergimizin vefeyat yazısı bölümünde, geçtiğimiz yaz aylarında kaybettiğimiz, Tarih Vakfı mütevellisi, yerel tarih, kent tarihi, Selçuklu tarihi, Osmanlı tarihi ve eğitim tarihi konularındaki çalışmalarını ile bilinen tarihçi, öğretmen ve yazar Necdet Sakaoglu'nu Fahri Aral'ın kaleminden bir yazı ile anıyoruz.

Yayın kurulumuzun kararı doğrultusunda dergimiz bundan böyle Haziran aylarında tematik dosyalı, Aralık aylarında ise serbest çağrılı olarak yayınlanacak. Bu nedenle gerek DergiPark, gerekse Tarih Vakfı'nın internet sitesi üzerinden yayınladığımız çağrı metinlerini takip etmenizi öneririz. 2025 yılı Aralık ayında yayınlanacak yedinci sayımızda yer alabilecek yazıların son gönderim tarihi 15 Haziran 2025 olarak belirlenmiştir. Yazıların DergiPark sistemi üzerinden gönderilmesini özellikle rica ediyoruz.

Toplumsal tarihciliğin gelişmesini, özgür ve eleştirel düşüncenin kendini ifade edecek mecra bulmasını, bu amaçla özellikle nitelikli Türkçe makalelerin okurlarla buluşmasını önemsiyoruz. Toplumsal Tarih Akademi dergisi Tarih Vakfı'nın köklü ve eleştirel yayıncılık geleneğini akademik dergiciliğin uluslararası standartlarıyla bir araya getirmeyi amaçlıyor. Bu çerçevede dergimizin ulusal ve uluslararası dizinlerde taranması için gerekli başvuru süreçlerini yürütüyoruz. Sizlerin yapıcı eleştirileri ve katkıları bizler için çok önemli. Dergimize ilişkin değerlendirme ve eleştirilerinizi merakla bekliyoruz.

Keyifli okumalar ve güzel bir yıl dileriz.

Toplumsal Tarih Akademi Dergisi Editörleri
Firuzan Melike Sümertaş & Sırrı Emrah Üçer

1875 Osmanlı Moratoryumu Önlenebilirdi*

NURHAN DAVUTYAN

Emekli, Kadir Has ve Marmara Üniversiteleri
dnurhan@hotmail.com

ORCID 0000 0002 9539 9602
Makale geliş tarihi: 20 Mart 2024
Makale kabul tarihi: 23 Eylül 2024

Özet

Makalenin ana fikri 1875'te alınan Osmanlı iflas kararının kaçınılmaz olmadığıdır. Sadriâzam Mehmed Emin Âli Paşa'nın moratoryumdan sekiz yıl önce, 1867'de, acilen alınmasını önerdiği somut tedbirlerin o tarihte değil de 1879 gibi Çarlık ordusunun Yeşilköy'de, İngiliz donanmasının İzmit Körfezi'nde bulunmasından ve Berlin Kongresi'nin toplanıyor olmasından ötürü, çok özel sayılması gereken şartlarda ve kısmen uygulanmaya konmuş olması, bu gecikmenin iflasta büyük rolü olduğunu düşündürmektedir. Nitekim önce Rüşum-ı Sitte'ye devredilen, sonrasında Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne geçen altı vergi kaleminin 1879 öncesi ve sonrası performansının istatistiki tahlilinin sonuçları, Âli Paşa'nın tedbirleri vaktinde uygulanmış olsa, moratoryumun önlenebilir olduğunun delilidir. İflas nedeniyle faiz ve anapara taksitlerinin ödenmeyişi, İngiliz bono sahiplerini çok rahatsız etmiştir. O dönemde sadece vergi ödeyen mülk sahipleri seçmen olabildiğinden, bono sahipleriyle seçmenler çakışmakta ve görüşleri Parlamento'ya yansımaktadır. Bu durum, diğer bazı etmenlerle birlikte, İngiliz hükümetini, Rus yayılmasını frenleyen Osmanlı'yı desteklemek olan, geleneksel politikasından kısmen sapmak zorunda bırakmıştır. Bu durumun, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesi ve feccaatle sonuçlanması üzerindeki etkisi hesaba katılmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Tanzimat Reformları, Genç Osmanlılar, Mali Yapı, Borç Moratoryumu, Binom Yapısal Kırılma Testi.

Abstract

The Ottoman Moratorium of 1875 could have been prevented

We claim the Ottoman moratorium of 1875 was avoidable. As early as 1867, Ottoman PM Âli Paşa was ringing the alarm bells and proposing very specific fiscal measures for immediate implementation. We argue these were partially implemented in 1879 under conditions of *force majeure*, when the Czar's army was stationed in Istanbul suburbs, the British fleet anchored at İzmit Bay, and the Berlin Congress was in session. This leads us to believe the delay played a nonnegligible role in triggering the moratorium. Indeed, a careful statistical comparison of the time series on revenues collected before and after the 1879 reforms provides conclusive causal evidence. Namely, if Âli Paşa's reforms were implemented in a timely manner, the moratorium could be avoided. The link between the moratorium and the subsequent and disastrous Ottoman defeat in the Russo-Turkish War of 1877-1878 deserves emphasis. During that era due to the restricted nature of the electoral franchise, voters and British bondholders largely coincided. The opposition of enraged bondholders constrained the British government to deviate from its traditional policy of supporting the Ottomans as a bulwark against Russia.

Keywords: Tanzimat Reforms, Young Ottomans, Fiscal Organization, Debt Moratorium, Binomial Test for Structural Break.

* Bu makale TÜBİTAK-SOBAG 119K197 no.lu projeden üretilmiştir. Kuruma desteği için teşekkür borçluyum.

I. Giriş

'Kara Kuğu' deyimi, olasılığı fazlasıyla küçük bir olayın yine de vuku bulduğunda son derece önemli sonuçlara yol açması anlamında kullanılır¹. Burada, karşı-olgusal bir iktisadi tarih çalışması yaparak on iki yıllık bir gecikmeyle ve kısmen yapılmış bir reforma yoğunlaşıp "vaktinde yapılsaydı ne değışirdi" sorusuna cevap arayacağız. Diğer bir deyişle 1879'da kurulan Rüsüm-ı Sitte İdaresi, ilk önerildiğı 1867'de kurulsaydı 'Kara Kuğu' neticeleri hasıl olabilirdi demektediriz. Bahse konu tedbirler vaktinde uygulansa Osmanlı maliyesinin 1875'te iflas etmeyeceğini gösterebiliyoruz. Moratoryumun olmayışı durumunda ise 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı patlak vermeyebilir, verse bile sonuçları çok farklı olurdu. Gerçeklikteyse savaş Osmanlı bozgunuyla neticelenip insani, maddi anlamlarda feci sonuçlara yol açtı ve Osmanlı için sonun başlangıcı oldu². Bu savaş olmasa ya da farklı sonuçlansa tarihi gidişatın ne ölçüde değışeceği cevabı bilinemez bir sorudur. Kanaatimizce İmparatorluğun varlığını sürdürmesi uzun vadede imkânsız gibiydi. Ancak çöküş ve yerini ulus devletlere bırakış süreci daha az şiddet ve kayıp içerebilir, daha 'yumuşak' olurdu. Ayrıca bu tür bir karşı-olgusal çalışmanın beyhude olmadığını vurgulamak gerekir. Zira böyle bir çalışmanın getireceğı perspektif ve ufuk genişliği başka bir "bugün olabilirdi"yi ima eder. Bu ise sosyal, siyasi ve kimliksel gerginlikleri törpüleyen bir uzlaşı kültürüne katkıda bulunur.

19. yüzyıl, altı asırlık Osmanlı İmparatorluğunun en olaylı dönemidir. Dramatik vukuatla dolu bu asırda, şeriat temelinde yönetilen çok etnili ve çok mezhepli imparatorluk Rus Çarlığı ile 3 büyük harbe tutuştu, 1828-1829, 1854-1855 ve yukarıda zikredilen Çar ordusunun Yeşilköy'e geldiğı 1877-1878. Yeşilköy'deki Rus askerleri, onların İstanbul'a girişini önlemek amacıyla Marmara'da demirlemiş İngiliz filosu, borçlar meselesini Berlin Kongresi (Haziran-Temmuz 1878) gündemine sokmamakta kararlı bir Osmanlı yönetimi, Rüsüm-ı Sitte'nin kuruluşunun arka planını teşkil eder. Bu asır boyunca İmparatorluk vasal veya eski vasal statüsündeki Mısır, Sırbistan, Yunanistan gibi ülkelerle defalarca savaşıp irili ufaklı sayısız iç isyanla boğuştu. Bu ortamda İmparatorluk hukuki (*de jure*) bağımsızlığını korumak için modernleşme hamlelerine girişmek, devletlerarası çelişkilere oynamak ve fiilen (*de facto*) Düvel-i Muazzama diye nitelediğı Fransa ve özellikle İngiltere'yle ilişkilerde sürekli alttan almak ve destek aramak zorunda kaldı. Özavcı (2021) bu süreci uluslararası ilişkiler açısından, Inalcık ve Quataert (1994), Pamuk (2018) ise sosyoekonomik açıdan inceler.

İlk isyanlar 19. asrın başlarında Güneydoğu Avrupa'da başlayıp, tedricen doğuya ve güneye doğru yayıldı. Romanya, Bulgaristan, Girit, Suriye ve daha sonra Doğu Anadolu'da kargaşa ve ayaklanmalar oldu. Genelde orta sınıf mensuplarının yönlendirdiğı Hristiyan köylülerin, Müslüman toprak ağalarına başkaldırması söz konusuydu. Tetikleyici sebep köhnemiş tarımsal ilişkiler ve vergilerdi. Ancak taraflar arasındaki etnisite ve din/mezhep farklarından ötürü daima milliyetçi tonlara büründüler. Göreceğimiz üzere önleyici, modernleştirici reformlara başvuruldu. Bu reformlardan gayrimüslim halkları en ziyade ilgilendireni vergi eşitliği sağlamaya ve vatandaşlık haklarını sınırlayan şeri örf ve kuralları kaldırmaya yönelik olanlardı. Reformcu Osmanlı ricali böylelikle Hristiyan orta sınıfların ve zengin köylülerin sadakatini kazanıp bir ortak Osmanlılık bilinci

1 Nesim N. Taleb. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, (New York: Random House, 2007).

2 Peter Sluglett and Hakan M. Yavuz. *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*. (Utah: University of Utah Press, 2011).

yaratmayı hedefliyordu. Tarihin ağırlığından, “fetheden fethedilen ayırımı”³, ötürü bu çabalar yönetici sınıfın tümünce benimsenmedi. Ayrıca reformcu kesimin talihsizliği söz konusu dönemde Fransa, İngiltere ve Rusya’nın Afrika ve Asya’da yayılıp Cezayir, Hindistan Orta Asya gibi Müslüman ağırlıklı bölgelere yerleşmesiydi. Osmanlı modernizasyon çabalarının bu yayılmaya denk gelmesi, reformcuların işini hem de pratik anlamda zorlaştırmıştır.

Çalışmanın geri kalan kısmında yukardaki görüşlerin dayanaklarını sunup, iflasın kaçınılmaz olmadığı tezini detaylandıracağız. İkinci bölümde modernleşme reformlarını zorunlu kılan uluslararası düzen dahil olmak üzere tarihsel arka planı özetleyip ardından üçüncü bölümde reformların mali örgütlenme kısmını tartışacağız. Böylece sürecin aşırı dış borçlanmaya yol açmasının önemli bir nedenini tespit edebileceğiz. Reformun icap ettirdiği değişikliklerle şeri geleneklerin çatışması, Yeni Osmanlılar muhalefetiyle birleşince, iflas yolunu açmış, Rüşum-ı Sitté’nin kuruluşunu 1867’den 1879’a ertelemiştir. Dördüncü bölümde Rüşum-ı Sitté’nin birkaç üst seviye değişiklikle Düyun-ı Umumiyyeye dönüşmesini özetleyip bu idareye devredilen altı kalem verginin 1879 öncesi ve sonrası performansını istatistiki yöntemlerle inceleyeceğiz. Aradaki nitelik farkı, aynı sonuçların 1867’den itibaren elde edilebileceği akılda tutulunca, iflasın önlenemez olduğu delili olacaktır. Beşinci bölümde moratoryum İngiltere’deki Disraeli hükümetinin siyasi manevra alanını daralttığını göstereceğiz. Bu durumun İngiltere’nin geleneksel ‘Rusya’ya set çekme’ politikasından ayrılmasıyla bağlantısını anlatacağız. Böylece ‘moratoryum olmasaydı 1877-1878 harbi farklı biterdi’ senaryosunu temellen-direceğiz. Sondaki altıncı bölümde makale özetlenecektir.

II. Tarihsel Arka Plan

18. asır boyunca Avusturya ve özellikle Rusya karşısında uğranılan ağır yenilgiler, reformcu Sultan III. Selim ile etrafındaki dar kadroyu, imparatorluğun mevcut düzeninin değişmesi mecburiyetine ikna etmişti⁴. 19. asrın ilk çeyreğindeki gelişmeler bu kanaati doğruladı. Napolyon’un Mısır seferine (1798-1802) Osmanlı’nın direnemeğini 1815’te Sırbistan’ın yarı bağımsızlığı ile sonuçlanan iki isyan takip etti. 1821’de başlayan Yunan ihtilali inişli çıkışlı mücadelelerin ardından 1828-1829 harbinin Rus zaferiyle bitmesi sayesinde Mora yarımadasında bağımsız bir Yunanistan’la sonuçlandı. Fransızların 1830’da Cezayir’e çıkmasına Osmanlı askeri bir direniş gösteremedi.

Fransız geri çekilmesini takip eden on yıllık bir anarşik dönemin ardından Mısır 1812’de Kavalalı Mehmed Ali’nin kontrolüne girdi. Bu Osmanlı savaş ağası, becerikli ama sert yöntemlerle iktidarı ele geçirip İstanbul’u kendisini Mısır valisi olarak tanımak zorunda bıraktı. Yeni vali, hem 1815 Viyana Kongresi sonucu işsiz kalan Napolyon’cu subayları istihdam edip hem de Fransız yönetimi sırasında Mısır’ın şeri düzeninin alt üst olması sonucu yönetime katılan Mısırlı gayrimüslimlerin rolünü genişletip ülkeyi modernleşme sürecine soktu. Böylece etkinleşen Mısır ekonomisi ve mali yapısı sayesinde ciddi bir düzenli ordu kurabildi. Yunan ihtilali sırasında Osmanlı merkezine sunduğu yardımın karşılığı olarak Suriye ve Lübnan valiliklerini talep etti. Ret cevabı alınca Osmanlı

³ Engin D. Akarlı, “The Problem of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909)”. Yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1976.

⁴ Carter V. Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007*, (New Haven: Yale University Press, 2010).

kuvvetlerini üç defa alt edip, modernist yönetimine Suriye ve Lübnan'ı da dahil etti. Oğlu İbrahim komutasındaki Mısır ordusu Anadolu'ya girdi ve 1833'te İstanbul'un kendisi tehlikedeydi⁵.

Fransa'nın desteklediği 'Vali'sinin ilerleyişini durduramayan II Mahmud, İngiltere'nin iç kargaşayla uğraşmasından ötürü tarihi hasmı Rusya'nın yardımını istemek zorunda kaldı. Çarlık filosunun Boğazda olmasının Avrupa dengesi açısından sakıncası, 1815 Viyana Kongresinin mevcut hanedanları kutsayıp Kavalalı gibi yeniyetmeleri dışlamasıyla birleşince Mısır güçleri güneye çekilmek zorunda kaldı. Bu Rus desteğinin karşılığı II. Mahmud'un, hasmı Rusya'yla sekiz yıllık bir savunma antlaşması yapmasıydı⁶. Ancak Mısır'la yapılan sadece bir mütareke idi. Zira Kavalalı Mehmed Ali, Suriye ve Lübnan'ın kontrolünü elinde tutmaya, yani gelirlerini kullanmaya devam etti. Ayrıca Mısır'da hanedan oluşturma talebi kabul edilene kadar geleneksel vergiyi yollamayı sürdürüyordu.

Yapılan savunma antlaşması neticesi İstanbul üzerindeki Rus nüfuzunun artması Viyana Kongresiyle oluşmuş Avrupa dengesi açısından ciddi bir olumsuzluktu. Bu durum Fransa'nın Mısır'daki nüfuzuyla birleşince, İngiltere'ye Hindistan yolunun tehdit altında olduğunu düşündürüyordu. 1838'de Osmanlı Mısır mücadelesinin yeniden alevlenmesinin arka planı buydu. Kavalalı'nın güçleri yeniden zafer kazanıp Anadolu'nun ortasına ilerlemeye muvaffak oldular. Ancak bu defa dört büyük güç, Avusturya, Fransa, İngiltere, Rusya, Osmanlı'nın yanındaydı. Onların yardımıyla İstanbul, Suriye ve Lübnan'ın kontrolünü yeniden ele geçirip Mısır vergisinin ödenmesini sağladı. Bunun karşılığı Mısır vilayeti için veraset ilkesinin kabulüydü. Ancak, Mısır'a karşı liberal güçler olan Fransız ve İngiliz desteğinin sağlanması 1838 Baltalimanı Serbest Ticaret Antlaşması ile 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayun'unu gerektirdi. Bu iki ve bağlantılı gelişmeyle Osmanlı İmparatorluğunu uzun vadede Avrupa kapitalist sistemine kurumsal anlamda entegre etmek amaçlanıyordu⁷. Ancak Serbest Ticaret Antlaşmasının kısa vadeli amacı Kavalalı'nın Mısır'da kurduğu gümrük duvarlarıyla korunan iktisadi yapıyı çökertip kendisini bu gelirden mahrum bırakmak ve İngiliz ticaretine kolaylık sağlamaktı. Antlaşmanın bu yönü daha sonra Osmanlı yönetimini de vuracaktı⁸.

Tarihimizde *Tanzimat* adıyla anılan ve takriben 40 yıl süren dönem böyle başladı. En belirgin niteliği Bâb-ı Ali merkezli yüksek bürokrasinin saraya kıyasla güç kazanmasıydı. Döneme damgasını vuranlar önce Mustafa Reşit daha sonra hamisi olduğu Fuat ve Âli Paşalardı. *Tanzimat*'ın getirdiği iki temel yenilik şunlardı: Sultan, yeni tahta geçmiş olan 16 yaşındaki Abdülmecid, bütün tebaasına; (i) can ve mal güvenliği, (ii) din ve mezhep farkı gözetmeksizin eşit muamele vaat ediyordu. Gülhane Fermanının metninde her iki yeniliğin de şeriat kökenli olduğu iddiası, özellikle ikincinin tartışmalı olduğu akıld tutulursa⁹, reformcuların dayandığı tabanın pek dar olduğuna işaret etti. Bu

5 Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864*. (Oxford: Oxford University Press, 2021).

6 Özavcı, *Dangerous Gifts*.

7 Özavcı, *Dangerous Gifts*.

8 Şevket Pamuk, *Uneven Centuries: Turkey's Economic Development since 1820*, (Princeton: Princeton University Press, 2018).

9 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, (New Jersey: Princeton University Press, 1963), 45.

iki vadin tarihsel önemini idrak için Osmanlı geleneğinde sultanın siyaseten katl ve müsadere yetkisini¹⁰ ve kullanımını hatırlamak gerekir. Mesela, 1833'te Kavalalı Mehmed Ali'nin oğluyla yürüttüğü müzakerelerde yetkisini aştığı gerekçesiyle, II. Mahmud Mustafa Reşit'in idamını emretmiş ama son anda caymıştı. 1837'de Mustafa Reşit'in hamisi Hariciye Nazırı Pertev Paşa o kadar şanslı olamamış ve bir saray entrikası sonucu idam edilmişti¹¹. Tebaanın din farkı gözetilmeksizin eşitliğini İslam'ın mutlak üstünlüğünü öngören şeriatla ilkesel anlamda bağdaştırmak da zordur. Kırmızı'nın (2021) çalışmasının başlığı "*Şer'an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen*" söz konusu zorluğu vurgulamaktadır. Dolayısıyla bu kararın alınmasında o dönemde Avrupa'da egemen olan fikri ortamın, Mısır'ın iktisadi ve askeri başarılarında gayrimüslim payının ve bağımsızlıkla sonuçlanan Sırp ve Yunan isyanlarının etkili olduğunu düşünmek gerekir. Ancak Abu-Manneh Gülhane Fermanının İslami düşüncedeki köklerini vurgulamaktadır¹². Finkel ise hem samimi bir Müslüman olan genç Sultanın, hem de dönem ulemasının fermanın gereğine inandıklarını yazmaktadır¹³.

İmparatorluğun Lübnan, Girit, Karadağ ve Bosna gibi değişik bölgelerinde vergiye itiraz temelli köylü isyanlarının sürmesi Osmanlı yönetimini 1839'da ilan edilen ilkeleri uygulamaya yönelik daha somut tedbirler almaya yöneltti. Sonuç 1856 İslahat Fermanıydı. İlkine kıyasla çok daha seküler vurgulu bu belgede şeriatın bahis yoktu. İnanç eşitliğine ciddi vurgu yapıp "askerlik hizmetinde, yargıda, vergilendirmede ve bürokrasiye katılmada" bütün tebaanın eşit olduğu ilan ediliyordu. Ayrıca "...kamuda sıkı bütçe disiplini, bankacılığın teşviki...seküler medeni ve ticari kanunlar ile bunları uygulamak üzere 'müslim ve gayrimüslim' üyeli karışık mahkemeler" vaat ediliyordu¹⁴. İslahat Fermanının direkt bir sonucu olarak 1858 yılında özel toprak mülkiyetine izin veren bir yasa çıkarıldı. Aslında 1856 Fermanı da 1839'daki öncülü gibi hem iç hem de dış dinamiklerden beslenmişti. Avrupa'yı sarsan 1848 ihtilalleri muhafazakâr Avusturya, Rusya kampı ile liberal Fransa ve İngiltere'nin arasını açmış, Romanya'da milliyetçiliği körükleyip Osmanlı-Rus ilişkilerini yeniden germişti. Kudüs'teki Hristiyan kutsal mekanları meselesi "Doğu Sorununu" yeniden alevlendirmişti. Neticede patlak veren Kırım harbinde (1853-1856) Fransa ve İngiltere Rusya'ya karşı Osmanlıyla birlikte savaştılar. Zaferle sonuçlanan bu ilk 'Hristiyan-Müslüman' ittifakı, harbi sonlandıran 1856 Paris Antlaşmasına yol açtı. Bu antlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu "Avrupa Konseyine" girmiş ve bir anlamda kendini kabul ettirmiş oluyordu. Özetle bu gelişmelerin 1856 İslahat Fermanının ilanındaki rolü önemlidir.

III. Reform Çabaları ve Yeni Osmanlılar Muhalefeti

Tanzimat ilkelerinin Osmanlı mali ve idari sistemine uygulanması hem vergilerin yapısı hem de toplama yöntemleri açısından ciddi değişiklikler gerektiriyordu. Bunları anlamak açısından 1839 öncesi sistemi kısaca özetleyeceğiz. Tarımın tayin edici ağır-

¹⁰ Yasin Aslantaş, "Making sense of 'müsadere' practice, state confiscation of elite wealth, in the Ottoman Empire, circa 1453-1839", *History Compass* 17 (6) 2019: 1-11.

¹¹ Özavcı, *Dangerous Gifts*, 179-190.

¹² Butrus Abu-Manneh. "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, 34(2) 1994: 184-197.

¹³ Caroline Finkel. *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. (New York: Basic Books, 2005), 449.

¹⁴ Davison. *Reform in the Ottoman Empire*, 55.

lıkta olduğu bu düzende Müslüman üreticiler ürünün yüzde onunu (öşür çoğulu aşar), vergi olarak öder, ayrıca egemen cemaatin (millet-i hâkime) mensubu olarak askerlik gibi silah gerektiren kamu hizmeti ifa ederlerdi. Gayrimüslim üreticilerse, oranı bölgeden bölgeye değişen ama ortalamada ürünün yüzde onunu epey aşan bir miktarı(haraç) ödemekle yükümlüydüler. Yerine göre haraç karşılıksız hizmet anlamında angarya da içerebiliyordu. Ayrıca yönetilen cemaat (millet-i mahkûme) olmanın nişanesi olarak gayrimüslimlerin cizye (bir nevi kelle vergisi) ödemek yükümlülüğü vardı. Öte yandan yönetilen cemaat mensuplarının silah taşıma mezuniyeti olmadığından, askerlik yükümlülüğü yoktu. Bu durum, uzun süren ve kaybedilen savaşların sıkça vuku bulduğu 19. yüzyılda, gayrimüslimlere, genelde¹⁵, önemli bir iktisadi avantaj sağlıyordu. İnalçık ve Quataert (1994) bu konuları teferruatlı şekilde anlatırlar. Öte yandan 1839 öncesi vergi toplama sistemiye yüksek Müslüman bürokrasi ile münhasıran değilse de genelde gayrimüslim sarraflar arası bir iş birliğine dayanıyordu. Bu iş birliği hiyerarşik şekilde örgütlenmiş iltizam ağları üzerinden, Bâb-ı Ali'den başlayarak taşeron ilişkileriyle vilayetlere ve daha alt idari birimlere uzanmaktaydı. Nitekim Mustafa Reşit Paşanın sarrafı Cezayirliyan bir Ermeniydi ve çöküşü reform süreciyle yakından bağlantılıydı¹⁶. Modernite öncesi bir tarım toplumu olan Osmanlıda vergi toplama sistemi, en azından zımnî, sıkça da fiili anlamda zor kullanımını içeriyordu. Otorite kullanma tekelinin Müslümanlarda olduğu bu toplumdaki vergi toplama sisteminde yüksek bürokrasinin rolü, eşrafla büyük ölçüde çakışan, yerel yöneticilerle bağlantı üzerinden icbarı sağlamaktı. Sarrafların fonksiyonu iltizam kontratını tekelinde tutan yönetici gruba parasal avans ve kefalet sunmak, tarımsal artığın depolanıp pazara naklini ve satışını organize etmekte. Makro açıdan bakıldığında, tarımsal artık hem şehirlerin iaşesi hem de dış ticaretin temeli olduğu için, Osmanlı ödeme sisteminin merkezindeki sarraflar aynı zamanda lojistik ve pazarlamayı da sağlıyorlardı. İstanbul'daki büyük sarraflar, cemaat içi kontrat icra mekanizmaları sayesinde taşradaki mezhepdaşlarıyla taşeronluk ilişkisi üzerinden, bu finans, lojistik ve pazarlama ağlarının merkezindeydiler¹⁷. İltizam sözleşmesinin gerektirdiği avans ve kefaleti kestirmek, başta hasat miktarı olmak üzere, pek çok belirsizlik, mesela toplanabilecek aynı vergi miktarı, yolların durumu, yerel fiyatlar vs., hakkında tahmin yürütüp iş yapmayı gerektiriyordu. Böylece hesaplanan tahmini toplam ile gerçekleşen miktar arasındaki fark mültezim-sarraf koalisyonunun kârını oluşturmaktaydı. Bu fonksiyonların gerektirdiği bilgi ve tecrübe birikimi söz konusu finans ve ticaret erbabı kesimi vazgeçilmez kılıyordu. Nitekim Tanzimat'ın hemen başında (1839) zorbalık ve keyfi uygulamaların kâr güdüsünden kaynaklandığı yanılığısıyla iltizam sistemi ilga edilmiş, vergi toplama görevi muhassıl diye adlandırılan memurlara havale edilmişti. Bu yenilik hazineye akan gelirin ciddi ölçüde azalmasına yol açınca daha küçük ölçülerde olmak üzere, vilayet yerine sancak vs. gelirini iltizama vermek suretiyle mültezim sistemine dönülmüştü. Özbek bu durumun imparatorluğun sonuna dek sürdüğünü yazmıştır¹⁸. Ortaylı ise Rüsüm-ı Sitte ve ardından gelen Düyun-ı Umu-

15 Can ve mal güvenliğinin olmadığı, Doğu Anadolu gibi, ücra bölgeler istisnadır. Bu yerlerde silah taşıyamama bir dezavantajdı.

16 Nurhan Davutyan. "The Penetration of European Banking into Ottoman Lands during the Second Half of the Nineteenth Century", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25 (3): 2023: 322-339.

17 Davutyan. "The Penetration of European Banking...". Cemaat içi kontrat icra mekanizmaları için, bkz. Avner Greif. *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

18 Nadir Özbek. "Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance?", *Journal of Interdisciplinary History* XLIX (2) 2018: 219-245.

miye İdarelerinden önce Osmanlı Devleti'nin vergi potansiyelini gerçekçi biçimde kestirip düzgün toplayabilecek bir bürokratik yapı oluşturamadığı görülmektedir¹⁹.

Özetle, içiçe geçmiş olan moderniteye intibak ve imparatorluğun bütünlüğünü koruma ihtiyacı köylü isyanlarını önlemeyi ve tebaa arasında din/mezhep farklarından bağımsız 'reel' bir eşitlik sağlamayı zorunlu kılıyordu. Ama bu eşitlik *millet-i hâkime* ve *millet-i mahkûme* ayırımı temelinde dayanan geleneksel düzenle çelişiyordu^{20, 21}. Reel eşitlik vergiler dışında toplumsal statü farklarını da gidermeyi içermektedir. Buysa gayrimüslimlerin de otorite kullanıp silah taşıyabilmesini ve askerlik yapmasını ima ediyordu. Davison'un bu konudaki hükmü, *ex post* anlamda doğrudur: "Müslümanlar, Hristiyan subay olgusunu içlerine sindiremiyorlar, Hristiyanlara, askerlikten sakınıp geleneksel muafiyet vergisini tercih ediyorlardı"²². Ancak ilerde göreceğimiz üzere, o yıllarda (1867-1871) durum akışkandı ve en azından Ermeni toplumunda, askerlik yapmanın can güvenliklerini arttıracaklarını savunan kayda değer bir kesim vardı²³.

Detaya inerek, bütün tebaaya can, mal güvenliğiyle eşitlik vaadi, vergi toplama sürecinde haracı öşür seviyesine indirmeyi, ek tedbirler yokluğunda toplamda azalmayı ima ederken, şiddet içeren uygulamalara ve angarya dahil her türlü keyfiliğe son vermeyi gerektiriyordu. 1839 Hattının açıkça belirttiği üzere, köylü isyanlarını önlemek bunları elzem kılıyordu. Bu ise mali ve idari sistemin baştan sona rasyonalizasyonunu gerektiriyordu. Ancak bu gereksinim imtiyaz ve gelirlerinden feragat etmek istemeyen yerel güç sahibi eşrafı engeline takılıyordu. Ayrıca bütün tebaanın eşitliği gayrimüslim ticaret ve finans erbabına da kendi hesaplarına iltizam işine girmenin ve memuriyetin²⁴ kapısını açmaktaydı. Rasyonalizasyon, (yönetimde zor ve icbar yerine bilgiye ve müşevviklere yaslanmak), ihtiyacı da bunu ima etmekteydi. Her iki uygulama da İstanbul sarraflarıyla yüksek bürokrasi arasındaki pazarlığın temelini sarsacak nitelikteydi. Bu dengenin bozulması ise cemaat temelli, hiyerarşik taşeron ilişkilerinden ötürü bütün toplumda yankılanacaktı. Mesela daha küçük idari birimler temelinde verilen iltizam kontratlarının gayrimüslimlerin rekabetine açılması keyfiliği azaltabilecekti, ancak bu durum o işi tekelinde bulunduran yerel eşrafın tepkisine neden oluyordu. Zira geleneksel düzende söz konusu birimin eşrafı dışında kimse öşür ihalesine katılmaya cesaret edemezdi. Bu durumda o kişi teklif vermek için son ana kadar bekleyebilirdi. Vergi ödenmeden mahsulün satış ve nakli de yasaktı. Yağmur ve soğukların başlamasıyla ürünün çarçur olacağından korkan yerel yönetici düşük bir teklifi köylülere düşük bir fiyatı kabul zorunda kalırlardı²⁵. Rasyonalizasyon gereksinimi ile yerel eşrafın alışkanlıkları arasındaki uyumsuzluğun bir diğer örneği, süregelen parasal kaos ortamında özellikle ön plana

19 İlber Ortaylı. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayın, 1983, 116.

20 Roderic H. Davison. "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, v.1, ed. Bernard Lewis and Benjamin Braude 319-338, (London ve Newyork: Holmes and Meier Publishers, 1982), 320.

21 Şerif Mardin. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 25-26.

22 Davison. *Reform in the Ottoman Empire*, 45.

23 Richard Antaramian. *Brokers of Faith, Brokers of Empire Armenians, and the Politics of Reform in the Ottoman Empire*. (Redwood City CA: Stanford University Press, 2020), 137. Burada vurgulanması gereken husus muafiyet vergisinin bütçeye katkısı ile eşitlik ilkesi arasındaki çelişkidir. Bugün de aşılış değildir.

24 Dönemin oldukça katı ve hiyerarşik sosyal yapısı, eğitime ulaşım vs.. gereği memuriyet ancak üst tabaka mensupları ve çocukları için söz konusuydu.

25 Ahmet Tabakoğlu. *Türkiye İktisat Tarihi*. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 85-186.

çıkıyor ve kaos besliyordu. O dönemde resmi kuru değerinin altında olan madeni parayla resmi kuru aşırı değerli kâğıt paralar beraberce kullanılırdı²⁶. Resmi kurun Hazine açısından bağlayıcı olmasından ötürü, vergi borcunu aşırı değerli kâğıt parayla ödemek mümkündü. Bu durumda yerel eşraf nüfuzunu kullanarak köylüden vergiyi madeni parayla tahsil edip aradaki farkı cebine indirebiliyordu²⁷. Böylece Hazine reel anlamda gelir kaybettiğinden, enflasyonist süreci besleyen kâğıt para basma ihtiyacı ve basımı süregidiyordu. Bu tür uygulamalar haliyle köylünün tepkisini doğuruyor, onların etkileri araziye asgaride tutmalarına yol açıyordu. Bu da vergi potansiyelini düşürüp kısır döngüyü besliyordu. Dönemi yaşamış bir gözlemcinin²⁸ vurguladığı üzere, ekilen arazinin köylüyü besleyecek asgariyle sınırlanması, sistemi kırılanlaştırdığı²⁹, çekirge, sel vs. gibi, tabiat cilvelerinin kıtlıkla neticelenmesine sebep olabiliyordu. Gerçi o dönemde ciddi bir "sosyal devlet" anlayışı yoktu, ancak kıtlık gibi felaketlerin etkileri görmezden gelinemez seviyelere ulaşınca, doğurduğu Hazine yardımı ihtiyacı borç alma gereksinimini arttırabiliyordu. Birazdan göreceğimiz üzere, borç alma konusunda gayet hassas³⁰ olan Âlî Paşa'nın bu arka planın bilincinde olduğu, Girit Layihası (1867) ve Vasıyetname (1871) olarak bilinen belgeleri bu tür mülâhazaların ışığında yazdığı anlaşılmaktadır. Girit Layihasında vurgulanan Osmanlı zafiyeti ve diplomatik izolasyonu, borç almada iktisadi ihtiyaca ek olarak stratejik hesapların da rol aldığını akla getirmektedir. Maktat Kırım harbi müttefikleri Fransa ve İngiltere menfaatlerinin Osmanlı'nın idamesini gerektirmesini, (çıkartların mezci) sağlamaktır³¹.

Geleneksel yönetici ve eşraf katmanının iktisadi ilişkilere emir, icbar ağırlıklı yaklaşımı, benimsedikleri 'ekâbir' zihniyetiyle birleşince, bilgi ve müşevvik kullanımını öne çıkaran "kapitalist" Tanzimat düzenine intibak³² etmesi mümkün olamıyordu. Bu durumda önceki koalisyonda geri planda olan 'burjuva' unsurların ön plana çıkması, mesela idari görevlere gelmesi gerekli oluyordu. Ancak bu unsurların içinde önemli miktarda gayrimüslim olması, millet-i hâkime zihniyetiyle çeliştiğinden ciddi zorluklar söz konusu oluyor ve mesele vergi toplama, kamu harcaması gibi "pür iktisadi" alandan taşıp etnik/dini bir nitelik kazanıyordu. 1856 sonrası ortaya çıkan üç büyük sorunun Lübnan³³ (1860-1861), Girit³⁴ (1866-1869), ve 1877-1878 harbinin tetikleyicilerinden Bosna-Hersek³⁵ (1875), kökeninde bu temel olgu vardır.

26 Pamuk. *Uneven Centuries*, 70.

27 Dört adet 25 kuruşluk madeni para resmiyette 1 kâğıt lira, piyasadaysa 2 lira olduğunda, köylüyü vergiyi madeni parayla ödemeye zorlayarak, Hazineye 1 kâğıt lira vermenin, 1 lira da kârı oluyordu.

28 David A. Mordtmann. *Istanbul ve Yeni Osmanlılar*, çev. Gertraude Songu-Habermann, (İstanbul: Pera Yayıncılık, 1999), 188-193.

29 Bu kavramın sosyoekonomik rolünü irdeleyen bir çalışma için bkz. Nesim N. Taleb. *Antifragile: Things that Gain from Disorder*, (New York: Random House, 2012).

30 Bu hassasiyetin sayısız örneği için bkz. Christopher Clay. *Gold for The Sultan, Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881: A Contribution to Ottoman and to International Financial History*, (London: I.B. Tauris, 2000).

31 Alfred Du Velay. *Essai sur l'Histoire Financiere de la Turquie*, (Paris: Arthur Ruisseau. 1903), 248. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Davutyan. *The Penetration of European Banking*.

32 Anlatmaya çalıştığımız zihniyet sorunları için bkz. Sabri Ülgener. *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1952).

33 Özavcı, *Dangerous Gifts*, 291-352.

34 Mustafa Yavuz *Demokratik İhtilaller Çağında Girit*. (İstanbul: Belge Yayınları, 2017), 146-202.

35 Davison. *Reform in the Ottoman Empire*, 307.

Tanzimat düzenine karşı yönetici elit içinden oluşan Yeni Osmanlılar muhalefetine önemli bir saiki gayrimüslim unsurların idari anlamda öne çıkabilmesine duyulan tepkidir³⁶. Sadrıâzam Mehmed Emin Âli Paşa'nın 30 Kasım 1867'de, Girit'ten Sultan Abdülaziz'e hitaben yazdığı rapor konumuz açısından çok değerli, ufuk açıcı mahiyettedir. Âli Paşa ciddi bir uluslararası krize yol açan isyanı bizzat yatıştırmak maksadıyla gittiği adada kaleme aldığı bu belgede İmparatorluğun karşı karşıya olduğu temel meselelerin gayetle bilincinde³⁷ olduğunu göstermekte, 1875 moratoryumu ile lüzumu ispatlanan ve 1879'in çok özel şartlarında kısmen uygulanan somut tedbirler önermektedir. Orijinali Osmanlıca ve haliyle "şahsa özel" olan raporun varlığı Almancasının³⁸ 1877'de yayınlanmasından itibaren uzmanlarca bilinmektedir. Davison belgeyi özetleyip anlamını uzun uzun tartışmaktadır³⁹. Akarlı Osmanlı arşivlerinde bulunduğu orijinal metni ve aynı konudaki diğer bazı vesikaları, *yüz yıllık bir gecikmeyle*, günümüz Türkçesinde yayınlamıştır⁴⁰.

Âli Paşa rapora uluslararası siyasi durumun bir özetiyle başlamaktadır. 1854-1856 Kırım harbinde Osmanlı'nın Rusya'ya karşı müttefiki olan liberal Fransa ve İngiltere ricalinin iç siyasi yapıları gereği, "milletler" ilkesi diye nitelediği "kendi kaderini tayin" prensibine karşı çıkmadıklarını vurgulamaktadır. Rusya'nın dış politikasını tayin eden fikri ve siyasi ortamı tahlil edip bu devletin Balkanlardaki tutumuna ve bunun Ortodoks Osmanlı tebaası açısından cazibesine dikkat çekmektedir. Avrupa'daki devletlerarası ilişkiyi ve güçler dengesini inceleyip, Osmanlı'nın mevcut köhne yapısından ötürü zayıf ve tecrit durumda olduğunu anlatmaktadır. Sürekli isyan bastırmakla uğraşmanın Müslüman insan gücü ve parasal açıdan ağır yükünü anlattıktan sonra bürokrasiye egemen olan açgözlülük, israf ve beceriksizliği vurgulamaktadır. Bu durumun refah artırıcı tedbirlere kaynak ayırmak bir yana bir adım sonrasını düşünmeye bile vakit bırakmadığından, Osmanlı devletinin varlığın sürdürmesini imkânsız kıldığını söylemektedir. Âli Paşa, bu tahlilden, Osmanlı'yı kurtaracak tek çıkar yolun her alanda bir 'Hristiyan-Müslüman' eşitliği sağlamak olduğu sonucuna varmakta, acil ve somut tedbirler önermektedir. Bu tür bir eşitliğin önündeki hukuki engellerin 1856 Fermanıyla kalkmış olduğunu belirten Paşa, önerilerine Hristiyan bürokratların, nüfus içindeki paylarına oranla çok az olduklarına işaret ederek başlamaktadır. İnsan tabiatı hakkında keskin gözlemler sunan Âli Paşa gayrimüslimlerin çocuklarını tahsil için Avrupa'ya veya Yunanistan'a yolladıklarını, imkanları daha sınırlı olanlarınsa Osmanlı dahilindeki kaliteli eğitim veren kendi okullarına gittiklerini anlatmaktadır. Mevcut uygulama-

36 Mardin. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*.

37 Âli Paşanın Girit'e gidişinin hemen öncesinde (Mart-Haziran 1867) Osmanlı tahvilleri Londra Borsasında dip yapmıştır. Piyasa fiyatı nominalin 70% altına inmiştir, bkz Clay. *Gold for The Sultan*, 572.

38 Mordtmann. *Istanbul ve Yeni Osmanlılar*, 56-65. A. D. Mordtmann (Şubat 1811, Hamburg-Aralık 1879, İstanbul) 1846'dan vefat ettiği 1879 yılına kadar, medfun olduğu İstanbul'da yaşamış bir Alman diplomatı ve bilim insanıdır. 1846'dan 1859'a kadar Hansea Liga 'sının Osmanlı nezdindeki konsolosudur. Hamburg merkezli Liga 1859'da Prusya'ya katılınca, Mordtmann İstanbul'da kalmış yeni kurulan ticari mahkemelerde görev almıştır. Âli Paşanın 1871'deki ölümünü takiben azledilen Mordtmann bir süre Fransızca bir gazetenin müdürlüğünü yapıp özel dersler vererek hayatını kazanmıştır. Arkadaşı ve hamisi Münif Paşa'nın Maarif Nazırı olmasıyla yeni kurulan *Mekteb-i Mülkiye*'de, 1877'den ölümüne dek coğrafya ve istatistik öğretilmiştir.

39 Davison. *Reform in the Ottoman Empire*, 87.

40 Engin D. Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrıâzamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*. (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları. 1978), 9-16.

manın çok sayıda nitelikli insanın din farkı yüzünden kamu hizmetlerinden dışlandığına yol açtığını yazmaktadır⁴¹. Kamu gelirlerinin üçte ikisi kadarının gayrimüslimlerce sağlandığını söyleyerek bu tür insanları "sağmal koyun" yerine koymanın onları dış tahriklere açık hale getireceğini ve tehlikeli olduğunu anlatıp onları idarenin hukuki, mali vs. her alanında çalıştırmanın gereğini vurgulamaktadır. Ardından en muhtemel iki itiraza (Hristiyanların üstün bilgileri neticesinde yönetimi tümünden ele geçirmeleri ve İslam unsurun hoşnutsuz olmaklığı) değinen Paşa, Hristiyanlar olmaksızın ülkenin yönetilemeyeceğini ve devletin zaten çökeceğinin pek çok belirtisi olduğunu söyleyip bunları geçersiz saymaktadır⁴² [italikler eklenmiştir].

Aynı fikirlerin çok daha sarıh ve net⁴³ bir üslupla dile getirildiği, "Âli Paşanın Vasiyetnamesi" olarak bilinen 1871 tarihli bir diğer belge de mevcuttur. Belgeyi günümüz Türkçesiyle ilk defa yayınlayan Akarlı orijinali Fransızca olan vasiyetin yazıldığı tarihte, İstanbul basınında yer aldığı söylenildiği ancak günümüze ulaşan metnin 1910'da La Revue de Paris'de neşredildiğini yazmaktadır⁴⁴. Orijinalinin Fransızca olması, kaynağı konusunda bazı müphem noktaların bulunması gibi nedenlerle metnin sahilliği münakaşa konusu olmuştur. Akarlı bu endişeleri tek tek ele alıp yersiz olduklarını anlatmaktadır. Metnin İngilizcesini yayınlayan Andıç ve Andıç⁴⁵ ile Davison⁴⁶ da vasiyetname içeriğinin Âli Paşanın bilinen görüşleriyle tam bir uyum içinde olduğuna dikkat çekip tarihsel değerini vurgulamışlardır. Daha önemlisi hem İslami fikriyatı hem Fransız klasisiklerini hem de o dönemin zihni atmosferini en iyi bilenlerden, Meriç'in Âli Paşayı Richelieu ile kıyaslayıp öne çıkarması ve vasiyetnamenin sahil olduğu kanaatinde olmasıdır⁴⁷. Akarlı da bu noktayı önemsemektedir⁴⁸.

İlerde bahsedeceğimiz Rüsum-ı Sitte İdaresiyle Âli Paşanın somut önerileri arasındaki bağı vasiyetnameden yaptığımız şu alıntı açıkça göstermektedir: "*Meseleyi titizlikle inceledikten sonra tek çıkar yolun aşâr, rüsum vs. gibi tüm vergilerin toplanmasını güvenilir firmalara tevdi etmek olduğuna kanaat getirdim*"⁴⁹. Aynı vasiyetnamede sıralanan aday firmalar listesinde, yer alan bir banker firmasının sahibi olan Zarifi'nin Rüsum-ı

41 Âli Paşanın "eğitimin getirisi", "çıklarların mezcedilmesi," returns to education", "incentive compatibility" gibi iktisat literatürüne ancak 1980'lerde giren kavramlar kullanıp, çağının çok ilerisinde olduğunu gösterdiğini belirtmek gerekir. Bkz Engin D. Akarlı, *Belgelerle Tanzimat*, 14, 30.

42 Akarlı, *Belgelerle Tanzimat*, 15.

43 "Mevcut vergi toplama sistemimiz fecidir. Tekraren bu sistem vergi mükellefini çileden çıkarmakta ve isyana sevk etmektedir", "Zat-ı Şahane dahil kimsenin hiçbir şekilde bütçeye müdahale yetkisi olmamalıdır", "Kan vergisinin münhasıran Müslümanlara yüklenmesi nüfuslarının süratle azalmasına sebep olmaktadır", "Silahlarını üzerimize çevirirler korkusuyla gayrimüslimlerin askerlikten meni onların isyan etmesine yol açmaktadır", Fuad Andıç and Süphan Andıç. *The Last of the Ottoman Grandees: The Life and the Political Testament of Aali Paşa*, (İstanbul: Isis Press, 1996), 48-52.

44 Akarlı, *Belgelerle Tanzimat*, xii-xiii.

45 Andıç and Andıç. *The Last of the Ottoman Grandees*.

46 Roderic H. Davison. "The Question of Ali Paşa's Political Testament", *International Journal of Middle East Studies* 11(2) 1980: 209-225.

47 Cemil Meriç. *Ümrandan Uygarlığa*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 32-44. Andıç ve Andıç'ın (1996) Meriç'e ithaf edilmiş olduğunu zikretmek gerekir. Kardinal Richelieu (1585-1642), Fransız merkezi devletin oluşmasında önemli rol üstlenmiş bir devlet adamıdır.

48 Akarlı, *Belgelerle Tanzimat*, xiii.

49 Andıç and Andıç. *The Last of the Ottoman Grandees*, 52.

Sitte idaresinin baş organizatörü olması ise bağlantıyı kanıtlayan ek bir delildir⁵⁰. Son olarak Âlî Paşaya yönelik amansız bir muhalefet güdüp önerdiği tedbirlerin gecikip eksik uygulanmasında sorumluluğu olan Yeni Osmanlıların itirazlarına geçmeden önce, aralarındaki sosyal köken farkına işaret etmek faydalı olacaktır. Yerleşik yüksek bürokrat aile mensubu olan Yeni Osmanlıların aksine, zekâsı ve çalışkanlığı sayesinde hızla yükselen Âlî Paşa'nın babası Mısır Çarşısında aktardır. Sınırlı gelirini arttırmak için çarşı kapılarını açıp kapama görevini de üstlenmiştir. Bu durum muarızlarının kendisini "kapıcı zade"⁵¹ deyimiyle tahkir etmelerine yol açmıştır. Bu kökenin Âlî Paşayı eğitimi yatırım olarak görme gibi modern görüşlere açık hale getirdiği düşünülebilir. Andıç ve Andıç ile Barchard, Âlî Paşayı çeşitli boyutlarıyla değerlendiren kaynaklardır⁵². Todorova'da Tanzimat yöneticilerinin ailevi ve eğitimsel kökenleriyle ilgili biyografik bilgi mevcuttur⁵³.

Mardin aynı başlıklı eserinde⁵⁴ "Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu"nu incelerken, 1856 İslahat Fermanına duyulan derin tepkiyi, dedesi⁵⁵ Ahmet Cevdet Paşadan yaptığı alıntıyla⁵⁶ tasvir eder. Grubun faaliyete geçiş tarihini 1865 olarak saptar. Bir Hristiyan'ın 1861'de Lübnan'a mutasarrıf tayin edilmesinin bu doğuşun tetikleyicilerinden olduğunu belirtip "...Osmanlı gururuna vurulan bir başka darbe", olarak niteler⁵⁷. Söz konusu mutasarrıfın, Garabed Artin Davud (daha sonra Paşa) adlı bir Ermeni Katolik⁵⁸, harbi değil de zimmi bir gayrimüslim olmasının önemli olduğu kanaatindeyiz. Mordtmann "jeunesse dorée"⁵⁹ olarak nitelediği Yeni Osmanlıların kamu görevlerine tayin edilen "Hristiyanlara karşı anlatılması imkânsız bir hınç beslediğini" yazar. Çakır'daki⁶⁰ alıntılar kastedilen unsurun Avrupalı değil yerli Hristiyanlar olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ziya Paşa'nın ünlü hicviyesi Zafername'nin ilgili beyti de Mordtmann'ın bahsettiği "hınç"ın "zimmi"lere yönelik olduğunu doğrulamaktadır.⁶¹ Meselenin bir iş bulma veya makama gelme rekabetini aşır varoluşsal, kimliksel bir boyut aldığı anlaşılmaktadır. Aradan geçen 150 yılın perspektifinden geriye bakınca, bu hınçta, o dönem Avrupa'sının, yani harbi Hristiyanların, kültürel, ekonomik ve siyasi egemenliklerini

50 Andıç and Andıç. *The Last of the Ottoman Grandees*, 48.

51 Davison. *Reform in the Ottoman Empire*, 219. Ziya Paşanın bilinen şiirine gönderme yapılmaktadır. Bahse konu şairin, aynı konuda çok daha ağır ifadeler içeren şiirleri olduğu da bilinir. Yeni Osmanlıların Âlî ile tamamen aynı görüşte olup köklü bir ulema sülalesine mensup Fuat Paşa'ya saldırmayışı dikkat çekicidir.

52 Andıç and Andıç. *The Last of the Ottoman Grandees*, David Barchard. "The Doooman's Son who Saved the Empire: Aali Pasha", *Cornucopia: The Magazine for Connoisseurs of Turkey*, 31 2004.

53 Maria Todorova. "Composition of the Ruling Elite of the Ottoman Empire in the Period of Reforms 1826-1876", *Etudes Balkaniques*, No 1, 1976: 103-113.

54 Şerif Mardin. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. (İstanbul: İletişim Yayınları,1996), 25-26.

55 Bayram Çetinkaya. "Mahalle'sinden Kovulan Entelektüel: Şerif Mardin", 2017. <http://www.bayramalicetinkaya.com.tr/>

56 "Ehl-i İslamdan çoğu, 'aba ve ecdadımızın kanıyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün ga'ib ettik. Millet-i İslamiye, millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslam'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür" deyu söylenmeye başladılar".

57 Mardin. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 25.

58 Saro Dadyan. "Garabed Artin Davud Paşa". *Toplumsal Tarih*, sayı 239, 2013.

59 Mordtmann. *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*,156. Türkçesi 'altın gençlik' olan bu Fransızca terimin tam karşılığı 'şımarık zengin çocuğu'dur.

60 Coşkun Çakır. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. (İstanbul: Küre Yayınları. 2001)181-186.

61 Rûm'dan Ermeni'den yapıdı müşîr ü balâ//Eyledi resm-i müsâvât-i hukuku ikmal.

önlenemez biçimde İslami ve Türki coğrafyaya yaymalarının yarattığı 'ruhi tahribatın'⁶² rolünü görebiliriz. Ziya Paşanın "Gezdim diyâr-ı küffârı kâşaneler gördüm//Gezdim diyâr-ı İslâm'ı virâneler gördüm" dizelerinde ifadesini bulan bu ruh halinin, millet-i mahkûme üzerindeki üstünlüğe tutunma psikolojik ihtiyacını tetiklediği düşünülebilir. Ünlü de zimmi gayrimüslimler ile ABD'nin Güney eyaletlerindeki zenciler arasında paralellik kurarak benzer bir görüşü dile getirmiştir⁶³.

Sonuçta millet-i hâkime zihniyetinin toplumsal ağırlığı, Yeni Osmanlılar muhalefeti, Sultan Abdülaziz'in muhafazakâr karakteri⁶⁴, Fuat ve Âli Paşaların 1869 ve 1871'deki nispeten erken ölümleriyle birleşince reform çabaları sınırlı kaldı. Abu-Manneh⁶⁵ reform sürecinin bu iki ölüm sonrasında uygun ortamda sürmesi durumunda kökleşebileceğini kaydeder. Bu görüş "kara kuğu" ihtimalini destekler niteliktedir. Yukarıda izah ettiğimiz üzere idareyi gayrimüslim unsurlara açmakla güdülen temel bir amaç bütçeyi kontrol altına almak böylece borçlanmayı sınırlayıp mali çöküşü durdurmakta⁶⁶. Ancak Tanzimat dönemine damga vuran iki paşanın ölümüyle Osmanlı yönetimi, büyük ölçüde, reform karşıtlarına geçti. Nitekim Sultan Abdülaziz'in Âli'nin vefatı üzerine sadrazamlığa getirdiği Mahmud Nedim Paşa ilkesel anlamda bir reform karşıtıydı. İktidara gelişinden on yıl kadar önce yayınladığı bir risalede Tanzimat uygulamalarını şiddetle eleştirmiş, erken Osmanlı döneminin idealizasyonuna dayandığı, idarenin merkezindeki sultanın günlük yönetimle meşgul olduğu bir sistemi savunmuştu⁶⁷. Köklü bir yüksek bürokrat ailesine mensup olan Mahmud Nedim Paşa ile Yeni Osmanlı muhalefeti arasında akrabalık bağları da vardı. Kendisi Yeni Osmanlı muhalefetinin ileri gelenlerinden Sağır Ahmetzade Mehmed Bey'in amcasıydı. Âli Paşayı devirmeye çalıştıkları için Avrupa'ya⁶⁸ kaçan Yeni Osmanlılar lehine çıkardığı af sonucu bu grup mensupları İstanbul'a dönüp yönetime katıldılar.

1870 ile iflasın vuku bulduğu 1875-1876 (kısmi ve tam moratoryum) yılları arası dönem son derece çalkantılıdır. Bizi ilgilendiren bu çalkantıların moratoryuma etkisidir. Bu açıdan İslam Ansiklopedisinin Mahmud Nedim Paşa maddesinden⁶⁹, uzun bir alıntı yapmak yerinde olacaktır:

"Âli Paşa'nın ölümü üzerine ve padişahla kurduğu irtibat sayesinde (8 Eylül 1871) sadrazam oldu. Âli Paşa'nın aksine padişahın istek ve arzularına uygun davrandı. İktidara gelir gelmez merkez ve taşra bürokrasisinde büyük bir operasyon başlattı; Tanzimatçı devlet adamlarını görevden uzaklaştırdı. Âdeti tevcihat usulünü andırır bir şekilde valileri bir yerden diğerine tayin etti. Merkez ve taşra bürokrasisinde

⁶² Deyimin bu bağlamda ilk kullanımı için bkz Gündüz Aktan. *Açık Kriptolar: Ermeni Soykırımını İddiaları, Avrupada Irkçılık ve Türkiyenin AB Üyeliği*, (İstanbul: Aşina Kitaplar, 2006).

⁶³ Barış Ünlü. *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2018).

⁶⁴ Caroline Finkel. *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. (New York: Basic Books, 2005), 478.

⁶⁵ Butrus Abu-Manneh. "The Sultan and the Bureaucracy: the Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa". *International Journal of Middle East Studies*, 22 1990: 258.

⁶⁶ Andıç and Andıç. *The Last of the Ottoman Grandees*.

⁶⁷ Abu-Manneh. "The Sultan and the Bureaucracy...", 257.

⁶⁸ Bkz Mardin. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* ve Abu-Manneh, "The Sultan and the Bureaucracy...". Ziya Paşa, dönünce, Sultan Abdülaziz'in özel katipliğini üstlenmiştir.

⁶⁹ Ali Akyıldız. 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-nedim-pasa>

büyük değişiklikler yaptı. Bazı vilâyetleri küçülterek yeni vilâyetler teşkil etti; ayrıca tahsisatlarını azalttı..... Bir yandan askerî ve diğer harcamalardan yapılan tasarruflarla denk bütçenin gerçekleştirildiği kamuoyuna ilân edilirken bir yandan da memurların maaşları aylarca ödenemedi ve yeni borçlanmalara gidildi... Yaklaşık on bir ay süren sadâreti süresince beş serasker, dört bahriye, dört adliye, beş maliye nâzırı ve altı tophâne müşiriyle çalışmış olması memurların statüsüyle ne kadar oynadığını açıkça ortaya koymaktadır”.

Her üst yöneticinin kendi ekibiyle çalışması neticesinde, alt kademelere doğru yayılan bu alt üst oluşun sosyal ve iktisadi maliyeti ağır olmuştur. Öncelikle Fuat ve Âlî Paşaların oturtmaya çalıştığı idari süreçlerde rasyonalizasyon ve bütçe disiplini rafa kalkmış, keyfilik ve israf yeniden bürokrasiye egemen olmuştur. Dönemin sosyoekonomik durumunu anlatan kitaplarda, bu eylemlerin olumsuz sonuçlarına sürekli vurgu yapılmıştır. Farley⁷⁰, vergilemede “yağmacılığın” geri dönmesine bağladığı, 1873-75 arasında Orta Anadolu’da baş gösteren, kitabı yazarken devam edegeldiğini yazdığı, kıtlıkta 50 bin insanın telef olduğuna dikkat çeker. Görev süresinin belirsizliği ile yöneticinin keyfi hatta vurguncu tavrı arasındaki illiyet bağı (hazır su akıyorken küpünü doldurmak) detaylı şekilde anlatan Mordtmann⁷¹, söz konusu kıtlıkla köylünün maruz kaldığı keyfiliğe tepkisi arasındaki bağlantıya işaret etmiştir. Ölenlerin miktarını 100-150 bin arası olarak tahmin eden Quataert’in⁷² çalışması da önemlidir. Bu gelişmelerin bütçesel ve mali sonuçlarını özetleyen Farley⁷³ Kırım Savaşına ek olarak Girit, Lübnan, Suriye ve Karadağ’da ciddi isyanları içeren 1854-1870 arası 16 senelik dönemde 59 milyon sterlin borçlanılmışken, hiçbir savaş ve isyanın vuku bulmadığı 1871-1875 arası 4 yıllık dönemde alınan borcun 84 milyon sterlin olduğunu yazar. İcraatının yol açtığı tepkiler üzerine Mahmud Nedim Paşayı azletmek zorunda kalan Sultan Abdülaziz, Hersek’te başlayan isyanı hemen çözebileceği umuduyla Ağustos 1875’te onu yeniden sadarete getirmiştir. Böylece Ekim 1875’teki kısmi, Nisan 1876’daki tam moratoryum kararını almak da kendisine düşmüştür.

IV. Rüşum-I Sitte, Düyun-ı Umumiye ve Vergi Gelirleri

Moratoryum ilanından Rüşum-ı Sitte İdaresinin kurulduğu 1879’a kadarki 4 yıllık süre kuşkusuz 19. asır Osmanlı tarihinin en fırtınalı siyasi dönemidir. Sultan Abdülaziz’in dramatik ölümü, V. Murad’ın üç aylık saltanatı, II. Abdülhamid’in tahta geçişi, ilk Anayasanın ilanı ve rafa kalkması, ilk Meclisin toplanması ve süresiz ertelenmesi hep bu dört yıla sığmıştır. Daha da önemlisi Osmanlı için sonun başlangıcı anlamına gelen ve ağır bir bozgunla sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı, toplumsal hafızadaki 93 harbi, ile Berlin Kongresi de bu dönemdedir. Bu zor dönemi ve sonuçları-

⁷⁰ Lewis J. Farley. *Turks and Christians: A Solution of the Eastern Question*. (London: Simpkin, Marshall & Co. Publishers, 1876), 76.

⁷¹ Mordtmann. *Istanbul ve Yeni Osmanlılar*, 189-190.

⁷² Donald Quataert. “Famine in Turkey, 1873-1875”, *Regional Studies* 201 1968: 1-54.

⁷³ Farley. *Turks and Christians: 73-74*. Farley, İngiltere’nin Bristol liman şehrinde Osmanlı konsolosudur, tahvil pazarlanmasında rol aldığı düşünülmelidir. Eldeki kesin sayılara göre 1854-1870 borç miktarı 127 milyon sterlin, 1871-75 miktarı ise 95 milyon sterlindir. 1870’te alınan 32 milyonluk borcun demiryolu finansmanı için olduğu hatırlanırsa, Farley’ nin sayılarının değil ama vurguladığı hususun geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Sayılar için bkz. Joseph Yackley. *Bankrupt: Financial Diplomacy in the Late Nineteenth Century Middle East*. (Yayımlanmamış doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 2013).

nı anlatan sayısız eserden önemli birkaçını sıralamakla yetinmek zorundayız^{74, 75, 76, 77}. Tarihin hızlandığı bu kısa ama çok sancılı süre çalışmamızın arka planını teşkil eder. Yoğunlaştığımız dar alan ise Rüşum-ı Sitte İdaresinin 1879'daki kuruluşu, bu idare ile Âlî Paşa'nın önerdiği yapı arasındaki direkt bağlantı, bahse konu idarenin, iki yıl süren pazarlıkların ardından, sadece birkaç üst düzey değişiklikle Düyun-ı Umumiye'ye dönüşmesidir. 1879'da başlayan bu yeni vergi toplama sisteminin öncekinden üstünlüğünü istatistiki anlamda gösterip, iflasın önlenabilir olduğunun delilini sunacağız⁷⁸. Bu önlenabilir moratoryum ile 93 harbinin patlak vermesi ve yenilgiyle neticelenmesi arasındaki bağlantıyı anlatıp, durumun 'kara kuğu'⁷⁹ olgusuyla paralellliğini göstererek bu bölümü tamamlayacağız.

IV: A. Moratoryum ve Rüşum-ı Sitte

Moratoryumun ilan edildiği Ekim 1875 ile Düyun-ı Umumiye İdaresinin hukuki temeli olan Muharrem Kararnamesinin ilan edildiği Aralık 1881 tarihleri arasındaki mali ve idari gelişmelere yoğunlaşan iki temel monograf Sağlam⁸⁰ ile Yackley'dir⁸¹. Bu çalışmalar, arşiv belgelerine ek olarak, Autheman⁸² ve Clay'deki⁸³ bilgileri de kısmen kullanarak aradaki olayların detaylı bir dökümünü sunarlar. Kabaca aynı tarihte vuku bulan Tunus, Mısır ve Osmanlı iflaslarını kıyaslayıp kurumsal yapıların kriz gidişatını ve sonuçları belirlemesi açısından hayati önemini gösteren Schölch'ün⁸⁴ öncü çalışması da ufuk açıcıdır.

Ana hatlarıyla, sonucu çerçeveleyen parametreler şunlardır: (i) Hem coğrafi konumu hem de kurumlarının köklülüğünden ötürü Osmanlı Devleti Avrupa güçler dengesinin bir parçasıdır. Bu yüzden mali zorluğa düşüp 1860'larda Fransa'nın fiili kontrolüne giren Tunus'tan ve 1875'te bir Fransız-İngiliz konsorsiyumunun kontrolüne girmekte olan Mısır'dan farklıdır. Bugün moda olan terimle, iflas edemeyecek kadar büyüktür, "too big to fail"; (ii) Gerçi moratoryum Osmanlıyı Avrupa kredi piyasalarından dışlamıştır. Ancak Galata bankerleri adıyla bilinen iç finans imkanları ile Osmanlı Bankasının varlığı, devletin çok zor şartlarda da olsa bağımsız bir politika gütmesine imkân ver-

⁷⁴ Selim Deringil. *The Well-Protected Domain: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire: 1876-1909*, (London: I.B. Tauris, 1998).

⁷⁵ Robert Devereux. *The First Ottoman Constitutional Period*, (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963).

⁷⁶ Şükrü Hanioglu. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. (New Jersey: Princeton University Press, 2008).

⁷⁷ Sluglett, Peter, and Hakan M. Yavuz. *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*. (Utah: University of Utah Press, 2011).

⁷⁸ Haliyle Âlî Paşa'nın uzak görüşlülüğü de ortaya çıkmış olacaktır.

⁷⁹ Taleb. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*.

⁸⁰ Mehmet H. Sağlam. *Osmanlı Devletinde Moratoryum 1876-1881: Rüşum-ı Sitte'den Düyun-ı Umumiye'ye*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

⁸¹ Yackley. *Bankrupt: Financial Diplomacy...*

⁸² André Autheman. *La Banque Impériale Ottomane*. (Paris: Ministère de l'Economie et des Finances, 1996).

⁸³ Christopher Clay. *Gold for The Sultan, Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881: A Contribution to Ottoman and to International Financial History*, (London: I.B. Tauris, 2000).

⁸⁴ Alexander Schölch. "Wirtschaftliche Durchdringung und politische Kontrolle durch die europäischen Mächte im Osmanischen Reich (Konstantinopel, Kairo, Tunis)", *Geschichte und Gesellschaft*, Jahrg1, H4, 1975:404-446.

mektedir. Burada önemli olan Galata bankerleri, Osmanlı Bankası ve Osmanlı maliyesi arasındaki "çıkarların mezci" durumudur. Yani borçlunun batırılması alacaklıların işine gelmemektedir; (iii) Satılmış tahvillerin yüzde 39 kadarı Fransızların, yüzde 29 kadarı da İngilizlerin elindedir. Ancak Fransa'daki tahviller kısa vadeli ve vergisel teminat yoktur, oysa İngiltere'dekiler hem uzun vadeli hem de sağlam ipotek, başta Mısır haracı, mevcuttur. Ayrıca Fransız sermaye piyasasının özelliklerinden ötürü, tahviller önemli ölçüde devlet destekli bankaların elindedir ve hükümet dış yatırımı bir siyasi araç olarak kullanılmaktadır, Fransız tahvil sahiplerinin arkasındaki devlet desteği İngiliz mütehabillerine kıyasla çok daha fazladır. Bu durum Osmanlı diplomasisine ciddi bir pazarlık marjı sağlamaktadır. Bu saydığımız faktörler, Osmanlı yönetiminin mali kontrole girmeme kararlılığı ile birleşince devlet 1878 Berlin Kongresinden, dış tahvil sahiplerinin istediği, uluslararası bir mali denetim komisyonu kurulması, kararın çıkmasını önlemiştir. Kayda geçen ilgili madde temenni mahiyetindedir, 'bono sahipleriyle Osmanlı maliyesi uzlaşsın' önerisidir.

Ancak iç finansman olanakları, yani Galata bankerleri ile Osmanlı Bankası kaynakları, sınırlıdır. Ayrıca Berlin Kongresinde Rusya'ya verilmesi karara bağlanan 35 milyon altın liralık savaş tazminatının,⁸⁵ ödeme şekli belli olmadan, Yeşilköy'deki Çarlık ordusunun geri çekilmeyeceği açıktır. Dolayısıyla bütün alacaklılarla kapsayıcı bir anlaşma yapıp tekrardan dış kredi piyasasına girebilmek zorunludur. Bu kapsayıcı anlaşma iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk planda Rüşum-ı Sitte İdaresi "yerli" bir kurum olarak oluşturulmuştur⁸⁶. İdarenin 5714 çalışanından, 130'u hariç tümü Müslümandır,⁸⁷. Ancak bahse konu 130 gayrimüslim yönetici pozisyonundadır. Bunların 54 tanesi (30 Ermeni, 22 Rum, 2 Yahudi) devlet memuru statüsündedir ve Sicil-i Osmanideki kayıtları elan saptanabilmiştir⁸⁸. Geri kalanların Avrupa ülkesi uyruklu olup Osmanlıda yerleşik Levanten olmaları mümkündür ama kesin değildir. İdarenin müdürü Hamilton Lang adlı bir İngiliz uluslararası bürokrattır. Ancak deyim yerindeyse ipler, organizasyonun beyni konumunda olan ve şehzadelikinden beri Sultan Abdülhamid'in bankerliğini yapan, Zariifi'nin elindedir⁸⁹. Bu özellikler, Rüşum-ı Sitte İdaresinin, Âli Paşa'nın 1867 ve 1871 tarihli önerilerinin büyük kayıplardan sonra on yıl gecikmeyle kısmen hayata geçirilmiş hali olduğunun açık delilidir. Bir diğer kanıt, Berlin Kongresindeki Osmanlı temsilcisinin kritik bir nezarete, hariciyeye, tayin edilen ilk gayrimüslim olan Rum asıllı Karatodori Paşa oluşudur. Bu kurum başarılı olmuştur, yani kendisine devredilen tütün, tuz, balık, damga pulu, ipek ve içki vergisi gelirlerini ciddi surette arttırmıştır. Bu altı vergi kaleminden 1880 öncesi, Âli Paşanın şiddetle eleştirdiği sistemle toplanan gelirler, Tablo 1'de sunulmuştur. Tablo 2'de ise 1880 sonrası sistemin, Rüşum-ı Sitte ve ardından gelen Düyun-ı Umumiye, aynı altı kaynaktan topladıkları vardır. Rüşum-ı Sitte'nin başarısını gören dış alacaklılar bu yapıya katılmak istemiş ve iki yıl süren müzakereler sonrası sisteme dahil olmuşlardır⁹⁰. Pazarlıklar kurumun yapısıyla ilgili değildir. Toplam borcun ne kadara ineceği, (yarılanmıştır) uygulanacak faiz oranı, (yüzde bir civarı)

⁸⁵ Yackley, *Bankrupt: Financial Diplomacy*, 148'de bu husus anlatılır.

⁸⁶ Sağlam, *Osmanlı Devletinde Moratoryum*..., 57.

⁸⁷ Du Velay, *Essai sur l'Histoire...*, 411'de ayrıntılar mevcuttur. .

⁸⁸ Abdülhamit Kırmızı, "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı bürokrasisinde gayrimüslimler". (Yayımlanmamış YLTezi. Hacettepe Üniversitesi, 1995). 7 Temmuz 2022 e-posta yazışmamızla bu bilgileri paylaşan Abdülhamit Kırmızı arkadaşıma teşekkür ederim.

⁸⁹ Yackley, *Bankrupt: Financial Diplomacy*..., 143-160.

⁹⁰ Yackley, *Bankrupt: Financial Diplomacy*..., Sağlam, *Osmanlı Devletinde Moratoryum*.

ve ödemelerin alacaklılar arasında nasıl önceliklendireceği, (önce iç sonra dış alacaklılar) teminatı olan tahvillerin sahipleri gibi konular karara bağlanmıştır. Vurgulanması gereken husus, Rüşum-ı Sitte ile Düyun-ı Umumiye idareleri arasında organizasyon, çalışma tarzı gibi vergi hasılatını etkileyebilecek konularda kayda değer bir fark yoktur. Fiziki veya yönetsel anlamda herhangi bir bilgi, teknoloji transferi söz konusu değildir. 1879'dan itibaren gerçekleşenin 1867'den başlayarak da yapılabileceği ve böylece matoryumun önleneceği açıktır. Değişen tek şey yönetim kurulunun yapısıdır, Rüşum-ı Sitte'nin Galata bankerleri ve Osmanlı bankası temsilcisinden oluşan yönetim kurulu Fransız, İngiliz, Avusturyalı vs. tahvil sahiplerinin temsilcileri de katılmışlardır. Aynen Rüşum-ı Sitte'de olduğu gibi, Düyun-ı Umumiye çalışanlarının büyük ölçüde Müslümanlardan orta ve üst yönetiminse, genelde, yerli gayrimüslimlerden oluşmasına Quataert⁹¹ de dikkat çekmiştir. Mevcut literatürün 1880-1881 senelerini kapsayan bu geçiş pazarlığı konusunda gözden kaçırdığı bir nokta, Midhat Paşanın akıbetiyle ilintilidir. İslam Ansiklopedisindeki ilgili maddeye⁹² göre kendisi, ilk Anayasanın ilanı ve ilk Meclisin kurulması gibi çok önemli olaylarla dolu kısa süreli sadrazamlığından Şubat 1877'de azledilip sürgüne yollanmıştır. 93 sırasında Avrupa'da olan Midhat Paşa, padişahın izniyle yurda dönmüş ve Kasım 1878'de Suriye Valiliğine getirilmiştir.

Tablo 1: 1857-1879 arası toplanan gelirler (TL)

YILLAR	TÜTÜN	TUZ	İÇKİ	DAMGA PULU	BALIK	İPEK
1857	-	-	-	25,460	-	-
1858	-	-	-	27,950	-	-
1859	257,277	106,922	46,909	31,136	84,873	-
1860	308,160	106,941	-	27,134	84,906	-
1861	307,665	106,941	-	27,134	84,608	-
1862	925,000	745,456	148,840	224,966	73,586	-
1863	600,000	625,000	125,000	150,000	57,191	-
1864	1,175,000	1,100,000	180,000	150,000	62,411	-
1865	-	-	-	105,003	-	-
1866	707,544	1,275,243	114,403	40,663	71,385	-
1867	558,131	994,536	152,061	100,151	60,501	53,084
1868	516,540	697,665	203,390	95,805	-	77,560
1869	516,540	797,665	203,390	95,805	-	77,560
1870	565,625	871,125	223,335	126,470	-	87,560
1871	825,000	822,875	243,245	150,000	-	54,095
1872	897,690	822,875	249,950	200,000	-	54,095
1873	1,075,000	807,740	248,695	200,000	30,300	49,700
1874	1,500,000	829,740	248,695	500,000	30,300	49,700
1875	1,650,000	757,780	291,600	300,000	30,225	55,000
1876	1,151,755	808,490	294,305	240,805	33,350	44,930
1877	1,107,175	833,250	316,525	201,310	-	39,360
1878	980,250	937,445	316,155	192,320	20,380	41,820
1879	1,000,000	700,000	180,000	140,000	-	35,000

Güran (2003), 42-103; Ş. Kâmil Akar (1998), 263, 347-348.

⁹¹ Donald Quataert. 1986. The Employment Policies of the Ottoman Public Debt Administration, 1881-1909. Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914, The ISIS Press. İstanbul.

⁹² Gökhan Çetinsaya ve Tuğay Buzpınar. Midhat Paşa, <https://islamansiklopedisi.org.tr/midhat-pasa>

Bu görevdeyken 1880'den itibaren mahkemelerin mülki idareden bağımsızlığı konusunda merkezle ciddi anlaşmazlığa düştüğünden Ağustos 1880'de Aydın valiliğine getirilmiştir. Mayıs 1881'de konağında tutuklanacağı sırada Fransa Konsolosluğu'na sığınmıştır. Fransa hükümeti nezdinde yapılan girişimler ve İzmir'de bulunan tutuklama heyetinin başkanı Ahmed Cevdet Paşa'nın verdiği güvence üzerine teslim olmuştur. Merkezle ihtilafın konusu ve tutuklanmasının Rüşum-ı Sitte'nin Düyun-ı Umumiyyeye dönüşümü pazarlıklarına denk gelmesi düşündürücüdür. Çetinsaya ve Buzpınar'ın işareti ettiği "Fransız hükümeti nezdinde yapılan girişimlerin" verimli oluşunun söz konusu hükümetin tahvil sahiplerine yakınlığıyla bağlantılı olabileceği akla gelmektedir⁹³.

Tablo 2: 1880-1913 arası toplanan gelirler (TL)

YILLAR	TÜTÜN	TUZ	İÇKİ	DAMGA PULU	BALIK	İPEK
1880	865,215	571,259	107,101	117,525	26,064	24,132
1881	904,484	651,448	181,769	133,209	26,742	17,563
1882	888,156	618,029	178,861	146,762	22,636	18,952
1883	870,694	658,554	177,100	147,687	36,570	21,972
1884	794,828	653,066	197,675	138,397	37,996	24,658
1885	876,207	643,412	215,586	138,589	37,477	23,237
1886	844,711	682,228	222,573	162,676	37,104	31,909
1887	835,627	665,113	218,110	156,274	40,627	34,717
1888	823,266	693,338	221,653	171,974	42,431	25,846
1889	833,456	722,058	222,461	186,053	42,725	39,281
1890	846,540	699,887	226,656	205,979	47,308	51,252
1891	847,890	730,354	256,418	209,373	48,445	45,895
1892	890,162	755,693	254,814	201,161	44,405	56,410
1893	892,514	774,076	255,796	211,960	40,058	66,740
1894	927,119	727,194	261,780	230,625	43,038	52,879
1895	894,290	735,928	260,616	212,388	46,356	46,773
1896	861,747	787,003	261,234	207,941	47,832	59,163
1897	800,516	784,779	261,283	201,774	42,865	48,135
1898	813,971	814,270	265,068	220,670	52,310	65,505
1899	793,004	823,827	270,508	235,168	47,544	90,720
1900	834,801	949,170	277,121	225,926	50,504	69,847
1901	882,289	934,983	273,431	225,743	43,249	70,853
1902	761,166	935,763	268,852	220,234	45,734	76,094
1903	1,015,957	937,962	276,610	233,043	54,960	106,117
1904	1,037,134	949,893	268,289	359,791	48,587	83,824
1905	1,005,798	1,037,586	271,594	439,264	63,925	117,485
1906	1,012,905	1,075,880	284,118	353,631	51,952	110,133
1907	1,059,420	1,123,886	283,301	366,254	69,548	131,217
1908	1,040,516	1,063,566	271,070	377,681	71,287	110,995
1909	1,095,949	1,147,237	288,270	420,364	87,803	128,945
1910	1,233,917	1,156,954	316,392	465,669	57,511	88,749
1911	1,301,027	1,271,703	357,146	506,164	67,653	90,661
1912	1,212,102	978,424	258,301	417,832	65,033	57,230
1913	1,415,531	1,103,023	240,479	419,242	77,426	82,497

Birdal (2010). 1880, 1881 sayıları Güran (2003), Akar (1998).

93 İ. Hakkı Uzunçarşılı, 2000. *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, (TTK, Ankara) s220, Tunus üzerinden böyle bir bağlantı kurmaktadır. Bu referansı Murat Bardakçı'nın "Tarihin Arka Odası" TV programına borçluyum.

IV: B. Vergi Gelirleri, 1879 ve Öncesi ile Sonrasının Kıyaslaması.

Tablo 1, 1879 ve öncesi, ile Tablo 2'deki, 1880 ve sonrası, sayılar kıyaslandığında göze batan bariz farklar vardır. Mesela 1857-1879 arasındaki 23 yılda söz konusu 6 verginin tümünün de toplandığı yıl sayısı sadece altıdır. Bir diğer açıdan bakıldığında olması gereken 138 (=23*6) vergi gözleminden 31 adedi yoktur. Boş hücre sayısı 31'dir. Bu vergiler ya toplanmamış ya da hazineye ulaşmamıştır. Oysa 1880 sonrası 34 senede böyle bir durum söz konusu değildir. Aşağıda sunduğumuz test bu ayırım üzerine inşa edilmiştir. Bir diğer fark sayıların niteliği ile ilgilidir. 1880-1913 döneminin aksine, 1879 öncesi dönemde üç sıfırla biten (000) yuvarlak sayıların bolluğu göze çarpmaktadır⁹⁴. Bu da en hafif deyimle özensizliği ve hatta uydurma olasılığını akla getirmektedir. Bu durum, Âli Paşanın dile getirdikleriyle ve Farley⁹⁵, Mordtmann⁹⁶ gibi dönem yazarlarının bütçe sayılarının afakiliği şeklindeki kanaatleriyle uyumludur. Sağlam'a⁹⁷ göre de "yapılan devlet bütçesi de gerçekleri yansıtmıyordu". İki dönem sayıları arasındaki bu uyumsuzluktan hareketle biz üç adet istatistiki test uygulayıp, bu farkların ciddiyetini sınavacağız. Varsayım sınavı karar verme yönteminin tarihesi ve mantığı için bkz. Davutyan ve Özlük⁹⁸.

Boş Gözlem Sayıları Temelinde Binom Testi: Tablo 1'deki 138 gözlemden 31 adedi boştur. Tablo 2'de ise 204 gözlemin tamamı sayılardan oluşmuştur ve boş hücre sayısı 0'dır. Sayıları üreten mekanizmaların, yani 1880 öncesi ve sonrası sistemlerin eşit derecede becerikli olduklarını varsayalım. Elimizde ilk mekanizmadan üretilmiş 138 deney, ikinci mekanizmadan üretilmiş 204 deney vardır. İki mekanizmanın eşit derecede becerikli oldukları varsayımı altında herhangi bir deneyde boşluk üretme olasılığına P diyelim. Boşluk üretilmişse deneye 1, üretilmemişse 0 etiketini yapıştıralım. Bu durumda ilk mekanizma 138 deneyde 31 adet **BİR**, ikinci mekanizmayla 204 deneyde 0 adet **BİR** yaratmıştır. Bu çerçeveden bakarak bu gözlediğimiz sonuçları yaratacak ortak bir P sayısı bulmaya çalışalım.

Tablo 3: Boşluk sayısı temelinde binom testi.

P değeri	1880 öncesi: 138 deneyde 31 boşluk ihtimali	1880 sonrası: 204 deneyde 0 boşluk ihtimali
0.05	1	2.86E-05
0.10	0.999995	4.63E-10
0.15	0.992842	3.99E-15
0.20	0.79864	1.7E-20
0.25	0.281381	3.25E-26
0.30	0.030471	2.51E-32
0.35	0.00099	6.83E-39

Tablo 3'e baktığımızda P=0.05 ve altındaki değerler için 134 deneyde 31 boşluk gözleme olasılığımız 1'dir, yani kesindir. P=0.05'in üstündeki değerler içinse 31 boşluk gözleme ihtimalimiz vardır, ama giderek azalmaktadır ve P=0.35'te gözlenemez olmaktadır.

⁹⁴ Bu fark üzerine inşa edilmiş bir testi ve Mahalanobis testi olarak bilinen bir üçüncüyü makaleyi uzatmamak için burada sunmuyoruz. Her üç test de iki dönem arasında kesin bir kırılma olduğunu göstermektedir. Yazar sonuçları isteyenlerle paylaşmaya hazırdır.

⁹⁵ Farley. *Turks and Christians*.

⁹⁶ Mordtmann. *Istanbul ve Yeni Osmanlılar*.

⁹⁷ Sağlam. *Osmanlı Devletinde Moratoryum...*,28.

⁹⁸ Nurhan Davutyan ve Ali Erhan Özlük. "Olasılık Kuramı ve Aydınlanma Düşüncesi: Pascal'ın Yaklaşımı", *Toplumsal Tarih*, 142, 2005: 94:99.

Buna karşılık, ikinci mekanizma durumunda hiçbir P değeri 204 gözlemde 0 boşluk üretememektedir. Bu durumda ortak P vardır veya her iki mekanizma da eşit beceriye sahiptir varsayımımız yanlıştır. Hayatta gözlediklerimiz ikinci mekanizma becerisinin yüksekliğini göstermektedir.

V. Moratoryum ve İngiltere

Bu bölümde Osmanlı maliyesinin Ekim 1875'te kısmi, Nisan 1876'da tam iflas ilan edişinin İngiltere'nin Osmanlıya dönük politikasını nasıl etkilediğini özetleyeceğiz. Böylece iflas olmasaydı 93 harbi olmayabilir ya da farklı sonuçlanabilirdi görüşünü temellendirmiş olacağız. Burada akılda tutulması gereken üç nokta vardır. İlki, İngiltere'nin 19. asırda Rus Çarlığıyla tuttuğu Orta Asya üzerinde hakimiyet mücadelesidir. Büyük Oyun, "Great Game", diye bilinen bu rekabet İngiltere'nin Rusya'ya karşı bir set olarak Osmanlı Devleti'ni desteklemesine yol açmıştır⁹⁹. İngiltere'nin 19. asırda geleneksel olarak Osmanlıdan yana saf tutmasında, mesela 1854-56 Kırım Harbi, tayin edici önemde bir etmendir. Daha az bilinen ikinci nokta ise İngiltere'deki parlamento seçimlerinin yapısıyla ilgilidir. Yirminci asrın başlarına kadar ancak ciddi oranda vergi ödeyen mülk sahiplerinin seçme hakkına sahip olması, konumuz açısından çok önemlidir¹⁰⁰. Daha da az bilinen üçüncü noktaya bankacılık sisteminin yapısıyla ilgilidir. Bugünkü anlamda mevduat bankacılığı geniş bir orta sınıfın varlığını gerektirir¹⁰¹. Böyle bir yaygın orta sınıf Avrupa'da ancak 1880'lerden itibaren tedricen ortaya çıkmıştır. Osmanlı tahvillerinin uluslararası sermaye piyasalarına sunulduğu 1850-1875 döneminde ise bankacılık esas itibariyle zenginlere hizmet sunan bir sektördü. Bankerler tahvilleri kendi sermayeleri ve portföy yönetimi hizmeti sundukları dar bir arkadaş ve müşteri çevresinin parasıyla alırlardı¹⁰². Bu açıdan bakıldığında moratoryum kararıyla zara uğrayan tahvil sahibi zenginlerin, seçim sisteminin özelliklerinden ötürü ağırlıklı olarak etkili oldukları parlamentodaki güçlerini kullanarak Osmanlıya tepkilerini dile getirdikleri açıktır. Bu hal, geleneksel İngiliz politikasını uygulama taraftarı olan muhafazakâr başvekil Disraeli'nin manevra alanını sınırlayan mühim bir faktördür. Anayasa ilanını takiben Ocak 1877'de toplanan İstanbul Konferansında¹⁰³ İngiltere'nin Midhat Paşayı değil de Rus mevkidaşını desteklemesi Nisan 1876 moratoryumuyla ilintilidir. Bu hususlar konuyla ilgili klasik kaynaklarda açıkça ifade edilmiştir¹⁰⁴. Moratoryumun Osmanlı tahvillerinin Paris ve Londra piyasalarında satılmasını imkânsız kıldığı bir ortamda, 1877 başında patlak veren savaşın finansmanı için sağlanan 5 milyon sterlinlik kredinin, (Defense Loan) şartları örneğin Bank of England desteği, (koşullara kıyasla düşük yüzde 5 faiz ve özel plasman¹⁰⁵) Disraeli hükümetinin geleneksel politikayı olanaklar çerçevesinde sürdürdüğünün belirtisidir. 1877-1880 senelerinde İngiltere'nin

99 Özavcı, *Dangerous Gifts*.

100 Daron Acemoğlu ve James A. Robinson. *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

101 Davutyan. "The Penetration of European Banking..."

102 David Landes. *Bankers and Pashas. International Finance and Economic Imperialism in Egypt*. London: Heinemann Publishing, 1958.

103 Çetinsaya ve Buzpınar. *Midhat Paşa*.

104 Richard Millman. *Britain and the Eastern Question 1875-1878*. (Clarendon: Oxford University Press, 1979), 27-30.

105 Yackley, *Bankrupt*, 142-143.

Osmanlı nezdindeki büyük elçisi A. H. Layard¹⁰⁶'ın resmi ve hususi yazışmalarında, bu konu dahil, savaşın gidişatını etkileyen çeşitli faktörler anlatılmaktadır^{107,108}. İflas ilan edilmemiş olsa, İngiliz politikasının Osmanlı lehine daha proaktif olabileceği anlaşılmaktadır. Kanaatimizce bu yazışmaların dikkatle incelenmesi o dönemin bazı kritik dönemeçlerine, mesela "Defense Loan" meselesinin arka planı, ışık tutabilecektir.

VI. Sonuç

Özetlemek gerekirse çalışmamızın temel tezi 1875 moratoryumunun kaçınılmaz değil önlenebilir olduğudur. Moratoryumun en önemli nedeni esas itibarıyla bir köylü toplumu olan Osmanlı coğrafyasında tarımdan alınan vergilerin müşevvikler temelinde rasyonel bir yapıya kavuşturulamamış olmasıdır. Tanzimat döneminde Âlî ve Fuat Paşaların önderliğinde sistemi rasyonalize etmek için atılmış olan adımlar toplumsal yapının hazır olmayışı yüzünden akim kalmıştır. Reformcu elitin talihsizliği önerdikleri tedbirlerin "Batıya teslimiyet" olarak algılanabilir olmasıyla ilintilidir. Genç Osmanlılar muhalefetinin reformların "millet-i hâkime ve millet-i mahkûme" ayırımıyla çelişen yönlerine karşı çıkması zaten zayıf olan başarı şansını bir anlamda yok etmiştir. Öte yandan vuku bulma ihtimali çok zayıf olan, bahse konu ayırımı aşabilme durumunun, 'kara kuğu'¹⁰⁹ niteliğinde olduğunu hatırlamakta yarar vardır. Âlî Paşa'nın 1867 tarihli Girit raporunda önerdiği tedbirler, o tarihte uygulanamamış, 1879'un çok özel şartlarında kısmen hayata geçirilmişlerdir. Tablo 1-3'te gösterdiğimiz üzere, 1879 sonrasında elde edilen vergilendirme başarısı, moratoryum öncesinde de sağlanabilirdi. Bu 'karşı gerçek' durumda iflas söz konusu olmayacak, olaylar farklı geliştirecekti. Mesela feccaatle sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı Rus harbi ya önlenebilecek ya da sonucu değiştirecekti. Buradaki kilit argümanımız, Bölüm V'de sunduğumuz, iflas ile İngiliz siyaseti arasındaki ilintidir. Böyle bir "karşı gerçek" yani "counterfactual" tahlilin beyhude olmadığını vurgulamak gerekir. Bu tür bir zihni egzersizin en önemli yararı başka bir bugünün mümkün olduğunu hatırlatarak toplumsal ve kimliksel gerilimleri törpülemeye katkıda bulunmasıdır. Son olarak bu makaledeki bulgular iki konuda yeni araştırma ihtiyacını önümüze çıkarmaktadır. İlki Rüşum-u Sitte'den Düyun-u Umumiye'ye geçiş müzakerelerinin Midhat Paşa'nın akıbetiyle muhtemel ilişkisidir. Uzunçarşılı'nın zikrettiği Tunus bağlantısına işaret eden Fransızca kaynağa ek olarak dönemin Avrupa finansal basınının elden geçirilmesi verimli olmaya adaydır. Diğeriyse İngiltere'den alınan "Defense Loan" olarak anılan borçla ilgilidir. Borcun bilinen şartları, Osmanlı maliyesinin vaziyeti göz önüne alındığında, çok avantajlıdır. Bu durum ek koşullar ihtimalini, örneğin Kıbrıs'ın İngiltere'ye geçmesi, akla getirmektedir.

106 Az bilinen diğer bir nokta Layard'ın Osmanlı Bankasının kurucusu ve hâkim hissedarlarından biri oluşudur. 1856-1861 ve 1866-1870 yıllarında bankanın yönetim kurulu başkanıdır, Autheman (1996, s.271). 1875'te banka aktiflerinin yüzde 70-80 kadarının Osmanlı avans ve tahvillerinden oluştuğu akıld tutulursa, elçiliğe tayininin geleneksel İngiliz politikasıyla uyumlu olduğu anlaşılacaktır. Banka aktiflerinde Osmanlıdan alacak payı, 1870'lerin sonuna doğru yüzde 90'a ulaşacaktır, Bkz Yackley *Bankrupt: Financial Diplomacy* ...184.

107 Sinan Kuneralp. *The Queen's Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880*. (İstanbul: The ISIS Press, 2018'a).

108 Sinan Kuneralp. *The Private Letters of Sir Austen Henry Layard during His Constantinople Embassy 1877-1880*. (İstanbul: The ISIS Press, 2018'b).

109 Taleb. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*.

- Abu-Manneh, B. "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, 34(2) 1994: 184-197.
- Abu-Manneh, B. "The Sultan and the Bureaucracy: the Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa". *International Journal of Middle East Studies*, 22 1990: 257-274.
- Acemoğlu, Daron ve James A. Robinson. *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Akar, Şevket K. "1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi". Yayımlanmamış doktora tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, 1998.
- Akarlı, Engin D. "The Problem of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909)". Yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1976.
- Akarlı, Engin D. *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrîzamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Aktan, Gündüz. *Açık Kriptolar: Ermeni Soykırımı İddiaları, Avrupada İrkçılık ve Türkiye'nin AB Üyeliği*, İstanbul: Aşına Kitaplar, 2006.
- Akyıldız, Ali. 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-nedim-pasa>
- Andıç, Fuad. and Süphan Andıç S. *The Last of the Ottoman Grandees: The Life and the Political Testament of Aali Paşa*, İstanbul: Isis Press, 1996.
- Antaramian, Richard. *Brokers of Faith, Brokers of Empire Armenians, and the Politics of Reform in the Ottoman Empire*. Redwood City CA: Stanford University Press, 2020.
- Aslantaş, Yasin. "Making sense of 'musadere' practice, state confiscation of elite wealth, in the Ottoman Empire, circa 1453-1839", *History Compass* 17 (6) 2019: 1-11.
- Autheman, André. *La Banque Impériale Ottomane*. Paris: Ministère de l'Economie et des Finances, 1996.
- Barchard, David. "The Doorman's Son who Saved the Empire: Aali Pasha", *Cornucopia: The Magazine for Connoisseurs of Turkey*, 31 2004.
- Birdal, Murat. *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in Late Nineteenth Century*, London: IB Tauris. London, 2010.
- Clay, Christopher. *Gold for The Sultan, Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881: A Contribution to Ottoman and to International Financial History*, London: I.B. Tauris, 2000.
- Çakır, Coşkun. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2001.
- Çetinkaya, Bayram. "Mahalle"sinden Kovulan Entelektüel: Şerif Mardin", 2017. <http://www.bayramalicetinkaya.com.tr/>, Erişim tarihi 23 Ağustos 2023.
- Çetinsaya, Gökhan ve Tufan Buzpınar. Midhat Paşa, <https://islamansiklopedisi.org.tr/midhat-pasa>, Erişim tarihi 23 Ağustos 2023.
- Dadyan, Saro. "Garabed Artin Davud Paşa". *Toplumsal Tarih*, sayı 239, 2013.
- Davison, Roderic. *H. Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, New Jersey: Princeton University Press, 1963.
- Davison, Roderic H. "The Question of Ali Paşa's Political Testament", *International Journal of Middle East Studies* 11(2) 1980: 209-225.
- Davison, Roderic H. "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, v.1, ed. Bernard Lewis and Benjamin Braude 319-338, London ve Newyork: Holmes and Meier Publishers, 1982
- Davutyan, Nurhan. ve Ali Erhan Özlük. "Olasılık Kuramı ve Aydınlanma Düşüncesi: Pascal'ın Yaklaşımı", *Toplumsal Tarih*, 142, 2005: 94:99.
- Davutyan, Nurhan. "The Penetration of European Banking into Ottoman Lands during the Second Half of the Nineteenth Century", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25 (3): 2023: 322-339.
- Deringil, Selim. *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire: 1876-1909*, London: I.B. Tauris, 1998.
- Devereux, Robert. *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963.
- Du Velay, Alfred. *Essai sur l'Histoire Financiere de la Turquie*, Paris: Arthur Ruisseau. 1903. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65442436>, Erişim tarihi 23 Ağustos 2023.
- Farley, Lewis. *J. Turks and Christians: A Solution of the Eastern Question*. London: Simpkin, Marshall & Co. Publishers, 1876.
- Findley, Carter. *V. Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007*, New Haven: Yale University Press, 2010.
- Finkel, Caroline. *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. New York: Basic Books, 2005.
- Greif, Avner. *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Güran, Tevfik. *Osmanlı Malî İstatistikleri: Bütçeler (1841-1918)*. Ankara: TÜİK. 2003.
- Hanioğlu, Şükrü.M. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. New Jersey: Princeton University Press, 2008.

- İnalçık, Halil. ve Donald Quataert. *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Kırmızı, Abdülhamit. "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı bürokrasisinde gayrimüslimler". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, 1995. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/471173>.
- Kırmızı, Abdülhamit. "Şer'an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat. Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a: XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası", <https://www.academia.edu/48806961/>. 2021. Erişim tarihi 23 Ağustos 2023.
- Kuneralp, Sinan. *The Queen's Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880*. İstanbul: The ISIS Press, 2018a.
- Kuneralp, Sinan. *The Private Letters of Sir Austen Henry Layard during His Constantinople Embassy 1877-1880*. İstanbul: The ISIS Press, 2018b.
- Landes, David. *Bankers and Pashas. International Finance and Economic Imperialism in Egypt*. London: Heinemann Publishing, 1958.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996. [İngilizce orijinali *The Genesis of Young Ottoman Thought*, New Jersey: Princeton University Press, 1962].
- Meriç, Cemil. *Ümrandan Uygarlığa*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015 (İlk basım 1974).
- Millman, Richard. *Britain and the Eastern Question 1875-1878*. Clarendon: Oxford University Press, Clarendon, 1979.
- Mordtmann, A. David. *İstanbul ve Yeni Osmanlılar* (çev. Gertraude Songu-Habermann), İstanbul: Pera Yayıncılık, 1999. [Almanca orijinali *Stambul und das Moderne Türkenthum*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1877].
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayın, 1983.
- Özavcı, Ozan. *Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864*. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Özbek, Nadir. "Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance?", *Journal of Interdisciplinary History* XLIX (2) 2018: 219-245.
- Pamuk, Şevket. *Uneven Centuries: Turkey's Economic Development since 1820*, Princeton: Princeton University Press, 2018.
- Quataert, Donald. "Famine in Turkey, 1873-1875", *Regional Studies* 201 1968: 1-54.
- Quataert, Donald. 1986. *The Employment Policies of the Ottoman Public Debt Administration, 1881-1909. Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, The ISIS Press. İstanbul.
- Sağlam, Mehmet. H. *Osmanlı Devletinde Moratoryum 1876-1881: Rüsüm-ı Sitte'den Düyun-ı Umumiye'ye*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Schölch, Alexander. "Wirtschaftliche Durchdringung und politische Kontrolle durch die europäischen Mächte im Osmanischen Reich (Konstantinopel, Kairo, Tunis)", *Geschichte und Gesellschaft*, 1. Jahrg., H. 4, 1975: 404-446.
- Sluglett, Peter, and Hakan M. Yavuz. *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*. Utah: University of Utah Press, 2011.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Taleb, Nesim. N. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, New York: Random House, 2007.
- Taleb, Nesim. N. *Antifragile: Things that Gain from Disorder*, New York: Random House, 2012.
- Todorova, Maria. "Composition of the Ruling Elite of the Ottoman Empire in the Period of Reforms 1826-1876", *Etudes Balkaniques*, No 1, 1976: 103-113.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Ülgener, Sabri. *İktisadi İnhitah Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1952.
- Ünlü, Barış. *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2018.
- Yackley, Joseph. "Bankrupt: Financial Diplomacy in the Late Nineteenth Century Middle East". Yayınlanmamış doktora tezi, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, University of Chicago, 2013.
- Yavuz Mustafa. *Demokratik İhtilaller Çağında Girit*. İstanbul: Belge Yayınları, 2017.

1922 Öncesinde Jacques Pervititch

MURAT TÜLEK, JEAN-FRANÇOIS PÉROUSE, FUNDA FERHANOĞLU

Murat Tülek
Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0009-0006-3184-8911
Makale geliş tarihi: 22 Mayıs 2024
Makale kabul tarihi: 11 Aralık 2024

Funda Ferhanoğlu
Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0009-0003-5836-0842

Jean-François Perouse
Maîtres de conférences-HDR
Université Toulouse Jean Jaurès Département "Géographie Aménagement Environnement".

ORCID: 0000-0003-2159-1439

Özet

Bu makale, "topograf-ressam" Jacques Pervititch'in 1922-1945 yılları arasında İstanbul sigorta planlarını çizdiği dönemin öncesine odaklanarak, yaşamının bu bilinmeyen dönemini aydınlatmayı amaçlıyor. Çeşitli arşivlerde yapılan araştırmalarla, Pervititch'in 1922 öncesindeki özel ve mesleki hayatında nasıl bir izleğe sahip olduğu inceleniyor. Hayatının erken dönemini Pera ve Galata'da geçiren Pervititch'in ailevi hayatı, "Levantenleşmesi", çeşitli sektörlerdeki hareketli mesleki hayatı, ticarete atılması ve Birinci Dünya Savaşı'nda yapmaya başladığı ilk haritaları gibi konulara dair yeni bilgiler sunulmaktadır. 1922'de sigorta planlarını yapmaya başladığı dönemde nasıl bir mesleki arka plana sahip olduğu ve bu deneyimlerin sigorta haritacılığına olan katkılarının kökenleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yangın sigortası, İstanbul, Levanten, Hırvat, Topograf, Pervititch, Haritacılık, Birinci Dünya Savaşı, İşgal dönemi.

Abstract

Jacques Pervititch before 1922

This article aims to shed light on the unknown period of the life of the 'topographer-painter' Jacques Pervititch by focusing on the period before he drew Istanbul insurance plans between 1922 and 1945. Pervititch's private and professional life before 1922 is analyzed through research in various archives. Pervititch spent the early part of his life in Pera and Galata, and new information is provided on his family life, his 'Levantisisation', his active professional life in various sectors, his entry into commerce, and the first maps he began to make during the First World War. The origins of his professional background when he started making insurance plans in 1922 and the contribution of these experiences to insurance cartography are discussed.

Key Words: Fire insurance, Istanbul, Levantine, Croatian, Topographer, Pervititch, Cartography, World War I, Occupation period.

Giriş

“Topograf-ressam” Jacques Pervititch, 1922’den 1945 yılındaki ölümüne kadar Türkiye Sigortacılar Daire-i Merkeziyesi için -bugün oldukça geniş bir kesim tarafından bilinen ve kullanılan- İstanbul sigorta planları çizmişti. Peki hummalı, takıntılı bir şekilde İstanbul sigorta planlarını çizen Pervititch’ten başka bir Pervititch var mı?¹ Varsa, hangi ipucu ve belgelere dayalı olarak eksik Pervititch portresi zenginleştirilebilir? İstanbul sigorta planlarını hazırlamaya başladığı ve ölümüne kadar durmaksızın devam eden 1922 senesinden önce yapılan muhtelif işler, örülen ilişkiler, ne derecede 1922 sonrasını etkilemiş ya da belirlemiş olabilir?

İlhan Tekeli, Murat Güvenç ve Müsemma Sabancıoğlu’nun katkılarıyla 2001’de AXA OYAK ve Tarih Vakfı tarafından yayınlanmış *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul* isimli çok değerli kitaptan sonra, Pervititch planları farklı disiplinler tarafından, farklı amaçlarla (Örn. mimarlık, restorasyon, kent tarihi alanları dışında azınlıkların mülkiyet davaları, aile tarihi ve yerel oluşumlar vb.) kullanılmaya başlandı.² Bu inanılmaz ayrıntılı haritaların geniş kesimlerin kolayca erişimine açılmasının, erken 20.yy’ın İstanbul’una dair araştırmalara yeni ufuklar açtığı söylenebilir. Dolayısıyla, 2000’den sonra hem belediyeler (İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve ilçe belediyeleri) hem de farklı alanlarda çalışan araştırmacılar sık sık bu zengin kaynağa başvurup gönderme yapmaya başladı.

Bu kurucu kitabı takiben 2002’de *Tarih ve Toplum*’da³, 2003’te ise *Dubrovnik Annals*’da⁴ yayınlanmış Müsemma Sabancıoğlu’nun Pervititch’in hayatına odaklanan öncü çalışmalarından beri, Pervititch’in meslek hikayesi ve bu aniden meşhur olmuş sigorta haritalarının dışındaki (yangın sonrasındaki İzmir⁵ sigorta planları ve tekil Samsun⁶ planı hariç) “diğer Pervititch” çalışmalarına dair çok şey bilinmiyordu.

1 Bu araştırma sırasında J. Pervititch’in soyadına ilişkin Pervitich, Pervititch, Pervitiç gibi farklı yazım biçimleri ile karşılaştık. 1914 yılından önce Pervititch’e ait belgelere baktığımızda eksik “t” ile yazılmış Pervitich daha yaygınken, 1914 sonrasındaki belge ve haritalarda Pervititch olarak görünmektedir. Son olarak 1930’ların ortalarından itibaren Türkçeleşmiş haline (Pervitiç) rastlamaktayız. Aynı durum ismi için de geçerlidir (Jacques, Jacob, Jakob, Jak, Yakup). İsmi ve soyadı konusunda görülen bu değişim hem döneme ve dönemin kültürel yapısına hem de muhatap olduğu gruplara göre şekillenmiştir. Örneğin Birinci Dünya Savaşı döneminde Fransızca ağırlıklı hazırlanan haritalarda ve takiben ilk dönem sigorta haritalarında soyadı Fransızca telaffuzu kolaylaştıran iki “t” ile “Pervititch” kullanılmıştır.

2 İlhan Tekeli, Murat Güvenç, Müsemma Sabancıoğlu, *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul*, Axa Oyak ve Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 2001.

Pervititch haritalarının kitaplaşarak geniş kesimlerin kullanımına açılması vesilesiyle, *Cumhuriyet* gazetesi Afife Batur, Ayla Ödekan, Müsemma Sabancıoğlu ve Nur Akan’ın heyecanlı yazılarıyla özenle hazırlanmış bir kitap eki çıkardı (Sayı 607: 4. 10. 2001).. Ayrıca, Murat Belge’nin *İstanbul Dergisi*’ndeki yazısını da zikretmemiz gerekir. Murat Belge, “Pervititch’in Sigorta Haritalarında İstanbul”, *İstanbul Dergisi*, No: 37, Nisan 2021, ss. 26-29.

3 Müsemma Sabancıoğlu, Nenad Vekaric, “Dubrovnik’ten İstanbul’a Jacques Pervititch ve Ailesi”, *Tarih ve Toplum* 226 (2002): 38.

4 Müsemma Sabancıoğlu, “Jacques Pervititch and His Insurance Maps of Istanbul”, *Dubrovnik Annals* 7 (2003): 89-98.

5 İzmir planları 1923 tarihli 3/2000 ölçeğinde 30 pafta halinde hazırlanmıştır. Atay bu planların “La Fédérale” Sigorta Şirketi tarafından kullanıldığını belirtir. Çınar Atay, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmir Planları* (Ankara: Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş. 1998), 137.

6 Jacques Pervititch, *Samsun Tütün Merkezi, Ölçek: 1/250*, (Kağıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1930). <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/122048>

Stefanos Yerasimos (1942-2005) 2001 yılında bir sohbet sırasında "diğer Pervititch"e ilişkin bu bilinmezlikten bahsederek, şehir plancısı Henri Prost'un Paris'teki "Cit  de l'Architecture et du Patrimoine"de bulunan arşivinde Pervititch'le Prost arasında kısa ama epeyce ilginç bir mektuplaşmanın varlığından bahsetmişti. Yerasimos'un bu bahsinden ancak on sene sonra bu mektuplara ulaşıldı.⁷ Buna paralel olarak, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (IFEA) haritacılık atölyesinden Pascal Lebouteiller ile beraber, İstanbul'daki ve Paris'teki diğer/bilinmeyen Pervititch haritaları araştırılmaya başlandı. "Gizli kahramanın"⁸ farklı ve henüz değerlendirilmemiş birçok haritasına ulaşıldı. Daha sonra, 2019'da Kadir Has Üniversitesi, İstanbul Çalışmaları Merkezi tarafından düzenlenen "Jacques Pervititch ve Dönemi: 1930'ların Yitirilen Kent Peyzajlarının İzlerini Sürmek" başlıklı sempozyum, hem sunumlar hem de izleyicilerin katkılarıyla Pervititch'in hayatına ve dönemine dair farklı birçok alanda incelenmesi gereken konular olduğunu ortaya koydu.⁹

1922 öncesindeki Pervititch'e odaklanılmasını tetikleyen ayrıntılardan ilki bu makalenin yazarlarından P rouse'un 2019'deki sempozyumda, Prost ve Pervititch mektuplaşması üzerine yaptığı sunumdaki ayrıntılarda bulunmaktadır.¹⁰ Bu sunum karanlıktaki bazı alanları aydınlatırken beraberinde birçok yeni soru doğurdu. Pervititch bu mektuplaşmanın başında kendini tanıttığı bölümde, 1936'ya kadar yürüttüğü faaliyetlerini şu şekilde açıklıyor:

Uzmanlık alanım kapsamında, Türkiye'deki yabancı kuruluşlar bünyesinde hizmet verdim: Yollar, Demiryolları, Şehir Triangülasyonları ve R l veleri vs... 1922'den beri, Türkiye Sigortalara Sendikası'na tarafıma sağlanmış olan fon sayesinde İstanbul Şehri'nin 1:500 ve 1:1000 ölçeğinde R l vesi ve Analitik Gayrimenkul Planı'nı oluşturmaktayım.¹¹

1922 yılını özellikle vurgulayan Pervititch'in bahsettiği diğer "hizmetler" ve çalışmalar nelerdi? Pervititch'in yaşamına ilişkin yapılan çalışmalarda buna dair neredeyse hiçbir bilgi bulunmuyordu. Pervititch bilinen sigorta haritacılığının başladığı ilk iki senede (1922-1923) 64 pafta hazırlamıştı. 25 pafta İstanbul planını yayınlamış, 9 paftanın ise sahada r l vesini alarak çizimini yapmıştı.¹² Bunun dışında sahadan birebir ölçü almada, başka planlardan derleyerek, daha basit 30 pafta İzmir planı hazırlamıştı.¹³

7 Mektuplar Fransa'da Cit  de l'Architecture et du Patrimoine, Centre d'archives d'architecture contemporaine, Henri Prost arşivinde bulunuyor ("Fonds Henri Prost", Article 343 AA 8/4).

8 "Gizli Kahraman: Jacques Pervititch", *Hürriyet*, 30. Aralık 2000. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gizli-kahraman-jacques-pervititch-39202375>

9 Jacques Pervititch ve Dönemi: 1930'ların Yitirilen Kent Peyzajlarının İzlerini Sürmek Sempozyumu, (İstanbul: Kadir Has Üniversitesi, İstanbul Çalışmaları Merkezi, 9 Ocak 2019), https://www.youtube.com/watch?v=8ECvTVfbl_U&t=7014s.

10 Jean François P rouse, "Jacques/Jacobo Pervititch/Pervitiç Hakkında Değerlendirilmesi Gereken Yeni Bilgi ve Belgeler: J. Pervititch'in Henri Prost ile Yazışmaları ve Bilinmeyen Haritaları", *Jacques Pervititch ve Dönemi: 1930'ların Yitirilen Kent Peyzajlarının İzlerini Sürmek Sempozyumu*, (İstanbul: Kadir Has Üniversitesi, İstanbul Çalışmaları Merkezi, 9 Ocak 2019).

11 Jacques Pervititch'ten Henri Prost'a Mektup, 1 Mayıs 1936 (Cit  de l'Architecture et du Patrimoine, Centre d'archives d'architecture contemporaine, "Fonds Henri Prost", Article 343 AA 8/4).

12 Tekeli, Güvenç, Sabancıoğlu, *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul*.

13  ınar Atay, *Plan d'Izmir Jacques Pervititch*, Yeşilyurt Kitabevi - Troas Publishing, İzmir, 2024.

Bildiğimiz kadarıyla Pervititch (ve ekibi¹⁴) bir daha hiçbir zaman bu kadar kısa bir sürede bu sayıda plan üretmedi. Peki sigorta haritacılığı piyasasına yeni giren, deneyimsiz birinin kısa zamanda çok sayıda ayrıntılı plan hazırlaması mümkün müydü? Pervititch'in bir ekiple çalışmasına rağmen deneyimsiz olmadığı çok açık. Öyleyse 1922 öncesinde bu deneyime nasıl sahip olmuştu? Mektupta bahsettiği "uzmanlık alanı" neydi?

Bu soruların ışığında bu makaleyi ortaya çıkaran araştırma geniş bir alana yayıldı: sahaflardan, müzayedelerden, Fransız okullarının ve Moda'da yer alan Assomptionnistes'lerin kadim kütüphanesinden, yurtiçi ve yurtdışı arşivlerdeki çeşitli yıllıklardan ve sigorta şirketi arşivlerinden gölgede kalan Pervititch'e ilişkin yeni birçok bilgi ve belgeye ulaşıldı. Bir yandan da hem yurtdışında hem Türkiye'deki kamu koleksiyonlarında ve özel koleksiyonlarda bulunan Pervititch planları ve haritaları tespit edildi. Kapsamlı bir veri tabanı ile birlikte pafta ve baskı numaraları üzerinden bir envanter oluşturuldu.

Bu yeni ve halen zenginleştirilmesi gereken malzemeye beraber kartografya, sigortacılık ve İstanbul'daki Hırvat, Sırp ve Levanten topluluklarının tarihleri üzerine yoğunlaşan bu araştırma, M. Sabancıoğlu'nun 2002 ve 2003'teki öncü katkılarından sonra, Pervititch'in gün ışığına çıkmamış çehrelerini ortaya çıkarmaya çalışıyor.

Makalede 1922 öncesinde Pervititch'in yangın sigorta planlarını oluşturmasına imkan veren deneyim ve koşulların olgunlaşma süreci, kişisel tarihi ve mesleki seyri üzerinden izlenmektedir. 1922 sonrasında yoğun ve aralıksız olarak üzerinde çalıştığı sigorta planları yayınlanmadan önce de birçok harita ürettiği bu erken döneminin bağlamını irdelemek bize Pervititch'in haritacılığı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Makalede Pervititch'in bu erken dönemi kronolojik bir izlekle takip edilecektir: (I) Pervititch'in St. Joseph Lisesi'nden mezuniyetini takip eden yıllardaki ilk iş deneyimleri, (II) evlenmesi ve aile kurması, (III) dönemin ticaret hayatı içinde önemli Levanten ailelerle çalışmaya başlaması, (IV) ilk bağımsız ticari girişimleri, (V) ilk haritacılık faaliyetleri ve nihayetinde (VI) sigorta haritacısına dönüşmesini sağlayan süreç incelenecektir.

1. Yeni Mezun ve Bekar Pervititch (1898-1902)

Önce kendimi tanıtmama izin verin: JACQUES PERVİTİTCH, -topograf, eskiden beri Türkiye'de bulunuyorum, yaklaşık 40 yıldır burada yaşıyor ve çalışıyorum. -Sırp kökenli Dalmaçyalı, Ragusa (Dubrovnik) doğumlu, böylelikle de Yugoslav vatandaşıyım. -Eğitim: Fransızca ve Sırpça.¹⁵

Hayatı hakkında yapılmış önceki çalışmalara göre Dubrovnik, Mocici doğumlu (1877) olan, erken yaşta İstanbul'a göç eden ailesiyle Galata'ya yerleşen ve burada bulunan Frer ilkokulunda (*Collège des Frères Saint Pierre*) eğitim hayatına başlayan J. Pervititch, 1892 yılında Saint-Joseph Lisesi'nde yatılı ve burslu olarak okumaya başlar. Kendisi

¹⁴ Pervititch, Prost'a yazdığı 27 Haziran 1936 tarihli mektubunda açıkça bir ekibi olduğunu vurguluyor. (Cité de l'Architecture et du Patrimoine, Centre d'archives d'architecture contemporaine, "Fonds Henri Prost", Article 343 AA 8/4).

¹⁵ Jacques Pervititch'ten Henri Prost'a Mektup, 1 Mayıs 1936 (Cité de l'Architecture et du Patrimoine, Centre d'archives d'architecture contemporaine, "Fonds Henri Prost", Article 343 AA 8/4).

gibi kardeşi Auguste ve oğlu Henri'de eğitimlerini aynı kurumda tamamlarlar.¹⁶ Diğer oğlu Marcel ise Saint-Michel Lisesi'nde okumuştur.¹⁷

1895'te Kadıköy'de yatılı okuduğu Saint-Joseph Lisesi'nden imla, kaligrafi, mektup üslubunda yazım (*style épistolaire*) ve Fransız muhasebeciliği (*comptabilité française*), Ortaçağ tarihi, coğrafya, aritmetik, muhasebe gibi branşlardan birincilikle mezun olmuştur. Fransızcanın yanında Almanca ve İtalyanca bilen¹⁸ ve başarılı bir öğrencilik hayatı olan Pervititch, Hristiyan Okulları Kardeşleri Enstitüsü, Doğu ve Uzakdoğu Mektepleri Öğrencilerinin Eserleri kategorisinde 1894 Antwerp Dünya Sergisi'ne katılmak üzere seçilmiş ve çalışmaları bir grup arkadaşıyla birlikte altın madalyaya layık görülmüştür.¹⁹ Kaligrafi, aritmetik ve muhasebecilik branşlarındaki kabiliyeti -mesleki hayatı düşünüldüğünde- oldukça manidardır.

20'li yaşlarının başındaki yeni mezun, genç ve bekar Pervititch oldukça vurgulanan "Kadıköylülüğü" nün aksine uzun süre Pera'da yaşayacak, burada evlenecek ve çocukları olacak, iş hayatı ise İstanbul'un ticari merkezi olan Galata'da geçecektir.

J. Pervititch'in Moda, St. Joseph Lisesi'nden mezun olduğu 1895²⁰ yılının ardından izine ilk rastladığımız 1898 yılına kadar geçen üç yıl halen karanlıktır. Bu üç yılda ne yaptığı, eğitimine devam edip etmediği, ettiyse nerede ettiğine ilişkin bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla beraber genç Pervititch'in hayatına dair ilk kayıt *Annuaire Oriental* yıllığında bulunmaktadır: 1898 yılında henüz 21 yaşında olan Pervititch, Kumbaracı Yokuşu'nun sonunda yer alan Yeni Yol sokağı 16 numarada oturmakta ve Crédit Lyonnais Bankası'nda çalışmaktadır.²¹ Büyük ihtimalle ilk işini deneyimlediği Crédit Lyonnais Bankası'nda, J. Pervititch sadece bir çalışan (*employé*) olarak görünmektedir. Pervititch'in icra ettiği iş ile ilgili ayrıntı bulunmasa da *Annuaire Oriental* kaydında özel bir unvan ve sorumluluk belirtilmemesi mütevazı bir görevin bir işareti olabilir.

1863'te kurulan Crédit Lyonnais, 1874'ten beri İstanbul'da aktifti ve bankacılık faaliyetlerinin yanı sıra hem İstanbul'daki Levanten çevresi hem de kentsel altyapı alanı için önemli bir kurumdu.²² 20. yüzyılın başında finans, sigorta, deniz nakliyatı ve uluslararası ticaret alanlarında faaliyet gösteren şirketlerin genellikle kendileri için yaptırdıkları binaların yer aldığı Karaköy Meydanı'nın köprü çıkışında Crédit Lyonnais'in dikkat çekici bir merkez binası bulunuyordu. Şirketin yönetiminde Passega ve

16 Frère Ange Michel, *St. Joseph'in Öyküsü 1870-1923*, Cilt 1, (İstanbul: St. Joseph Lisesi Eğitim Vakfı Yayınları, 2002), 52.

17 *Stamboul*, 9 Temmuz 1912. Saint Michel okulu arşivlerinde, "Avusturya uyruklu" olarak görünen Marcel Pervititch'in, genç bir yaşta (6 yaşında), 3 Kasım 1909'da, okula kaydı yapılıyor. Yardımı için Saint Michel Lisesi çalışanlarından sayın Göknur Gündoğan'a teşekkür ederiz.

18 Michel, *St. Joseph'in Öyküsü 1870-1923*, 210.

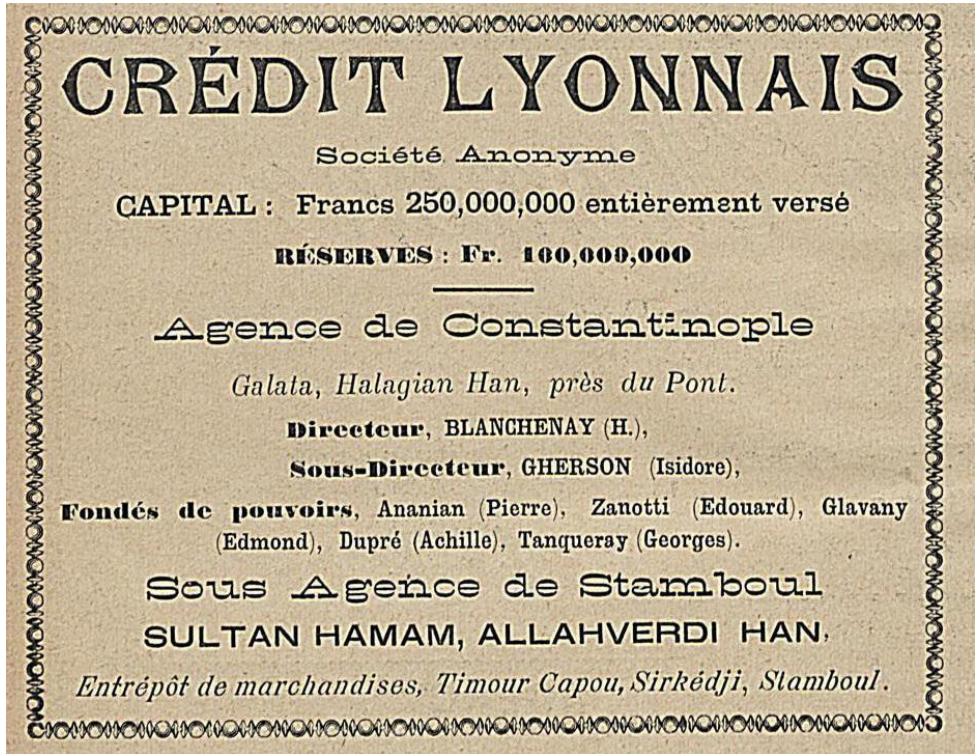
19 Michel, *St. Joseph'in Öyküsü 1870-1923*, 53.

20 <https://sj.k12.tr/rehberlik/basarili-sjliler/>

21 Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 15me Année* (Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1898), 524. Bununla beraber J. Pervititch sokak listesinde ise Yeni Çarşı caddesi 16 numarada oturuyor görünüyor. Ancak burada Yeni Yol yerine Yeni Çarşı caddesine yanlışlıkla koyulmuş olmalı.

22 Jacques Thobie, "Le Crédit Lyonnais au Levant: Constantinople (İstanbul), Smyrne (İzmir) et Jérusalem", *Le Crédit Lyonnais (1863-1986)*, yay. haz. Bernard Desjardins, (Genève: Librairie Droz, 2003), 549-592.

Glavany²³ gibi köklü Levanten ailelere mensup kişiler farklı görevlerde bulunuyordu. Crédit Lyonnais bankacılık işleri dışında içinde bulunduğu ticaret ağıyla bağlantılı başka işlerle de ilgileniyordu. İstanbul'da deniz nakliyatı ve uluslararası ticaret için oldukça önemli olan liman ve rıhtım projesi için 1891'de kurulan ve 1895'te açılan Galata rıhtımının inşasında belirleyici rolü olan "Société Anonyme Ottomane des Quais, Docks et Entrepôts de Constantinople" Crédit Lyonnais ile yakın temastaydı.²⁴ Crédit Lyonnais Bankası aynı zamanda kardeşi Auguste Pervititch'in de 1906 yılında sıradan bir çalışan olarak başlayıp 1918 yılına kadar farklı kademelerinde çalıştığı kurumdur. 1913 yılında kontrol şefi (*chef du service du contrôle*), 1914-1918 yılları arasında baş muhasebe yardımcısı (*sous-chef-comptable*) olarak görev aldıktan sonra A. Pervititch 1918 yılında Avusturya ve Macaristan ortaklığında kurulan *Banque Générale de Turquie*'de çalışmaya başlayacak ve bankacılık alanında yükselecektir.²⁵

AA003000660-Credit Lyonnais Reklamı (Annuaire Oriental 1901, s. 660. Salt Araştırma, Yıllıklar)

23 Laurent Felix Passéga 1878'de İstanbul'daki ilk Crédit Lyonnais temsilcisi olmuştu. Ardından 1880'lerde Hippolyte Alfred Glavany bu görevi üstlendi. (Thobie, "Le Crédit lyonnais au Levant: Constantinople (Istanbul), Smyrne (Izmir) et Jérusalem", 549-592.)

24 Entreprises Coloniales'in web sitesinde şirketle ilgili yayınlanan gazete haberleri derlemesi için bkz. https://www.entreprises-coloniales.fr/proche-orient/Quais_de_Constantinople.pdf

25 22 Ekim 2014, Ankara Müzayede, İnternet Müzayesi, Lot 2712, 1918 tarihli, Banque Generale de Turquie tarafından A. Pervititch'e gönderilen atama mektubu. <https://www.istanbulmuzayede.com/urun/343992/turkiye-genel-bankasi-aguste-pervititch-adina-duzenlenmis-1918-tarihli-yetki-bel>

J. Pervititch üç yıl Cr dit Lyonnais bankasındaki görevine devam ettikten sonra²⁶, 1901 yılında  nl  Hırvat matbaası Zellich²⁷ biraderlerde çalışmaya başlar.²⁸ Matbaacılık sektöründe o dönemde – hem Osmanlı sarayı hem de Vatikan (1888) tarafından tanınmış – k kl ²⁹ ve  n salmış bir şirket olan Zelliç (Zellich) deneyiminin, genç Pervititch için, çeşitli açılardan ilgi çeken bir meslek  deneyim olduğu söylenbilir. Antoine Zellich, Osmanlı İstanbulundaki ilk litografi atölyesini açan Henri Cayol'un yanında çalıştıktan sonra 1869 yılında A. Zellich Fils'i kurar. Pervititch'in bu şirkette çalışmaya başladığı 1901 yılında ise Galata'da Balkon  ıkmazı ve Yazıcı Sokağı'nı birbirine bağlayan bir binada matbaaları, Karaköy'de Yorgancılar caddesi 21 numarada ve Grande Rue de Pera 424 numarada kırtasiye dükkanları bulunmaktaydı.³⁰ şirket, ayrıca litografi, tipografi ve ciltleme atölyelerinin bulunduğu matbaa binasında kitaplar, finans şirketleri için  ek, fatura malzemeleri, gazeteler ve haritalar basmakta, aynı zamanda kartpostal ve turist rehberi yayınlamaktaydı. Haritalar da içeren İstanbul turist rehberlerini³¹ de yayımlayan şirket, baskı teknikleri konusunda Pervititch için epeyce eğitici ve daha sonra yapacağı işlerde belirleyici olmuştur.

Bir yıl sonra, 1902'de Zellich Biraderler'deki işine devam eden Pervititch'in ev adresi değişir. İşi dışında yaşadığı yerle ilgili de Slav bağlantılarının içerisinde kalmaya devam eden J. Pervititch Cezayir sokağı (*Rue d'Alger*) 5 numarada Bratovich evinin (*maison Bratovich*) 1 numarasına taşınır. Binanın 2 numaralı dairesinde ise evin sahibi ve soyadından –Pervititch gibi– Slav olduğu anlaşılan, kaptan Mat. Bratovich, 3 numarada Yunan Ticaret Odası dergisinin (*Bulletin de la Chambre de Commerce Hell nique*) direktörü Nic. Margaritis ve 4 numarada Avukat Alex. Reboul oturmaktadır.³² Daha sonra aynı sokaktaki Semprini Apartmanı'nda kardeşi Auguste Pervititch ikamet edecektir.³³

26 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 16 me Ann e*, (Constantinople: Typ. et Lith. de la "The Annuaire Oriental & Printing Company Ltd.", 1900), 506.

27 Vjeran Kursar, *Croatian Levantines in Ottoman Istanbul*, (İstanbul: ISIS Yayınları, 2021), 157-184.

28 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 17 me Année*, (Constantinople: Typ. et Lith. de la "The Annuaire Oriental & Printing Company Ltd.", 1901), 532.

29 Grégoire Zellich, *Notice historique sur la lithographie et sur les origines de son introduction en Turquie*, (Constantinople: Imprimerie A. Zellich, 1895). O d nemdeki matbaacılık tarihi hakkında bkz. Johann Strauss, "Zum İstanbuler Buchwesen in der Zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts", *Osmanlı Araştırmaları*, XII, (1992): 307-338.

30 Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 17 me Année*, 624.

31 Zellich'lerin yayınladığını tespit edebildiğimiz iki rehber bulunuyor: Biri 1891'de yayımlanan Gaston des Godins de Souhesmes, *Le Guide de Constantinople et ses environs* (1893'te bir İngilizce tercemesi yayımlandı). Diğeri ise tarihi belirtilmeyen ancak i eriğine bakarsak 1910 ile 1915 yayımlanmış *Guide du voyageur en Orient illustré* başlıklı rehber.

32 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 18 me édition*, (Constantinople: "The Annuaire Oriental & Printing Company Ltd.", 1902), 941.

33 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 25  me édition*, (Constantinople: Typo-Lithographie J. Pallamary, 1909), 795.

A. Zellich Fils. Anteti (Cat Museum İstanbul Arşivi)

2. Levanten Dünyasına Giriş (1903-1906)

İstanbul'un Katolik kiliselerinden Saint Esprit, Saint Antoine, Sainte Marie Draperis ve Kadıköy-Moda Notre Dame de l'Assomption kiliselerinde bulunmuş olduğumuz kayıtlar Pervititch'in hayatı boyunca belirleyici olacak Katolik/Levanten³⁴ ağlarına katılmasına dair önemli bilgiler içerir. Jacques Pervititch 26 yaşına geldiğinde, 21. 02. 1903 tarihinde Katolik cemaati mensubu Levanten Joséphine Drossa (1880-1939) ile evlenir.³⁵ Drossa ailesi, Ege adaları menşei çok eski ve saygın Peralı Levanten bir ailedir.³⁶ Babası Faustin Antoine Drossa (1846-1905), "Hôtel d'Angleterre"³⁷ e bağlı resmi tercümandır. Joséphine Drossa'nın dedesi Marco Drossa ise İstanbul'a 1830'larda yerleşmiş olan, Tinos adası kökenli bir tıp doktorudur. Bu dönemde birçok göçmen gibi Dalmaçya kökenli Hırvatlar da İstanbul'daki Ege kökenli Rum, İtalyan ya da Fransız kadınlarla evlenerek

³⁴ Levanten kavramına dair kapsamlı tartışmalar için bkz: Oliver Jens Schmitt, *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gemeinschaft im osmanischen Reich im "langen 19. Jahrhundert"*, (Munich: R. Oldenbourg Verlag, 2005); Arus Yumul, Fahri Dikkaya, *Avrupalı mı Levanten mi?*, (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2006); Raziye Oban Çakıcıoğlu, "Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, (2007), 337-356.

³⁵ St. Marie Draperis Kilisesi, Liber Matrim, (Evlilik Kayıt Defteri) Cilt 9, No: 784, s. 333.

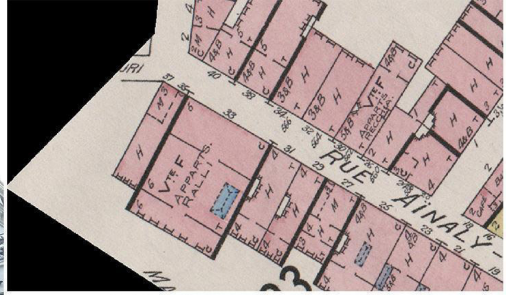
³⁶ Rinaldo Marmara, Drossa ailesinin önemini vurgulamaktadır. 1864'ten beri Saint Esprit Katedrali'nin önemli aileler için ayrılmış kript mezarlığında Drossa ailesinin özel bir yeri bulunmaktadır. Rinaldo Marmara, *Pancalti, quartier levantin du XIX siècle*, (İstanbul: Isis Yayınları, 2004), 206. Ayrıca, Schmitt, 1812 tarihli bir belgeye göre, Drossa ailesi Saints-Pierre-et-Paul Kilisesi'ne bağlı olan "tanınmış ve köklü" bir Levanten ailesi olarak tanımlamaktadır. Schmitt, *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im "langen 19. Jahrhundert"*, 150.

³⁷ Raphael C. Cervati, *Indicateur Oriental Annuaire-Almanach du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 6ème année*, (Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1885), 164.

"levantenleşme"³⁸ yolunu izliyorlardı.³⁹ Dolayısıyla Jacques Pervititch, 1903 yılındaki bu evlilik yoluyla "levantenleşen" bir göçmen çocuğu olarak tarif edilebilir. Hatta evlendikten bir yıl sonra 1904 yılında Jacques Pervititch, Pera Latin Katolik cemaatinin yeni ve aktif bir üyesi olarak St. Antoine kilisesinin inşaatına katkıda bulunur.⁴⁰

Jacques ve Joséphine çifti evliliklerinin ilk iki yılında (1903-1904) Cezayir sokağındaki evde kalmaya devam eder ve ilk çocukları Marcel Pierre Faustin (29.12.1903) doğar.⁴¹ J. Pervititch evliliğiyle birlikte Crédit Lyonnais Bankası'nda çalışmaya geri döner.⁴²

1905 yılında ise uzun süre yaşayacakları Aynalıçesme Sokağı'ndaki ilk evlerine, Ralli Apartmanı'nın hemen yanındaki 35 numaraya taşınırlar.⁴³

33. APPARTEM. RALLI.

1. Ralli (Mme E. A.), propriétaire.
2. Germano (José), minotier.
3. Hadoumoglou (G.), médecin.
4. Kirmiz (Pierre), employé.
5. Clementschitch (Ernest), négoç.
6. Vitalis (N.), employé à la dette publique ottomane.
7. Manuc (Pierre), chef-comptable de la Sète du Gaz de Stamboul.
8. Violet (F.), employé aux chemins de fer orientaux.
9. Stamatiadis (Georges).
10. Vaffliadis (D.M.), chef de rayon aux fabriques réunies 'Odabachi' : Magakoglou (Simou).
34. Drossa (C.), marchand.
35. Lambichis (Thém.), empl. chez G. Laghos.
- » Pervititch (Jacques), employé chez Zélich.

Sağda 1905 Goad haritası ve *Annuaire Oriental*'de Aynalıçesme 35 numara, Solda, Eski 35, 37 ve şimdiki 17 numara (Fotoğraf: Murat Tülek 16.10.2022)

38 Kursar, *Croatian Levantines in Ottoman Istanbul*, 14.

39 Schmitt, *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im "langen 19. Jahrhundert"*, 515 ve Kursar, *Croatian Levantines in Ottoman Istanbul*, 184. Benzer bir örüntü Sırp göçmenler için de geçerliydi. Bkz: Vladan Viriyeviç, "Serbian Community In Istanbul In The Period Between The Two World Wars (1918-1941)", 19. *Yüzyıldan Günümüze Türkiye'ye Yapılan Göçler, Göçmenlik ve Sosyal Uyum*, yay. haz. Zehra Aslan, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2022), 90.

40 Rinaldo Marmara, *Osmanlı Başkentinde Bir Levanten Senti Galata-Pera*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2020), 121.

41 St. Marie Drapérís Kilisesi, Liber Bapt (Vaftiz defteri), 1 Mayıs 1904.

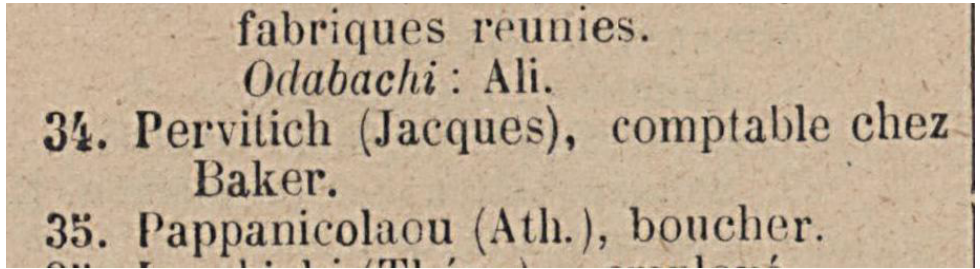
42 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 19ème Edition*, (Constantinople: Typo-Lithographie J. Pallamary, 1903), 666.

43 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 25ème Année*, (Constantinople: The Annuaire Oriental Printing Co. Ltd., 1905), 1065.

Aynı sene Pervititch Zellich Biraderler'de çalışmaya geri döner. Pervititch'in 1898-1905 yılları arasında Crédit Lyonnais ve Zellich Biraderler arasında gidip gelmeli iş hayatı 1906 yılında sona erecek ve bu sefer ünlü banker Tubini ailesi için çalışmaya başlayacaktır.⁴⁴ 19. yy. Osmanlı ticaret hayatı içinde önemli bir yere sahip olan Levanten Tubini ailesi, Tubini ve Oğulları ("Tubini Fils") şirketi çatısı altında bankerlik faaliyetlerini yürütmüşlerdir. 1869'da kurulan *Crédit Général Ottoman* bankasının ana sermayedarlarından olan ve bankanın direktörlüğü görevini de üstlenen Bernard Tubini aynı tarihlerde belediye meclisi üyesi olarak karşımıza çıkarken 1882'de kurulan ilk Dersaadet Ticaret Odası'nın da üyelerinden biridir. Pervititch'in Tübini şirketi için çalıştığı dönemde ise (1906-1907) Tubini ailesinin üyeleri Galata'da bulunan Camondo Han'da bankerlik faaliyetlerini yürütmektedirler.⁴⁵

3. Sigortacılık ile ilk temaslar (1907-1910)

1907 yılına gelindiğinde Pervititch ailesinin hayatında yeni gelişmeler olur: Çiftin Jeanne Blanche Irma isimli kız çocukları doğar⁴⁶ ve aile aynı sokakta 34 numaradaki -daha önce Pervititch'in eşinin ailesine mensup C. Drossa'nın oturduğu- eve taşınır. Özel hayatındaki bu değişimle beraber Jacques Pervititch yine işini değiştirir ve bu sefer biraz daha uzun süre kalacağı Baker şirketinde çalışmaya başlar.⁴⁷ *Annuaire Oriental* kayıtlarına göre Pervititch 1907-1910 yılları arasında dört yıl boyunca Baker şirketinde çalışacaktır. 1908 yıllığında ise ilk defa Pervititch'in yaptığı göreve dair bir ayrıntı kayıtlarda yer alır: Pervititch, Baker şirketinde (muhasebeci veya defter tutan kimse anlamına gelen) *comptable* olarak görev yapar.⁴⁸

AA00481342-J. Pervititch'in Baker şirketindeki kaydı (*Annuaire Oriental* 1908, s. 1342. Salt Araştırma, Yıllıklar - Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi izniyle)

44 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 26 ème Année*, (Constantinople: The Annuaire Oriental Printing Co. Ltd., 1906), 707. Buna ek olarak 1906 yılında bir Jacques Pervititch kaydı daha var. Bu kayıta ise Jacques Pervititch aynı kardeşi Auguste Pervititch gibi Crédit Lyonnais çalışanı ve Yeni Çarşı 43 numarada oturuyor gösterilmiş. Bununla beraber *Annuaire Oriental*'in sokak listelerinde Yeni Çarşı 43 numaradaki Metzis Apartmanı 2 numarada sadece Crédit Lyonnais çalışanı A. Pervititch görünüyor. Alfabetik listedeki bu kayıt ya bir maddi hatadan dolayı oluşturulmuş ya da Pervititch 1906 yılında hem Tubini hem de Crédit Lyonnais bankası için çalışıyor.

45 Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 26 ème Année*, 793.

46 Sabancıoğlu, "Jacques Pervititch and His Insurance Maps of Istanbul", 97.

47 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 27 ème Année*, (Constantinople: The Annuaire Oriental Printing Co. Ltd., 1907), 783. British Library'den bu kaynağa ulaşmamızı sağlayan Kadir Has Üniversitesi Bilgi Merkezi çalışanı Alper Menemenlioğlu'na teşekkür ederiz.

48 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 28 ème Année*, (Constantinople: Typo-Lithographie E. Pallamary et Cie, 1908), 1342.

Tekstil ürünleri ve mobilya satan mağazalarıyla bilinen İstanbul'daki İngiliz cemaatinin ünlü ailesi Baker'ların o yıllarda İstanbul'da "G. & A. Baker" ve "Geo. Baker and Sons" isimli iki ayrı şirketleri bulunuyordu.⁴⁹ *Annuaire Oriental* kayıtlarında J. Pervititch'in hangi Baker şirketinde çalıştığı belirtilmese de -aşağıda bahsedilecek ayrıntılardan anlaşıldığı gibi- Geo. Baker and Sons şirketinde çalışıyordu.

George Baker ile oğlu Arthur'un sahibi olduğu ve mağazalarıyla ünlü "G. & A. Baker" şirketinden farklı olarak, George Baker'in diğer oğlu Henry/Harry ile kurduğu "Geo. Baker and Sons" şirketi ilk olarak 1896-97 yılında ortaya çıkar. Şirket, bu tarihte "Baker, Hayden et Cie" şirketinin işlettiği Ayvansaray'daki değirmeni devralır.⁵⁰ 1900 yılına gelindiğinde Geo. Baker & Sons şirketi faaliyet alanını genişletir: Şirket Karaköy'de Havyar Han'da petrol, madencilik alanlarında faaliyet gösteren yabancı şirketlerin temsilciliğini yapar; tahıl, deri, ipek ve keten tohumu gibi ürünlerin ithalat ve ihracatıyla ilgilenir.⁵¹

1901 yılında şirket Karaköy'den Sirkeci'deki Khorassandji Han, 12 ve 13 numaraya taşınır.⁵² Birçok alanda temsilcilik yapan şirket 1905 yılında ise tüm faaliyetlere ek olarak sigorta acenteliği yapmaya başlar. 1906 yılında Londra merkezli Atlas-Manchester ve Excess adlı iki farklı İngiliz sigorta şirketinin acenteliğini yapmaktadırlar.⁵³

Jacques Pervititch'in Geo. Baker and Sons şirketinde çalışmaya başladığı 1907 yılında ise şirket yavaş yavaş sona yaklaşır: 1905 yılında önce baba George Baker vefat eder, bir yıl sonra, 1906'da ise şirketi beraber yürüttüğü oğlu Henry/Harry Baker kolera sebebiyle hayatını kaybeder.⁵⁴ Bu vefatlar sonrasında şirket aynı adreste birkaç yıl daha faaliyette görünür. Pervititch'in muhasebeci olarak görev yaptığı 1908 yılında şirket faaliyetlerine yine Khorassandji Han'ın 1 ve 5 numaralarında devam eder.⁵⁵

49 1847 yılında İngiliz Hükümeti tarafından 1847 yılında Tepebaşı ve Tarabya'daki konsolosluk binalarının bahçe peyzajlarını yapmakla görevlendirilen George Baker'in diğer çocukları George Percival ve James'in İngiltere'de G.P. & J. Baker Ltd. ve The Oriental Carpet Manufacturers Ltd. isimli iki şirketi daha bulunuyordu. Gazanfer İbar, *Unilever Türkiye Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 78-80.

50 Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 14ème Année*, (Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1896-97), 334. Kübra Yaşar çalışmasında 1860'ta kurulan Baker ve Hayden'in ortaklığın 1869'da bozulmasının ardından Ayvansaray'daki değirmenin sadece George Baker tarafından işletildiğini belirtse de 1895 *Annuaire Oriental*'inde "Baker Hayden et Cie" halen değirmenin sahibi olarak görülüyordu. Kübra Yaşar, "19. Yüzyılda Bir Haliç Yerleşimi Olarak Ayvansaray", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2017), 91 ve Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 13ème Année*, (Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1895), 232.

51 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 16ème Année*, 283-284.

52 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 17ème Année*, 286.

53 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 26ème Année*, s. 837.

54 <http://www.levantineheritage.com/bakertree.htm>

55 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 28ème Année*, 459.

Bu noktada Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivinden Mart 1914 tarihli bir belge Pervititch'in mesleki hayatına dair önemli ve tamamlayıcı bir katkı yapmaktadır.⁵⁶ İstanbul'daki Fransa Başkonsolosluğu'ndan Paris'teki Dışişleri Bakanlığı'nın "Ticarî ve Siyasi Müdürlüğü"ne bir mektup gönderilir.⁵⁷ Mektupta İstanbul'da faaliyetlerini geliştirmek isteyen ve bir mümessil arayan demir sac ve nal çivisi üreticisi "Veuve Soudry & Fils aîné-Forges St-Hippolyte" adlı bir Fransız şirketin talebi üzerine, Pervititch'in saygınlığı ve ticarî güvenilirliği hakkında bir nevi bilgilendirme cevabı yer almaktadır.⁵⁸ Bu belgeye göre, Mart 1914 itibarıyla, Pervititch geçmişte Zelliç (Zellich)'te – süre verilmiyor - ve sonrasında Stock and Mountain şirketinde çalışmıştır.

George Baker & Son halefi Stock & Mountain (Stock Fikri Mülkiyet Hizmetleri A.Ş. Arşivi)

Pervititch'in Stock and Mountain şirketinde çalıştığı bilgisi *Annuaire Oriental* kayıtlarında bulunmamasına rağmen, Geo. Baker & Son ile Stock & Mountain şirketlerinin arasındaki doğrudan ilişki Fransız Dışişleri Bakanlığı'ndaki belgeyi doğrular niteliktedir: Pervititch 1909 ve 1910 yıllarına ait *Annuaire Oriental* kayıtlarında Baker şirketinde

⁵⁶ Belgeyi bizimle paylaşan Matthieu Gosse'a teşekkürlerimizi sunmak isteriz.

⁵⁷ AMAE-ADP-Turquie, "Correspondance politique et commerciale", Nouvelle Série, Turquie, No: 498, 1897-1914.

⁵⁸ Pervititch, Fransız vatandaşı olmamasına rağmen, bu bilgilendirme isteğinin Fransa Başkonsolosluğu'na gönderilmesi şaşırtıcı gelebilir. Bu tarihte Pervititch halen Avusturya Macaristan İmparatorluğu vatandaşıydı. 1918'de Sloven Hırvat Sırp Krallığı vatandaşı olacaktır.

çalışıyor görünse de 1909'da şirketin eski çalışanı H.W. Stock'un⁵⁹ W.C. Mountain ile beraber kurduğu Stock and Mountain şirketi⁶⁰, Geo. Baker and Son'ı devralmıştı. 1909 yılında Stock and Mountain'ın, Khorassandji Han 1 ve 5 numaradaki Geo. Baker and Sons'ın adresinde faaliyet göstermeye başladığı görünür. Şirket antetli kağıtlarında da kendini George Baker & Son şirketinin halefi olarak tanıtmaya başlar.

Stock and Mountain, şirketi tüm faaliyetleriyle beraber devralır. Bunlar içinde sigorta acentelikleri da yer alır: 1908 yılında Geo. Baker & Son'ın acenteliğini yaptığı sigorta şirketi Excess'in acenteliği⁶¹ de 1909'da Stock & Mountain tarafından devralınmıştı.⁶²

Excess Angl Londres Baker (G.) & Son Khorassandji Han, S.
1908 Annuaire Oriental

Excess Angl Londres Stock & Mountain Khorassandji Han, S.
1909 Annuaire Oriental

1908 ve 1909 *Annuaire Oriental* kayıtlarında Excess sigorta temsilcileri

Dolayısıyla Pervititch, Sirkeci Khorassandji Han'da Geo. Baker & Son ve Stock and Mountain'ın keşişiminde çalışmıştır.

Her iki şirket de geniş bir faaliyet alanı içerisinde çalışsalar da şirketlerin sigorta acentelikleri sayesinde J. Pervititch muhtemelen ilk defa sigortacılıkla temas etmiştir. 1900 ile 1906 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sigortacılık, özellikle yangın sigortacılığı alanı hareketlenip, pazarını genişletmeye ve kurumsallaşmaya başlamıştı.⁶³ Bu hareketlilikle beraber farklı menfaat grupları giderek artan bir rekabete girmişti. Sigortacılık pazarına halen hâkim olan yabancı aktörlerle beraber, Osmanlı Sigorta Şirketi gibi sektörden bir pay almaya çalışan ve sektörü millî bir düzene sokmaya başlayan "yerli" aktörler piyasada oldukça aktifti.⁶⁴ 1900 yılında ekseriyetle yabancı serma-

59 Henry Walter Stock -ya da Osmanlı belgelerinde sıklıkla anıldığı şekilde İstok Efendi- 1887 yılından beri ekonomik alanda faaliyet göstermekteydi. 1889-1894 yılları arasında Joseph W. Streater et Cie şirketinin çalışanı olan Stock, 1896 yılına gelindiğinde bazı yabancı şirketlerin marka tescil işlemlerini yapmaktaydı. H.W. Stock, 1902'de Geo Baker and Son şirketinin çalışanı olarak kayıtlıydı. Sonraki yıllarda *Annuaire Oriental* kayıtlarında görünmese de Osmanlı Arşivleri'nde yer alan 1906 yılına ait bir yazışmada Stock, Baker şirketinin temsilcisi olarak tanıtılmaktaydı.

(Serkan Yazıcı, *Osmanlıdan Günümüze İletişimde Bir Lider: Ericsson Türkiye*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınlar & Ericsson Telekomünikasyon A.Ş., 2014). 27. *Annuaire Oriental*, 1889-90, 1893-94, 1894, 1902. Ahmet Kala, İrfan İnce, *Alamet-i Farika'dan Marka'ya*, (Ankara: Türk Patent Enstitüsü Yayınları, 2009), 3-9. ve BOA, HR.SFR.3 / 560 - 24.)

60 Bugün hala fikri ve sınai mülkiyet ve hukuk alanında faaliyet gösteren Stock şirketinin temellerini atan H.W. Stock, 1930'lu yıllarda yayınladığı reklamlarında "Patent & Trade Mark" alanında faaliyet gösterdiğini ve 1887'de kurulduğunu belirtmektedir. <https://stock.com.tr/history/>

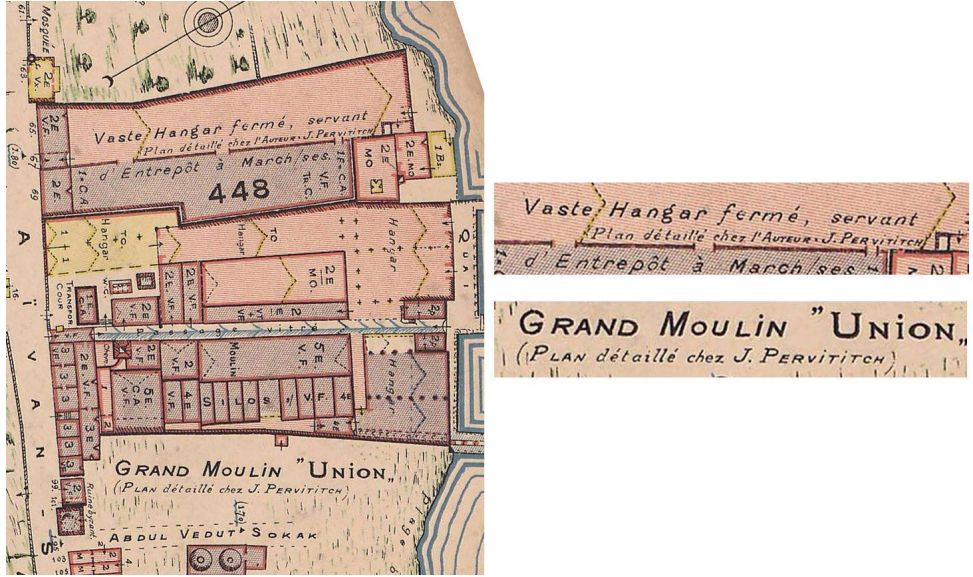
61 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 28ème Année, 1053.

62 R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 25ème Edition, (Pera: Typo-Lithographie E. Pallamary et Cie. 1909), 795.

63 Murat Koraltürk, Fatih Kahya; *Mal Canın Yongasıdır: David M. Kohen'in koleksiyonundan belgelerle Osmanlı İmparatorluğu'nda Sigortacılık*, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009); Hüseyin Akbulut, "Cumhuriyet Dönemine Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Sigortacılık", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014).

64 Yunus Özger, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Sigorta Sektöründe Milli Yapılanma. Osmanlı Sigorta Şirketi*, (İstanbul: İdeal Yayıncılık, 2017).

yeli olan 44 şirket tarafından İstanbul'da faaliyette bulunan yangın sigorta şirketleri sendikası kurulmuştu.⁶⁵ Bunu takiben, 1904-1906 yılları arasında üç tane düzenleyici hamle meydana gelmiştir. Özellikle 9 Ağustos 1905 tarihli 26 maddelik *Sigorta Yasası*⁶⁶ yükselmekte olan piyasaya, iktidar tarafından kontrol edilebilir olması lehine birtakım kurullar getirmeye yöneliktir.⁶⁷ Bu dönemde Osmanlı kentlerinde halen yıkıcı yangınlar olmaktadır. Eylül 1905'teki büyük Edirne yangını bunlardan biriydi.⁶⁸ Bir yandan da 1904-06 yılları yangın sigorta haritacılığı alanında dünya çapında nam salmış Ch. Goad şirketinin Osmanlı topraklarında en çok faal olduğu senelerdi.⁶⁹

J. Pervititch'in 1929 tarihli 29 Numaralı Aivan-Saray paftasından detay (IFEA arşivi)

Bu yıllarda Baker şirketi için çalışan Pervititch'in haritacılık faaliyetlerinde bulunmuş olabileceği ihtimali de söz konusudur. Bu dönemde Pervititch imzalı herhangi bir kartografik kaynak olmasa da Pervititch'in yıllar sonra bıraktığı bir not bu yıllara dair bir ipucu niteliğindedir. Geo. Baker and Sons işlerini devrettiği 1908 yılında halen Ayvansaray'daki değirmenin sahibiydi. Şirket bu değirmeni 1910 yılında kurulan İttihat Değirmencilik Anonim Şirket-i Osmaniyesi'ne satmıştı.⁷⁰ Pervititch -yıllar sonra- 1929'da yayınladığı 29 numaralı Ayvansaray paftasında bu değirmenin (Union/ İttihat

⁶⁵ Bu sayı 1906'da 49'u buluyordu. Bkz. H. Cemal Ezerdi, *Sigortacılığımızın Tarihi*, (İstanbul: Commercial Union, 1998), 55.

⁶⁶ Misbah Kamal, *The Ottoman Insurance Companies Act 1905, A Preliminary Study*, <http://misbahkamal.blogspot.com/2011/04/ottoman-insurance-law-1905.html>

⁶⁷ "Turquie. La nouvelle législation sur les assurances", *L'Argus*, 29 Avril 1906 ve "Turquie. Texte du projet de la nouvelle loi", *L'Argus*, 8 Juillet 1906.

⁶⁸ Taylan Esin, "Korku, Felâket ve Şüphe: 1905 Edirne Yangını", *Kebikeç* No: 46 (2018): 155-188 ve "Le sinistre d'Andrinople", *L'Argus*, 17 Septembre 1905.

⁶⁹ Jean-François Pérouse, Pascal Lebouteiller, Bekir Cantemir, "Ch. E. Goad Yangın Sigortası Planları: XX. Yüzyılın Başındaki İstanbul'u Tanımak İçin En Sonunda Ortaya Koyulan Bir Hazine", *Charles Edouard Goad'ın İstanbul Sigorta Haritaları*, yay. haz. İrfan Dağdelen (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2007), VIII-XX.

⁷⁰ Yaşar, "19. Yüzyılda Bir Haliç Yerleşimi Olarak Ayvansaray", 91.

Değirmencilik'e ait büyük değirmen) ayrıntılı planlarının kendisi tarafından yapıldığını belirtir. Henüz hiçbir arşivde izine rastlanmayan bu ayrıntılı planların kökenleri 1907-1910 tarihleri arasında Baker'de çalıştığı döneme ait olabilir.

Baker, Stock and Mountain ve Pervititch'in yollarının kesiştiği 1909 yılına gelindiğinde Pervititch'in Aynalı Çeşme'deki evinin dışında ikinci bir adresi daha görünür. Aynalı Çeşme'ye yakın Samancı Sokağı 73 numaralı Carayannis Apartmanı'nın 8 numaralı dairesi.⁷¹ Aynı adres 1910 yılında da Pervititch'in bildirilen ikinci adresidir.⁷² 1910 yılından sonra Pervititch hem Baker/Stock and Mountain şirketleri bünyesinde çalışmayı bırakacak hem de iki sene boyunca kaydının yer aldığı Samancı Sokak'taki evden taşınacaktır.

4. "Küçük" Tüccar Pervititch (1911-1915)

"Jacques Pervetich

Genç erkek

Eski Zellich çalışkanı. Sonra Stock and Mountain.

Serveti olmayan

Banka kredisi almamış

Küçük"⁷³

İstanbul'da ticari faaliyetlerini geliştirmek amacıyla mümessil arayan Fransız "Veuve Soudry & Fils aîné-Forges St-Hippolyte" şirketinin 1914 yılında Pervititch hakkında istediği bilgi talebine verilen cevapta İstanbul'daki konsolosluk çalışkanı, Pervititch'in "önemsiz ve az bilinen" bir şirkete sahip olduğunu dolayısıyla 3 hafta boyunca araştırma yapmasına rağmen pek bir bilgi edinemediğini söyleyerek yukarıdaki kısa, küçümseyici ve özensiz ifadelerle bilgi verir. Konsolosluk çalışkanın notu, Pervititch'in bu dönemini -yetersiz ve özensiz de olsa- özetler niteliktedir.⁷⁴

1911 yılında Pervititch'in hem özel hem de iş hayatında önemli değişiklikler olur. Pervititch'in hakkında birbiriyle çelişen bilgiler bulunan üçüncü çocuğu Henri dünyaya gelir. 24. 11. 1925'te genç yaşta vefat eden Henri (Jean Nicolas) hakkında durum oldukça karışıktır. Kilise kayıtlarına göre, anneleri ve doğum tarihi farklı, vefat tarihleri aynı olan iki Henri bulunmaktadır: Saint Antoine kilisesindeki 30. 09. 1911 doğumlu olan Henri Pervititch'in annesi, Pervititch'in eşi Joséphine'nin genç kız kardeşi Catharina Drossa'dır (kilise henüz evlenmemiş Catharina'nın çocuğu Henri'yi "gayri meşru" çocuk olarak kayıtlara geçirmiştir); Joséphine Pervititch ise onun "vaftiz annesidir".⁷⁵ Fakat 1916'da Kadıköy Notre Dame de l'Assomption kilisesinde ikinci bir vaftiz kaydı bulun-

⁷¹ Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 25ème Edition, 1441.

⁷² R. Cesar Cervati, *Annuaire oriental du commerce de l'industrie, de l'administration et de la magistrature*, 26ème Édition, (Constantinople : The Annuaire Oriental et Presse, 1910).

⁷³ AMAE-ADP-Turquie, « Correspondance politique et commerciale », Nouvelle Série, Turquie, no: 498, 1897-1914. Bilgi notunda yer alan "petit" (küçük) kelimesi Pervititch'in fiziksel özelliğini tanımlama amaçlıdır.

⁷⁴ AMAE-ADP-Turquie, « Correspondance politique et commerciale », Nouvelle Série, Turquie, no: 498, 1897-1914.

⁷⁵ St. Antoine Kilisesi, Liber Bapt (Vaftiz defteri), 1880-1912, s.491, No: 45.

maktadır. Buna göre Henri Pervititch, 1911'de değil, 30. 09. 1912 tarihinde doğmuş olarak kabul edilmiştir ve annesi de Joséphine Pervititch olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶ Bu şekilde Henri üzerindeki "gayrimeşru" tanımlaması ortadan kaldırılmış ve fiilen meşru hale getirilmiştir. Henri'nin iki ayrı kayıttaki vaftiz tarihleri birbirlerinden farklı olsa bile, ölüm tarihleri aynıdır.⁷⁷

Aynı yıl Pervititch yeniden iş değiştirir. Daha önce hep bir şirket bünyesinde çalışan Pervititch bu sefer ticarete atılır. 1911 yılında Pervititch hem ithalat/ihracat ve yabancı şirketlerin temsilciliğini yapan bir komisyoncu, hem de şapka mağazası sahibidir. 'La Modiste Parisienne' isimli şapka mağazası 1909-1910 yılları arasında Grand Rue de Pera 283 numarada - Hazzopulo pasajının karşısındadır.⁷⁸ Ancak bu tarihlerde dükkanın Pervititch'e ait olup olmadığına dair bir kayıt bulunmaz. 1911 yılında Galatasaray Lisesi karşısına, Grande Rue de Pera ile Hamalbaşı caddesinin kesişimde 2 numaraya taşınan dükkanın bu tarih itibarıyla *Annuaire Oriental*'de Pervititch'e ait olduğu görülür.⁷⁹ Pervititch *Stamboul Gazetesi*'ne de düzenli olarak dükkanın reklamını verir. Bu reklamlardan dükkanın izleri 1914 yılının sonuna kadar takip edilebilmektedir. Reklamlarda geniş bir ürün yelpazesinin sunulduğu, Paris'ten gelen en iyi kalitede hazır şapka, eldiven ve şapka aksesuarların uygun fiyatla bulunabileceğinin vurgulandığı bu dükkana ait son kayıtlara 1915 yılında rastlanmaktadır.⁸⁰

La Modiste Parisienne reklamı (*Stamboul*, 12 Kasım 1913, Bibliothèque nationale de France Arşivi)

⁷⁶ Notre Dame de l'Assomption Kilisesi, Liber Bapt (Vaftiz defteri), Cilt 2, No: 678 bis.

⁷⁷ Bu gariplik üzerine dikkatimizi çeken "Geneanet" sitesinden sayın Marie-Anne Marandet'ye teşekkür ederiz.

⁷⁸ *Stamboul*, 27 Kasım 1909.

⁷⁹ R. Cesar Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 27ème Édition, (Constantinople: The Annuaire Oriental Ltd., 1911), 654.

⁸⁰ The Annuaire Oriental Ltd., *Annuaire Oriental Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Orient*, 35ème Année, (Constantinople: Imprimerie Autrichienne Ferd. Walla, 1915), 568.

Une saison-réolame.--Nouveau-venu,
l'Établissement de Chapeaux

LA MODISTE PARISIENNE

283, Grand'Rue de Péra, 283
vis-à-vis le Passage Hazzopoulo

désireux d'être vite connu et apprécié,
s'empresse de prévenir toutes nos élé-
gantes qu'il met en vente, durant tout ce
mois de Décembre, à de prix exoluant tout
bénéfice, et ce dans un but de réolame.

Un beau choix de chapeaux prêts,
marqués au cachet d'une réelle élégance;

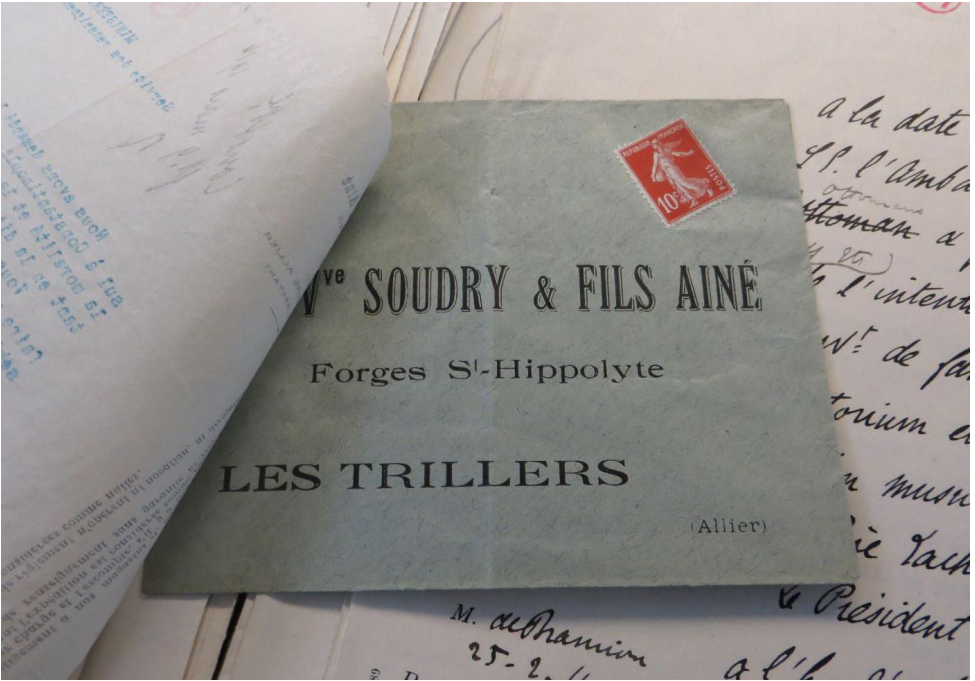
Un riche assortiment de fournitures et
accessoires de tous genres, sortant des
meilleures maisons de Paris.

Pour s'en convaincre, que nos gra-
cieuses Pérotines veuillent bien nous
honorer d'une visite.

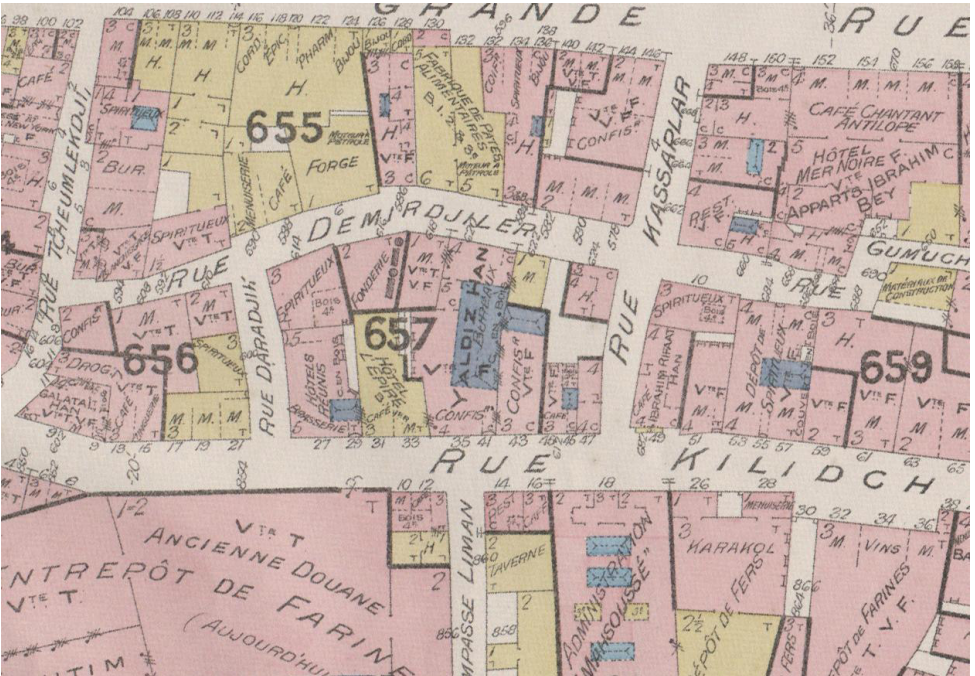
La Modiste Parisienne Reklamı (Stamboul, 27 Kasım 1909, Bibliothèque nationale de France Arşivi)

Aynı tarihlerde Pervititch Karaköy Yıldız Han, 19 numarada komisyonculuk da yapmaktadır.⁸¹ Pervititch'in komisyoncu olarak görünen kaydı sadece 1911 yılına ait olsa da faaliyetlerine bir süre daha devam etmiştir. Nal çivileri üreten ve İstanbul'da ticari faaliyetlerini geliştirmek amacıyla temsilci arayan Fransız "Veuve Soudry & Fils aîné-Forges St-Hippolyte" şirketinin 1914 yılında Pervititch hakkında Fransa Konso-losluğu'ndan bilgi talebinde bulunması, Pervititch'in bir süre daha komisyoncu olarak bu alanda aktif olduğunu göstermektedir.

⁸¹ Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 27ème Édition, 654.

Veuve Soudry & Fils Aîné-Forges St-Hippolyte Reklamı (AMAE-ADP-Turkiye, "Correspondance politique et commerciale", Nouvelle Série, Turquie, n°498, 1897-1914. Fotoğraf: Matthieu Gosse)

Goad Haritasında Yıldız Han (IFEA Arşivi)

5. Haritacılık Pratiğine Giriş: Birinci Dünya Savaşı Dönemi Çalışmaları (1913-1918)

1915 yılına ait *Annuaire Oriental*'de Jacques Pervititch halen "Modiste Parisienne" dükkanının sahibi olarak görünmekte, ancak 1914 yılına kadar izi sürülebilen Aynalı Çeşme'deki adresinde bulunmaktadır. 1915 yılından itibaren Jacques Pervititch'in hem iş hem de evi ile ilgili bilgileri bulmak güçleşmektedir. Bu tarihten 1921 yılına kadar hem İstanbul geneli hem de Pervititch için benzersiz bir kaynak olan *Annuaire Oriental* yılılığı savaş nedeniyle yayınlanamayacaktır.⁸² Bununla birlikte oğlu Henri'nin 1916'daki ikinci vaftizi Kadıköy Assompsionist Kilisesi'nde gerçekleşmiştir.⁸³ Bu sebeple bu tarihlerde Pervititch'in Kadıköy döneminin başladığı söylenebilir.

Annuaire Oriental gibi önemli bir kaynağın olmaması araştırmayı yukarıdaki bölümlerden farklı yöntem ve kaynaklara yöneltmektedir. Bu kaynaklar, Pervititch'in oldukça iyi bilinen ve İstanbul için hazırladığı sigorta planlarının dışında, bazıları farklı amaçlar için yapılmış, daha az bilinen haritalarıdır. Bu haritalar arasında birçok farklı şehir için yaptığı harita ve sigorta planları bulunmakla beraber (İzmir, Samsun, Mersin, Tekirdağ gibi⁸⁴), bunların bir kısmı Pervititch'in alışık olmadığımız ölçeklerde çizilmiş ve 1922 öncesi döneme tarihlenen haritalarıdır.

Çeşitli arşivlerde ve koleksiyonlarda⁸⁵ yer alan Pervititch'in bu az bilinen haritalarının büyük kısmında tarih belirtilmemiştir. Bununla beraber haritalar incelediğinde bazılarının Cumhuriyet dönemine, bazılarının ise Birinci Dünya Savaşı dönemi ve hemen öncesine tarihlendiği saptanmıştır. Bu doğrultuda Jacques Pervititch'in Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde haritacılık mesleğine giriş yaptığı somut bir şekilde söylenebilir. Harita yapma yöntemi, amacı, ölçeği, baskıları daha sonraki yıllarda yaptığı haritalara kıyasla çok daha farklıdır.

1936'da Pervititch'in Prost'a yazdığı mektupta kısaca anlattığı üzere, mesleki hayatının bu öncü ve karanlıkta kalan döneminde ağırlıklı olarak "yabancı kuruluşlar" için "yollar, tren hatları, topografya ve şehir haritalanması" alanında çalışmıştır.⁸⁶ Pervititch'in aşağıda incelenen erken dönem haritaları tam da bu faaliyetleri doğrular niteliktedir.

Pervititch'in bahsettiği "yabancı kuruluşları" tespit etmek güç olsa da tanıtım amaçlı hazırladığı bir harita önemli bir ipucu sunmaktadır. Bu ipucu diğer haritaların da hangi amaçla çizilmiş olabileceğine dair bir bağlam oluşturmaktadır.

⁸² Alfred Rizzo, "Préface", *Annuaire Oriental, Oriental Directory, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature*, (Constantinople: Imprimerie de l'Annuaire Oriental, 1921), 4.

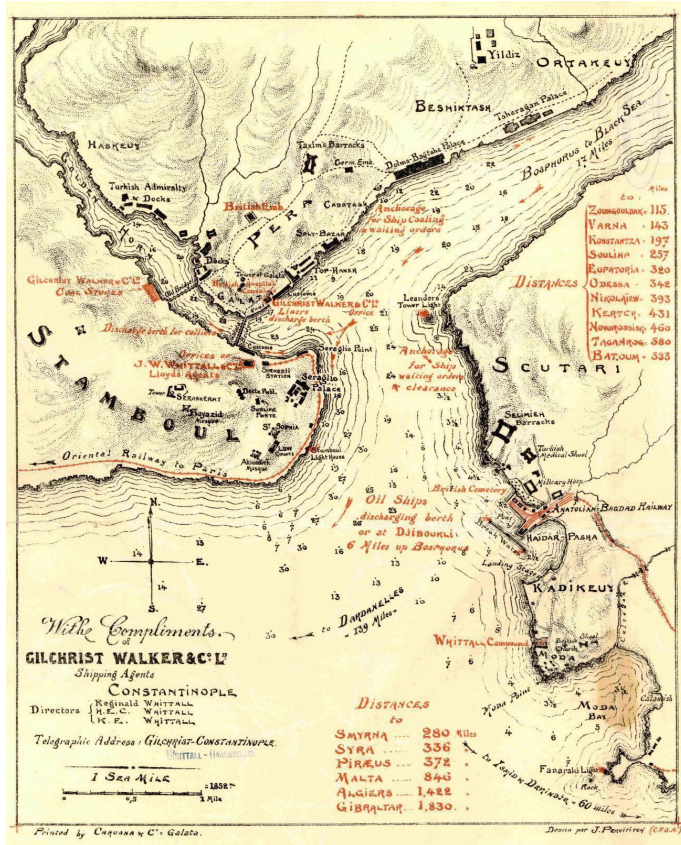
⁸³ Notre Dame de l'Assomption Kilisesi, Liber Bapt (Vaftiz defteri), Bapt 2/678 bis.

⁸⁴ Sabancıoğlu, "Jacques Pervititch and His Insurance Maps of Istanbul", 91.

⁸⁵ Bu araştırmada İBB Atatürk Kitaplığı, Milli Kütüphane, Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi, Berlin Devlet Kütüphanesi, Institut Catholique de Paris (ICP), Australian War Memorial gibi kurum arşivlerinin yanı sıra Jeffrey Tucker, Erhan Öner gibi isimlerin özel koleksiyonları ile yurtiçi ve yurtdışındaki müzayedelerin katalogları incelenmiştir.

⁸⁶ Jacques Pervititch'ten Henri Prost'a Mektup, 1 Mayıs 1936 (Cité de l'Architecture et du Patrimoine, Centre d'archives d'architecture contemporaine, "Fonds Henri Prost", Article 343 AA 8/4).

5.1. Gilchrist Walker / Chemins de Fer Ottomans d'Anatolie

Gilchrist Walker & Co. Ltd. için J. Pervititch tarafından hazırlanan harita (Atatürk Kitaplığı, Hrt_008121)

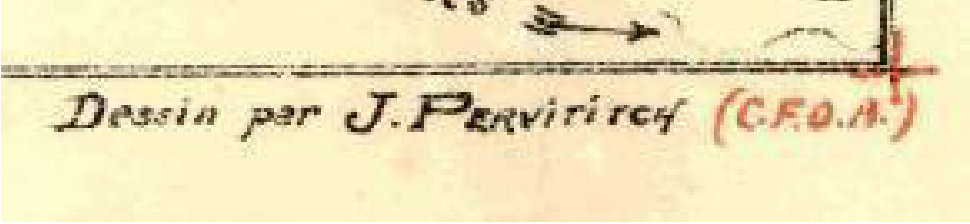
Pervititch'in mesleki seyrine dair en önemli ayrıntılardan biri 1922 öncesinde yapıldığını düşündüğümüz bir haritada yer almaktadır. Pervititch, nakliye, kömür ticareti ve sigorta temsilciliği ile uğraşan Gilchrist Walker & Co.⁸⁷ şirketi için İstanbul limanlarını tasvir eden, Whittall-Llyod ve Gilchrist Walker şirketlerinin ofis ve tesisleri ile İngilizlerin İstanbul'daki önemli konumlarını gösteren iki harita çizer. Birbirine çok benzeyen bu haritalardan biri 1922 öncesinde⁸⁸, diğeri ise 1927 yılı sonrasında⁸⁹ basılıyor. Caruana & Co. tarafından basılan bu haritaların sağ alt bölümünde haritanın Pervititch tarafından çizildiği belirtilmiştir. İki harita arasında başka birçok farklılık bulunsa da

87 Gilchrist Walker doğrudan İzmir merkezli Whittall ve La Fontaine ailelerine bağlı bir Levanten ailesine aitti. Whittall ailesi birçok sektörde olduğu gibi sigortacılık sektöründe faaliyetlerde bulunuyordu: Royal Exchange Assurance Corporation, Phoenix Assurance Co Ltd., London Salvage Association, Osaka Marine & Fire Insurance Co ve Commercial Union Assurance Company Ltd.'nin temsilciliğini üstleniyordu. Bu şirket hakkında bkz. "Ephemera. Gilchrist Walker Shipping Company of Constantinople, minutes book 1911-33". <http://www.levantineheritage.com/gilchrist-walker.html>

88 Atatürk Kitaplığı, Hrt_008121.

89 Bu haritanın Pascal Leboutellier'in kişisel arşivinde bulunan benzer bir versiyonu -tarihsiz olsa da- 1926 yılında açılan Yıldız Gazinosu ve Gilchrist Walker'ın direktörleri içinde 1927 yılında şirkete giren J.W. Kernick'in ismi gibi ayrıntılar içeriyor. Dolayısıyla bu diğer versiyon 1927 yılından sona yapılmıştır.

1922 öncesindeki baskıda Pervititch isminin yanında parantez içinde yazılan C.F.O.A. ibaresi büyük önem taşımaktadır. Bu imza, Pervititch'in Prost'a yazdığı mektuptaki bilgileri somutlaştıran niteliktedir. C.F.O.A. "Chemins de Fer Ottomans d'Anatolie" anlamına gelmektedir. Anadolu Bağdat Demiryolları'nın yapımı ve işletmesiyle uğraşan bu şirket 1888'de Deutsche Bank tarafından kurulmuş ve bu isim altında 1924'e kadar faaliyetlerini sürdürmüştür.⁹⁰

Gilchrist Walker haritasında Pervititch ismi ve C.F.O.A. (Atatürk Kitaplığı, Hrt_008121)

Bu haritanın tarihi belirtilmediği için Pervititch'in C.F.O.A. için çalıştığı tarihi tam olarak bilemiyoruz. Ancak tarihsiz olan haritanın ayrıntıları bu muğlak tarihi netleştirmemize fırsat vermektedir. Haritada 1913-1914 arasında doldurulan Kadıköy rıhtımı ve haritayı Caruana & Co.⁹¹ firmasının basması haritanın 1913'ten sonra yapıldığını göstermektedir. Bunun dışında diğer bir ipucu Sirkeci'ye gelen tren hattı üzerindeki ibaredir. 1927 sonrasındaki haritada yazan "Oriental Railway to Calais" ibaresinin bu haritada "Oriental Railway to Paris" olarak yazıldığı görünüyor. Orient Express rotasına 1919 sonrasında Calais'yi eklemesi⁹² 1919 öncesinde yapıldığına dair önemli bir işaret sayılabilir.

Dolayısıyla Pervititch'in 1913 ile 1919 yılları arasında haritayı hazırladığı ve bu tarihler arasında bir dönem C.F.O.A için çalıştığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bir şirket için hazırlanmış olabilecek diğer bir harita ise Irak haritasıdır. Bu harita ilk aşamada Birinci Dünya Savaşı sırasında hazırlanan haritalarla bir seri gibi görünse de diğerlerinden farklılaşmaktadır. 1/1.500.000 ölçekli bu haritanın başlığında savaşla dair bir referans bulunmamakta, sadece "Irak" yazmaktadır.⁹³ Haritanın lejantında yollar, telgraf hatları, proje halindeki demiryolu hatları ve bataklık alanları belirtilmiştir. Tüm bunlarla beraber harita farklı ölçekteki yerleşim yerlerinin isimleri, nehirler,

⁹⁰ Bilge Karbi, *Osmanlı Topraklarında Almanya: Demiryolları ve Arkeoloji*, (İstanbul: Libra Kitap, 2023), 44-45.

⁹¹ İtalyan Levanten Albert Caruana'ya ait Caruana & Co. şirketi *Annuaire Oriental* yıllıklarına göre 1914 yılına kadar Karaköy'de Tünel'in hemen karşısında 25 numarada kırtasiyecilik yapıyordu. 1915 *Annuaire Oriental* listelerinde de sadece kırtasiyecilik yaptıkları görünse de yıllığın sonlarında bulunan reklamlarında bu tarihte Kürekçiler çıkmazında ayrı bir matbaaları olduğu belirtiliyor. Matbaaları daha sonra 1916 telefon rehberi ve 1921 *Annuaire Oriental* meslekler kısmında da karşımıza çıkıyor.

⁹² <https://www.britannica.com/topic/Orient-Express>

⁹³ Haritanın iki kopyasını tespit edebildik. Biri New York'ta 2019 New York'taki Martayan Lan şirketi tarafından satışa çıkarılmıştır: <https://www.martayanlan.com/pages/books/11142/jacques-pervititch-jakub-pervitic/irak?soldItem=true> Aynı harita Mart 2019'da New York Antiquarian Book Fair'de Dasa Pahor isim satıcının kataloğunda da yer alır. İki satıcı da haritanın 1918 civarına tarihlendiğini belirtmiştir. İkinci kopya ise Moda'da Assomption Kilisesi arşivinde çıkmıştır. Şu an ise Paris'teki Institut Français d'Etudes Byzantines arşivinde bulunmaktadır. (Institut Français d'Etudes Byzantines, Carte_R_V_69)

dağlar, vadiler gibi coğrafi öğeleri, Osmanlı-İran sınırı ve İran'daki "Anglo-Persian Oil Company"nin petrol boru hatları gibi birçok farklı ayrıntıyı içerir.

Jacques Pervititch imzalı Irak Haritası (Institut Français d'Etudes Byzantines, Carte_R_V_69)

Haritanın tarihi veya basım yeri ise belirtilmemiştir. Ancak haritada Kasım 1913'te tamamlanan Toprakkale (bugün Osmaniye'de) ile İskenderun arasındaki hat⁹⁴ halen proje halinde; Ulukışla (Niğde) ile Karapınar (Konya) arasında Aralık 1912'de bitirilen hat⁹⁵ ise tamamlanmış halde gösterilmiştir. Dolayısıyla bu harita büyük ihtimalle henüz Birinci Dünya Savaşı başlamadan bir yıl önce 1913 yılında hazırlanmıştır. Bu haritanın demiryolu odaklı bir harita olmasına rağmen C.F.O.A. bünyesinde yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir. Ancak Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu bölge üzerinde hem Almanlar hem de İngilizler tarafından demiryolu ve petrol konusunda yaşanan imtiyaz tartışmaları bu haritanın C.F.O.A. ile bağlantılı olabileceğini düşündürür. Ayrıca Pervititch'in daha önce çalıştığı şirketin sahibi H. W. Stock'un bu yıllarda Anglo Persian Oil Company'nin İstanbul'daki temsilciliğini üstlenmesi⁹⁶ haritanın bu şirket ile bağlantılı olma ihtimalini de barındırır.

Üzerinde - daha sonra neredeyse bir logo haline gelecek - ünlü J. Pervititch imzası yerine "J. Pervititch Constantinople" damgası bulunan bu harita Pervititch'in bulabildiğimiz en erken tarihli haritasıdır.⁹⁷

94 Mehmet Beşirli, "Bağdat Demiryolu'nun Akdeniz Uzantısı: Toprakkale-İskenderun Demiryolu, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 23 (2004): 226-227.

95 Mustafa Albayrak, "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolları Yapımı", OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Cilt 6, Sayı. 6 (1995): 32.

96 Ali Okumuş, "Ortadoğu'da Petrol: Uluslararası Rekabet, İmtiyazlar ve Antlaşmalar (1890-1928)" (Doktora Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2020), 181.

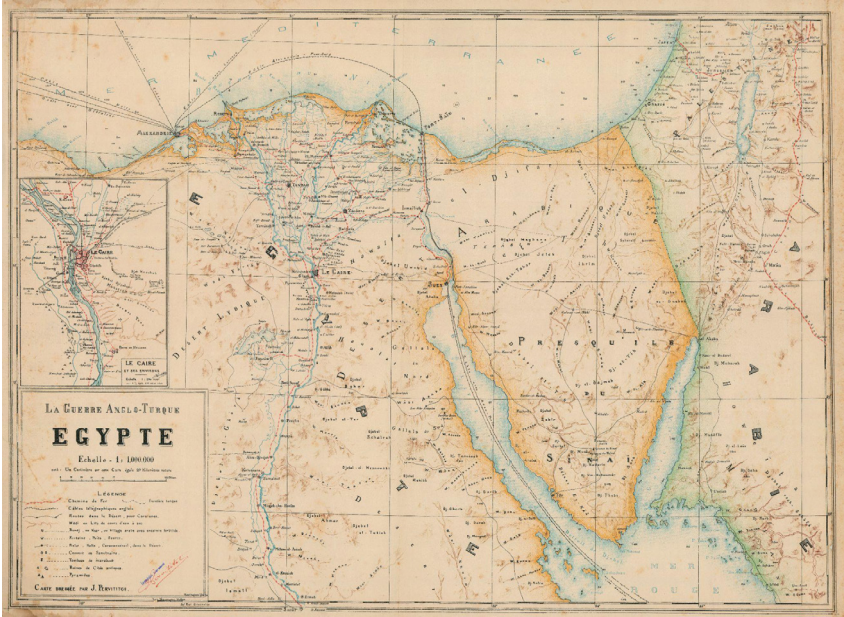
97 Haritanın iki farklı kopyasında da bulunan bu damga bu haritaların Pervititch tarafından yapıldığını göstermektedir. Pervititch sonraki yıllarda da yaptığı planlara kendi damgasını eklemeyi sürdürmüştür. bkz: Mersin Planı (IFEA arşivi) ve Thomas Charles Tucker'a hediye edilen Suadiye sahili planı (Jeffrey Tucker Arşivi <https://www.levantineheritage.com/tucker.htm#>)

5.2. Savaş Dönemi Haritaları

Pervititch Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla savaşın farklı cepheleriyle ilgili haritalar üzerinde çalışır. Mısır ve Rus-Osmanlı sınırı haritaları, Batı Avrupa'daki savaş ve Gelibolu haritalarını yayınlar. Bu haritalar Pervititch'in Birinci Dünya Savaşı döneminde yoğun bir haritacılık faaliyetinde bulunduğuna işaret etmektedir. Çoğunlukla savaş-taki cephelerin bulunduğu sınır bölgelerine odaklanan haritaların C.F.O.A. bünyesinde yapılmış olabileceğine dair bir somut bir kanıt bulunmamakla beraber haritaların tamamında demir yollarının belirtilmesi dikkati çeker. Çoğu farklı ölçeklerde çizilen bu haritaların bir kısmının başlıklarında savaşa dair doğrudan referans bulunmaktadır.

Mısır'daki İngiliz-Türk savaşı referanslı "La Guerre Anglo-Turque"⁹⁸ başlığı taşıyan 1/1.000.000 ölçekli, merkezine Süveyş Kanalı'nı alan harita batıda İskenderiye, doğuda ise Filistin ve Hicaz Demiryolları'nın bir kısmını içerecek şekilde hazırlanmıştır. Irak haritasından farklı olarak bu haritada yalnızca tamamlanmış demiryolu hatları gösterilmiştir.

Haritanın basım tarihi bulunmamaktadır. Bununla beraber yine haritanın ayrıntıları tarihin tespit edilmesine olanak tanımaktadır. Başlıkta belirtilen İngiliz-Türk Savaşı 1915 yılı tarihlidir. Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra Mısır'a düzenlenen ilk hareket olan Birinci Süveyş Savaşı Ocak 1915'in sonunda başlamıştı. Dolayısıyla harita bu tarihten sonra yapılmıştır. Ancak Süveyş Kanalı'nın üzerindeki El Kantara'yla Filistin'deki Refah'ı birbirine bağlayan ve 1916-17 tarihinde açılan Sina askeri demiryolunun⁹⁹ haritada bulunmaması 1915 yılında yapıldığını gösterir.

Jacques Pervititch imzalı "La Guerre Anglo-Turque" başlıklı Mısır haritası (Atatürk Kitaplığı: Hrt_001389)

⁹⁸ Atatürk Kitaplığı: Hrt_001389 (İzzeddin Derbent başlığı).

⁹⁹ Paul Cotterell, *The Railways of Palestine and Israel* (Abingdon: Tourret Publishing, 1984), 17-18.

Diğer bir harita is Türk-Rus savaşı ile ilgilidir. "La Guerre Turco-Russe: Front Oriental"¹⁰⁰ başlıklı 1/2.000.000 ölçekli haritada savaş dönemindeki devlet sınırları, demiryolları, kasabalar, bataklıklar, geçitler gibi ayrıntılar bulunuyor. Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki ilk savaşı olan Kafkasya Cephesinin ilk hareketi Kasım 1914 ile Ocak 1915 arasında sürer. Bununla birlikte haritada yer alan Rus tren hatları içerisinde Tiflis'in doğu kısmına doğru devam eden ve 1915'te tamamlanan Kakheti hattının¹⁰¹ bulunmaması bu haritanın da 1915'te yapıldığını gösterir.

Jacques Pervititch imzalı La Guerre Turco-Russe: Front Oriental haritası (Atatürk Kitaplığı: Hrt_010206)

Osmanlı coğrafyası dışında bir bölgeyi kapsayan "Carte Spéciale des Opérations de Guerre Germano-Anglo-Franco-Belges" başlıklı harita ise Avusturya-Alman-Rus savaşı ile ilgilidir.¹⁰² Henüz taslak halinde gibi görünen bu haritada bir lejant bulunmuyor. 1918'de Fransa sınırlarına dahil olan Strazburg'un halen Almanya sınırları içinde görüldüğü harita şüphesiz ki 1. Dünya Savaşı'nın sürdüğü 1914-1918 yılları arasında yapılmıştır.

¹⁰⁰ Atatürk Kitaplığı: Hrt_010206 ve Milli Kütüphane: Hrt 1994 D 645

¹⁰¹ Tato Khundadze, Zviad Avaliani, *The Catalogue: Short History of Georgian Industry*, (2018), 36.

¹⁰² BOA, HRT.0025

Pervititch imzalı "Carte Spéciale des Opérations de Guerre Germano-Anglo-Franco-Belges" haritası (BOA, HRT.0025)

Pervititch'in Birinci Dünya Savaşı'na dair çizdiği bu üç haritanın da gravürünün "Mavroyeni fiş"¹⁰³ tarafından yapıldığı belirtilir ve haritalar Mavroyeni & Keller matbaasında basılır. Pervititch bu üç harita dışında 1/120.000 ölçeğinde Çanakkale Boğazı haritaları çizer. Muhtelif arşivlerde altı kopyası bulunan bu haritaların beşi farklı baskıdır.¹⁰⁴ Haritalarının hepsinde basım yeri belirtilmiyor olsa da son iki versiyon olduğunu tahmin edilen haritaların Mavroyeni matbaası tarafından basıldığı Almanca bir ibare ile belirtilir.

Başlıklarında ("Détroit des Dardanelles" ve "Les Dardanelles") savaşa dair bir gönderme bulunmasa da bunlar savaşın yaşandığı bu bölgeyi tasvir eden hem kara hem de deniz haritalarıdır. Kara tarafında askeri tahkimatlar, yerleşim yerleri, yollar, ağaçlık bölgeler ve metre cinsinden yükseklikler, deniz tarafında ise sahiller, deniz akıntılarının yönleri, kayalık kıyıları, çapalar, resifler ve kulaç cisiminden derinlikler gösterilmiştir.

103 Mavroyeni & Keller matbaasına ve "Mavroyeni fiş."e dair çok az bilgi bulunur. Bununla beraber 1914 yılında *Annuaire Oriental*'de George Mavroyeni litograf olarak kayıtlıdır. (The *Annuaire Oriental Ltd., Annuaire Oriental, commerce, industrie, administration, magistrature de l'Orient 1914*, (Constantinople: The *Annuaire Oriental Ltd.*, 1914), 575 ve 1186.

104 Haritaların ayrıntılı incelenmesi ve karşılaştırılması farklı bir makalenin konusudur. Ancak bu haritaların incelenmesi sonucunda haritaların basım sırası belirlenmiştir. Birinci baskı diye bahsedilen harita Institut Catholique de Paris (I.C.P.), ikinci baskı Fransız Anadolu Araştırmaları Merkezi (IFEA) arşivinde, iki kopyasına erişebildiğimiz üçüncü baskı Berlin Devlet Kütüphanesi ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi arşivinde, dördüncü baskı Australian War Memorial arşivinde bulunmaktadır. Beşinci baskısı olarak tanımladığımız harita ise İstanbul Müzayedesi'nin 21 Haziran 2019 tarihli "55. ve 56. Müzayede"sinde satışa çıkan haritadır.

Institut catholique de Paris

Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü

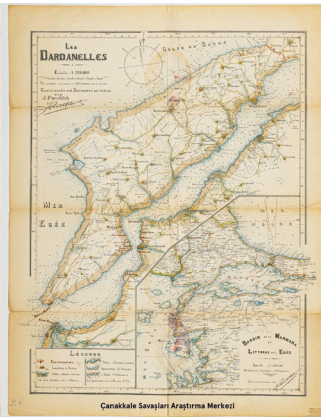
Jacques Pervititch imzalı *Detroit des Dardanelles* haritaları (Institut Catholique de Paris (ICP), ikinci baskı Fransız Anadolu Araştırmaları Merkezi (IFEA) arşivleri)

Bu haritaların farklı baskıları şüphesiz ki Pervititch'in hem baskı açısından hem de kartografik açıdan bir deneme sürecinde olduğunu gösterir. İlk baskıdan beşinci baskıya kadar matbaa sürecindeki hatalar düzeltilmiş, kıyı çizgilerinden yüksekliklere, yer isimlerinden lejanta ve başlığa kadar birçok ayrıntı değiştirilerek tekrar yayınlanmıştır.

Üçüncü baskıdan itibaren önemli değişikliklerden biri de başlıkta yapılmıştır. "Les Dardanelles" olarak değiştirilen başlığın altına resmi belgelere dayanarak çizildiğine dair bir ifade (*Carte Basée sur Documents Officiels*) eklenmiştir. Bu ifade Pervititch'in bu dönemde yaptığı haritaların üretim biçimine işaret eder. 1922'den itibaren sahada ayrıntılı ölçümler olarak yapacağı sigorta planlarından farklı olarak bu haritalar sahaya gidilmeden hazırlanmış "derleme harita"lardır.¹⁰⁵

Staatsbibliothek zu Berlin

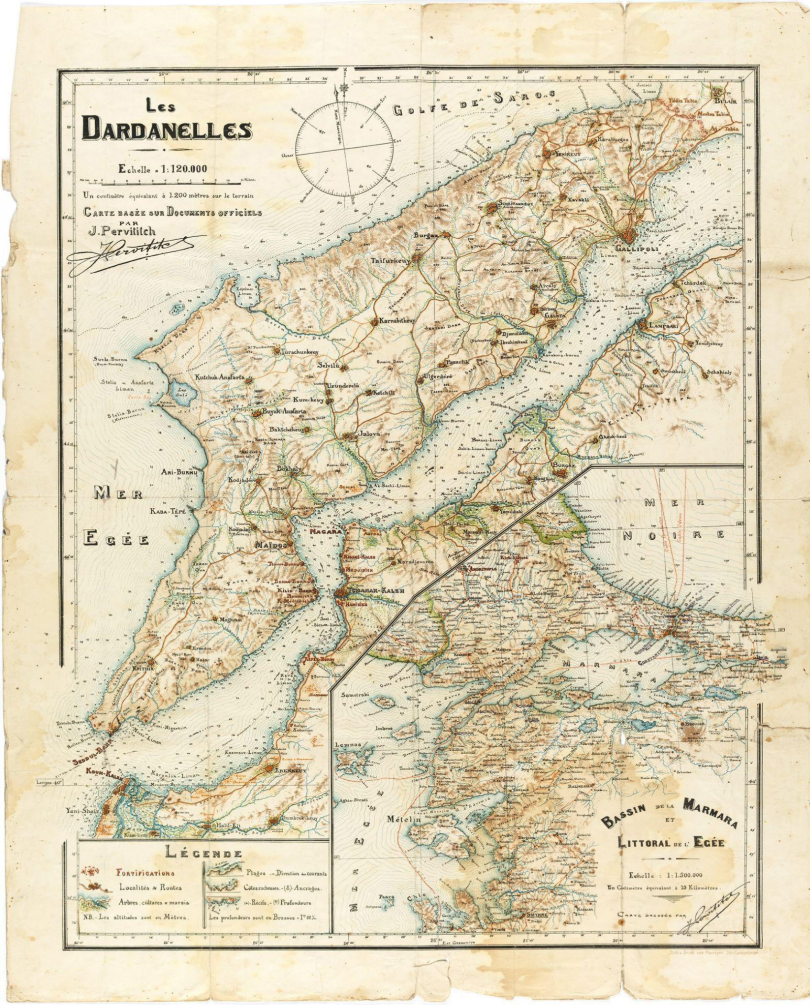

Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi

Jacques Pervititch imzalı "Les Dardanelles" haritası (Staatsbibliothek zu Berlin - Kart. V. 497214 ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi)

105 Şüphesiz ki Pervititch'in bu haritaları üretirken sahada ölçüm yapmış olması imkansızdır. Çanakkale Savaşları'nın hemen öncesinde ve savaş sırasında Osmanlı askeri haritacıları bölgenin 1/25.000 ölçekli haritası için sahada neredeyse dokuz ay çalışmışlardır. İngilizler ise savaş döneminde Survey Department Egypt aracılığıyla farklı haritaları kullanarak Gelibolu'yla ilgili derleme haritalar üretiyordu. Ayrıca Ülkekel, derleme haritaları şu şekilde tanımlamıştır: "Haritası yapılacak yerin, arazi ölçü ve çalışmalarından ziyade çeşitli açık ve kapalı kaynaklardan elde edilerek toplanan verilerinin kartografik yöntemlerle bir araya getirilip, harita oluşturup, basılmasıdır." Cevat Ülkekel, *Altın Kapı Çanakkale Boğazı ve Çanakkale (Gelibolu) Savaşı Alanının Haritaları*, (Ankara: Harita Genel Komutanlığı, 2015), 27-29 ve 52-56.

Farklı baskıların hiçbirinde basım tarihi belirtilmemiştir. Ancak haritaların Çanakkale Savaşları'nın başlangıcından bir süre sonra yapılmaya başlandığı kesindir. Örneğin Temmuz 1915 sonunda Çanakkale Boğazı'ndan geçmeye çalışan denizaltıları engellemek amacıyla Nara Geçidi'ne çekilen ağ engeli¹⁰⁶ haritada yer bulmuştur. Harita Çanakkale Savaşları bittikten (Ocak 1916) sonra yapılmış olabilir, ancak Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi arşivindeki haritanın üzerinde yer alan "Librairie Weiss" damgası¹⁰⁷ haritanın Birinci Dünya Savaşı sürerken yapıldığını gösteriyor.

AUSTRALIAN WAR MEMORIAL

G7432G1S65V1I3

Australian War Memorial arşivindeki Pervititch imzalı "Les Dardanelles" haritası

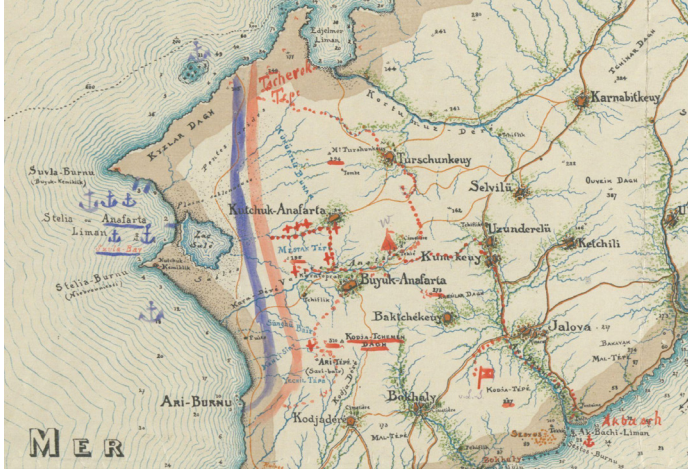
106 Figen Atabey, "Çanakkale Savaşları'nın Deniz Cephesi", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2020), 220.

107 E. Heydrich halefleri tarafından işletilen Alman kitabevi Librairie Weiss 1915 yılında Grande Rue de Pera 483 numarada, Narmanlı Han'ın hemen karşısında İsveç konsolosluğunun önündeki dükkanlardan birinde bulunur (*Annuaire Oriental*, 1915). Almanlarla ittifak halinde girilen Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedildiği ve İstanbul işgal edildiği 1918 yılında ise Alman kitabevi Weiss dükkanını Kohen Hemşireler'e devreder. Rifat Bali, "Mazide Kalmış Üç Kitabevi: Kanaat Kütüphanesi, Kohen Hemşireler ve Tünel Kitap Evi", *Toplumsal Tarih*, 196 (Nisan 2010), 66-71.

Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi arşivindeki haritada Librairie Weiss damgası ayrıntısı

Demiryolu altyapısının olmadığı Çanakkale Boğazı'yla ilgili bu haritaların C.F.O.A. bünyesinde yapılmış olduğu iddia edilemez. Dolayısıyla bu haritaların yapılma amacı muğlak olsa da ayrıntılar bazı sorulara izin verir. 1918'de kapanan Weiss kitabevi hem harita yayınlamakta hem de satmaktaydı. 1880'li yıllarda "Nouveau plan de Constantinople" başlığıyla bir harita yayınlamıştı, haritanın arka kapağında kitabevinin -kitaplarla beraber haritalar da sattığını gösteren- vitrinin bir illüstrasyonu koyulmuştu. İstanbul Müzayede'de satışa çıkmış beşinci baskıda ise yine Beyoğlu, Tünel'deki başka bir kitapçının damgası bulunmaktadır. Bu kitapçı Nouvelle Librairie des Ecoles isimli, okullara yönelik eğitim materyali satan Rum bir kitapçıydı. Bu iki kitapçı damgası acaba bu haritaların kitapçılarda satılan eğitim/tanıtım amaçlı bir harita olduğunu gösterir mi? Veya üzerindeki müdahalelerin ne zaman yapıldığı belli olmayan Berlin Devlet Kütüphanesi'ndeki Çanakkale haritası, bu haritanın eğitim amaçlı satın alınıp üzerinde savaş tarihi anlatıldığını gösterir mi? Çanakkale ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında, işgal döneminde Fransızların Çanakkale'ye savaşta ölen askerlerini anma ve turizm amaçlı yaptığı geziler düşünüldüğünde acaba tanıtım/turizm/bilgilendirme amaçlı hazırlanmış olabilir mi?¹⁰⁸

Berlin Devlet Kütüphanesi'ndeki harita üzerine müdahaleler (Staatsbibliothek zu Berlin - Kart. V. 497214)

108 "Pèlerinage aux champs de bataille des Dardanelles", *Revue Commerciale du Levant*, Nisan 1921, 417-421.

6. İşgal Dönemi:

1920'lerin başı harita üretimindeki ani artışı mümkün kılan "birikim" dönemi

İşgal döneminin başladığı 1918 yılından 1922 yılına kadar Pervititch'e dair bir belgeye rastlayamıyoruz. Tekrar yayınlanmaya başlayan 1921 ve 1922 tarihli *Annuaire Oriental* yıllıklarında da Jacques Pervititch'in bir kaydı bulunmamaktadır. Ancak bu yıllar, Pervititch'e bugünkü şöhretini kazandıran İstanbul sigorta planlarını hummalı bir biçimde hazırlamaya başladığı dönemdir. İmzalı yayınlanmış pafta sayısını dikkate alırsak, 1922 senesi epeyce göze çarpan yoğun bir üretkenlik senesi, bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.

1936 tarihli Henri Prost ile mektuplaşmasında anlatıldığı gibi, Pervititch'in "resmi" yangın sigorta haritacısı kariyeri, 1922'de başlar. Bu sene Pervititch, 1900'de kurulan ve 1925'ten itibaren "Sigortacılar Cemiyeti Daire-i Merkeziyesi"¹⁰⁹ olarak tanınan "Yangın sigorta şirketlerinin sendikası"¹¹⁰ ile "yangın sigorta planlarını" üretmek üzere anlaşır. Sendikanın tüzüğü gereğince üye sigorta şirketlerinin gelirlerinin bir kısmı, "yangın planları"nı yaptırmak için ayrılması gerekiyordu. Başka bir deyişle, Sigortacılar Cemiyeti Pervititch'e yeni bir imkan sağlamış oldu: bu sayede bir ekip kurarak gerekli saha tetkiklerini yapabilir hale geldi.

Sigortacılar Daire-i Merkeziyesi damgaları (Sağda: Corne-d'or Secteur 1 paftasından detay, Fatih Belediyesi. Solda: 28 Balat paftasından detay, Atatürk Kitaplığı)

Bunun neticesinde Jacques Pervititch Sigortacılar Cemiyeti ile anlaşmaya varıp, 23 yıl sürecek bir işe başlar. Ayrıca, Pervititch'in sigorta planlarını yayınlamaya başladığı 1922 yılında Sigortacılar Cemiyeti'nde de önemli bir değişiklik yaşanır. Cemiyetin başına Fransız cemaatinin tanınmış simalarından¹¹¹, "Türkiye sigortacılarının emektarı"¹¹² ve daha önce "sendikanın" İstanbul dışı çalışmalarını denetleyen ekibinin başında yer

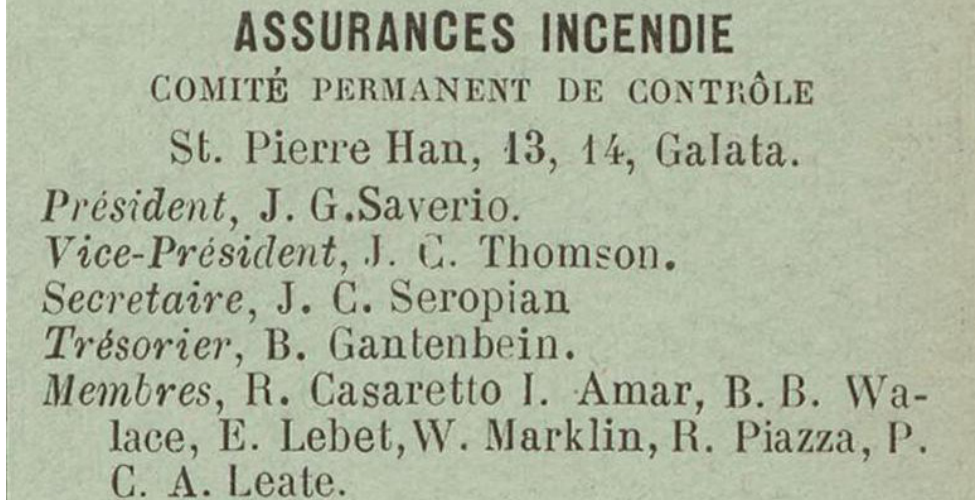
¹⁰⁹ Prost'a yazılan Haziran 1936 tarihli mektupta Pervititch "B.C.A. : Bureau Central des Assureurs" tabirini kullanır. (Cité de l'Architecture et du Patrimoine, Centre d'archives d'architecture contemporaine, "Fonds Henri Prost", Article 343 AA 8/4).

¹¹⁰ La Foncière şirketi dahil olmak üzere, kuruluş şirketlerinin sayısı 44'tü; ezici çoğunluğu yabancıydı. Fatih Kahya, *Osmanlı Devleti'nde Sigortacılık*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 123.

¹¹¹ Fransa Büyükelçisi Général Maurice Pellé'nin adı eşinin sosyal işlerini destekleyenler listesinde geçmekteydi: *Stamboul*, 28. 01. 1922.

¹¹² Jacques Pervititch'ten Henri Prost'a Mektup, 1 Mayıs 1936, Cité de l'Architecture et du Patrimoine, "Fonds Henri Prost".

alan Jérôme G. Saverio¹¹³ (1860-1936) geçmiş¹¹⁴ ve ölümüne kadar bu görevi sürdürmüştür. Saverio, başına yeni geçtiği Sigortacılar Cemiyeti'nin dışında asıl çalışmalarını 1879 yılından itibaren İstanbul'da faaliyet gösteren *La Foncière*¹¹⁵ isimli sigorta şirketinde çok uzun süre ortağı Jacques Compte-Calix ile birlikte İstanbul temsilcisi olarak sürdürmekteydi.

AA00440551-J. Saverio'nun Sigortacılar Birliği'nin başına geçtiği ilk yıl (*Annuaire Oriental*, 1922 s. 551. Salt Araştırma, Yıllıklar)

1922-23 yılında Pervititch yeni oluşturulmuş ekibiyle beraber sadece İstanbul'da yaklaşık 2 anahtar pafta, 2 lejantla beraber ayrıntılı 31 planı ve 1 profil paftasını yayınlamıştır. Yangın sigorta planları Pervititch'in daha önce yaptığı derleme haritalardan farklı olarak sahada ayrıntılı ölçümler gerektiren, emek yoğun bir süreç sonunda üretilmektedir. Dolayısıyla 1922-23 döneminde yayınlanan paftalar üzerinde çalışmaya en geç 1921 tarihinde çalışmaya başladığı varsayılabilir.¹¹⁶

Bu dönemde Pervititch'in yayınladığı sigorta planlarından başka, Moda Assomptionnist Kilisesi arşivinde 10 Ağustos 1922 tarihli olan, tek nüshalık, 1/600'lük "26 Temmuz 1922 Haydarpaşa patlama haritası" isimli son derece orijinal bir haritası bulunmaktadır.¹¹⁷ Muhtemelen basılmış siyah altlık üzerine elle renklendirilmiş bu plan diğer

113 Jérôme G. Saverio hakkında bilgiler kısıtlıdır; XVIII. yüzyılın sonundan itibaren izleri takip edilebilen eski bir İstanbul Levanten ailesine mensuptur; *Cumhuriyet* gazetesinde 12.06.1936'da "La Fonsier Sigorta Kumpanyası" tarafından yayınlanmış bir ölüm ilanına göre, İstanbul'da vefat etmiştir. Adı sık sık, başka meşhur bir Levanten ailesinin üyesi olan 1920'lerin başında "La Foncière" yönetimindeki ortağı J. Compte-Calix ile anılır: *Stamboul*, 28. 01. 1922.

114 Alfred Rizzo, *Annuaire Oriental, Oriental Directory, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature*, (Constantinople: Imprimerie de l'Annuaire Oriental, 1922), 551.

115 1971 tarihli "La Fonsyer" şirketi tarafından Selim Kentmen adına hazırlanmış zeyilname (Kişisel Arşiv).

116 Sabancıoğlu da benzer bir varsayımı öne sürer: Sabancıoğlu, *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul*, 21-24.

117 *Conflagration du 26 Juil. 1922 à Haidar-Pacha / Métré et dessiné par J. Pervititch, 1922* (Institut Catholique de Paris (ICP). *Missions de l'Assomption en Orient* isimli Assomptionnist'lere ait derginin Kasım 1922 sayısında bu yangın hakkında, çok ayrıntılı bir anlatı bulunmaktadır.

sigorta planlarından farklı olarak bir patlama/yangın haritasıdır. Pervititch bir sigorta müfettişi gibi haritada yangının yayılışını, etkisini ve rüzgarlarını göstermiş, sağ alt kısmındaki notta kaç binanın yandığı, yangının nedenleri gibi ayrıntılara yer vermiştir. Bununla beraber planda ada numaraları 1904 tarihli Goad haritasına, renk ve diğer ayrıntılar ise aynı yıl hazırladığı Beşiktaş lejantına referans vermektedir. Planın kimin için hazırladığı belirtilmemekle beraber, Moda Assomptionnist kilisesinde bulunan bu planın kapsadığı bölge kilise için kayda değer bir önem taşıyor.¹¹⁸

Source gallica.bnf.fr / Communauté des Assomptionnistes de Kadıköy

10 Ağustos 1922 tarihli 26 Temmuz 1922 Haydarpaşa patlama haritası (Institut Catholique de Paris (ICP))

Öte yandan İşgal döneminde İstanbul'da farklı nedenlerle topografya ve haritacılık alanında bir hareketlenme yaşanır: Farklı mecra ve amaçlara yönelik, askerler, arkeologlar¹¹⁹, idareciler ve özel şirketler artan haritalama talebini besliyor, Osmanlı'nın müttefikleri Almanların haritacılık piyasasından çekilmesiyle yerel topograflardan başka Fransızlar ve İstanbul'a göç eden Ruslar haritacılık ortamında yer bulmaya çalışıyordu.

Fransızların bu yıllarda hem askeri haritacılık birimi hem de şehircilik alanında faaliyet gösteren bir şirketleri vardı. Kısaca "Service Topographique" (Topografi Birimi) olarak adlandırılan ve işgal kuvvetlerinin üst haritacılık kurumu "Service Topographique des Armées Alliées d'Occupation de Constantinople"un altında faaliyet gösteren "Service Topographique du C.F.O.C. (Corps Français d'Occupation de Constantinople/Fransız

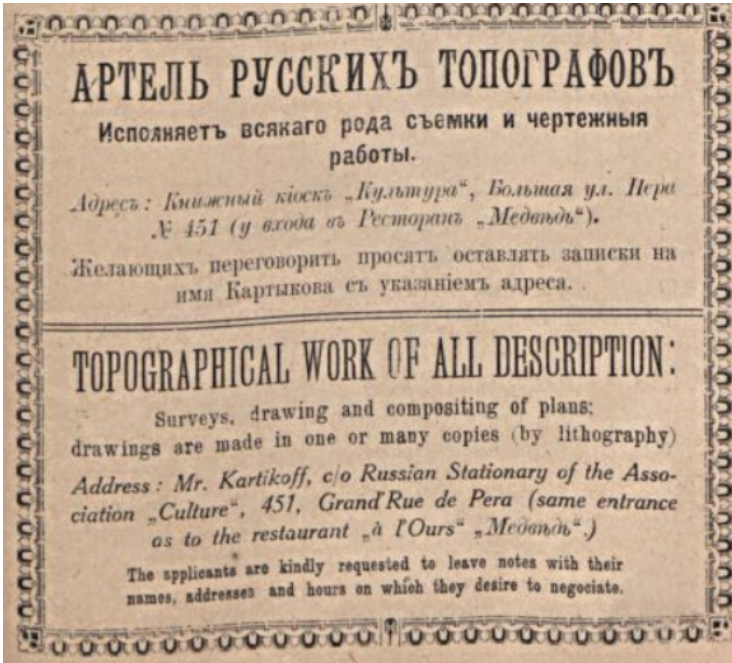
¹¹⁸ Tam patlama bölgesinde, Rihtım İskelesi sokağında, Assomptionnist'lerin – 1935'te kapatılan ve Milli Eğitime bağlı bir liseye dönüştürülecek – 1895'ten kalma bir kız yatılı okulunun varlığı dikkat çekmektedir.

¹¹⁹ Charles Diehl: "Les fouilles du corps d'occupation français à Constantinople", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 66-3, (1922): 198-207.

İstanbul İşgal Kuvvetleri)¹²⁰ isimli birimi bulunuyordu. Bu askeri ofis Divanyolu'nun Beyazıt meydanı tarafında yer alıyordu.¹²¹

Şehircilik alanında faaliyet gösteren şirket ise 1909'da Fransızlar tarafından kurulmuş ve belediye için çalışan "Société Anonyme Ottomane d'Etudes et d'Entreprises Urbaines" (sonraki ismiyle Keşfiyat ve İnşaat Anonim Şirketi¹²²) dir.¹²³ Bu şirket ise askeri haritacılık biriminin yakınında, Gedikpaşa Tiyatro caddesin 25 numarada bulunuyordu.

Bolşevik devriminden sonra İstanbul'a gelen Ruslar da haritacılık piyasasında varlık göstermeye çalışıyorlardı. 1921 yılında A. Kartykoff ölçekli bir İstanbul haritası ve rehberi hazırlamıştı. İstanbul'daki sokakların Fransızca, Rusça ve Osmanlıca karşılıklarını ve haritadaki yerlerini işaret eden bu rehberde Kartykoff'un verdiği kendi reklamına göre, İstiklal Caddesi'nde Rus konsoloslugu yakınında bir topoğraf derneği/şirketi bulunmaktadır ve her türlü haritacılık hizmetinin sunulduğu belirtilmiştir.¹²⁴

Rus Topograf Derneği/Şirketi'nin reklamı (A. Kartykoff, 1921, s. 71, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi.)

120 Fransız işgal ordusu haritası: [https://www.bibliotheque-numerique.icp.fr/records/map?search=&sort=-Title_score&perpage=50&page=1&&refine\[Categories\]\[\]=Cartes+et+plans&r&&geo_zoom=1&&geo_center=25.505169410374805,-27.421875000000004&&geo_coords=-81.56635883946296,-150.46875000000003,86.63811523939815,95.62500000000001&&geo_name=location%20geo%20point&](https://www.bibliotheque-numerique.icp.fr/records/map?search=&sort=-Title_score&perpage=50&page=1&&refine[Categories][]=Cartes+et+plans&r&&geo_zoom=1&&geo_center=25.505169410374805,-27.421875000000004&&geo_coords=-81.56635883946296,-150.46875000000003,86.63811523939815,95.62500000000001&&geo_name=location%20geo%20point&)

121 <https://bibliotheque-numerique.icp.fr/viewer/8091/?offset=#page=1&viewer=picture&o=&n=0&q=>

122 Murat Tanrıku, "Sigorta Kartografyasının Batı'da, Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye'de Doğuşu, Gelişimi ve Son Bulması", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 27 Sayı: 2 (Ağustos 2023): 335-358.

123 Bu şirket 1913'te "Deutsches Syndikat für Städtebauliche Arbeiten in der Türkei Konstantinopel" adı altında Almanlara geçer ve savaş sonrasında ise tekrar Fransızlara döner.

124 A. Kartykoff, *Plan-guide de Constantinople (Péra-Stamboul-Scutari). Échelle 1/12.500*, (İstanbul: L. Babok et fils), 1921.

Bir yandan da İstanbullu diğer Levanten haritacılar da aktif olarak çalışmaktaydı. Uzun yıllardır sigorta haritacılığı alanında çalışan, hatta 1904-06 yılında İstanbul sigorta planları hazırlayan Goad şirketinin İstanbul temsilcisi ve saha sorumlusu¹²⁵ Raymond kardeşler 1922 yılına kadar yoğun bir haritacılık faaliyeti yürütür. 1922 yılına gelindiğinde César Raymond Zellich Matbaası'nda basılan, kapağında kendini Türkiye Sigorta Planları'nın müellifi olarak tanıttığı "Nouveau Plan de Stamboul"¹²⁶ ve tarihi tam belli olmasa da aynı dönemde "Nouveau Plan de Péra" başlıklı iki harita yayınlar.¹²⁷

İşgal döneminin tüm bu çalkantılı ve çok aktörlü haritacılık piyasası içerisinde Pervititch, hazırladığı planlara Sigorta Şirketleri Cemiyeti'nin "Topograf Mühendisi" olarak imza atmış ve kendine kurumsal bir yer edinmeyi başarmıştı.

7. Sonuç

(...) neredeyse ruhsal kesitini almışçasına sahip olduğum eskiye dayanan deneyimlerdir, burada yaşadığım ve Türkiye için oldukça hareketli bir döneme tekabül eden 40 yıl boyunca, epeyce zorluklar da yaşayarak, altını üstüne getirmem için önüme serilen bu zengin küçük ülkenin oldukça tecrübeli bir topoğrafyacısı olarak, Kent-sel Rölöveler yapmakta fakat en çok da İstanbul'un kinde mütehassıs hale gelerek... (Prost'a yazdığı mektup, 24 Mayıs 1936)

Pervititch'in 1922 itibariyle 45 yaşındayken başlayacağı "Yangın sigorta planları" dönemi öncesine odaklanan bu araştırmada çok boyutlu ve karmaşık bir Pervititch profili karşımıza çıkıyor: Bankacılık, matbaacılık, muhasebecilik, şapka dükkanı sahipliği, komisyonculuk ve haritacılık gibi farklı birçok meslek içerisinde yer alıyor. Görünen o ki Pervititch şimdi kabul edilen ve yeterince sorgulanmamış, alışılan meslekler arasındaki sınırları hiç tanımıyor. Başka bir deyişle, belli bir formasyon üzerinden gelişmiş olan tutarlı bir kariyerdan ziyade, 1922'ye kadar Pervititch'in gösterdiği bölünmüş, kısa istihdam sürelerinden oluşan ve istikrarsız mesleki seyir, daha çok fırsat, mekân (Galata -Beyoğlu, Kadıköy-Moda) ilişkiler ve sosyal ağlar (Levanten, Katolik, Sırp, Fransız vb.) üzerinden oluşturulmuş bir örüntüye benzemektedir. Bu örüntü içinde arz edilen iş kolu, işveren çeşitliliği ve üretilen haritalar/planlar itibariyle, Pervititch profili daha çok, her türlü fırsatı yakalayan, aynı anda farklı işler yapabilen biri olarak nitelendirilebilir.

Pervititch'i anlamak üzere, "Hırvat" aksının yanı sıra, "Katolik/Levanten aksı" oldukça isabetlidir.¹²⁸ Bu açıdan, Pervititch bir geçiş döneminin figürü/adamı olarak nitelendirilebilir. Tabir caizse, dağılmak ve belli ekonomik sektörlerde önemini kaybetmek üzere olan bir sosyal yapının unsurudur.

¹²⁵ Akbulut, Cumhuriyet Dönemine Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Sigortacılık, 277, 2014.

¹²⁶ Cesar Raymond, Nouveau Plan de Stamboul (Echelle 1:10000), 1922 (Salt Araştırma, APLRAIST01)

¹²⁷ Cesar Raymond, Nouveau Plan de Péra, Galata (Echelle 1:10000) (Salt Araştırma, APLRAPERA01)

¹²⁸ Vjeran Kursar'ın vurgulandığı üzere: "... some of Croatian immigrants managed to achieve distinguished careers and acquire esteem in Levantine community of Istanbul, and beyond, such as Đuro Klarić, the director of the tobacco factory Cibali, Giacomo Anderlitch, the founder of the "Artigiana," a nursing house for European immigrant workers in the Istanbul's quarter of Pangaltı (Harbiye), and the famous cartographer Jacques Pervititch, among the others.", Vjeran Kursar, "Hrvati u gradu na Bosphorus", Hrvatska revija, 4, (2013): 43-44.

Bu araştırma süresince Pervititch'i sigorta haritacılığına götüren türlü yollar ve deneyimlere mercek tutmaya çabaladık. Doğal ve kaçınılmaz olarak, "kahramanımız"ın şu ana kadar hiç değinilmeyen ve gölgede kalan olgunlaşma yılları hakkında birtakım sorular halen muğlak kalıyor: (eğer varsa) topografya ve haritacılık alanındaki eğitimi, St. Joseph'ten mezun olduğu 1895'ten sonra karanlıkta kalan üç yılı, Prost'a mektubunda bahsettiği "Sırp eğitimi", İstanbul'daki Sırp ve Hırvatlarla ilişkileri, 1922 yılıyla birlikte oluşturduğu çalışma "ekibinin" üyeleri.

Her hâlükârda, bu başlangıç gösteriyor ki, genellikle düşünülenin aksine, "haritacı" olarak Pervititch'in çok farklı veçheleri vardı. Pervititch, 1922 yılında sigorta haritaları yayınlanmaya başlanan ve sadece bu konuya yoğunlaşmış, tek boyutlu, "uzmanlaşmış" bir haritacı değildir. Tam o dönemde kurumsallaşmamış ve tanımlanmamış farklı meslek pratiklerinin müphem kesişme noktasında, belli bir sosyal çevre ve çalkantılı bir dönemde, yolunu bulmaya çalışan biridir. 1922'den önce çalışan, çizen Pervititch artık meçhul olmaktan çıkıyor.

KAYNAKLAR:

Arşiv Belgeleri:

AMAE-ADP-Turquie, "Correspondance politique et commerciale", Nouvelle Série, Turquie, No: 498, 1897-1914.
Australian War Memorial
Cité de l'Architecture et du Patrimoine, Centre d'Archives d'Architecture Contemporaine
Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi
Institut Français d'Études Byzantines
İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı
Fatih Belediyesi, Kültürel Miras ve Koruma Müdürlüğü Arşivi
Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (IFEA)
Milli Kütüphane
Notre Dame de l'Assomption Kilisesi, Liber Bapt (Vaftiz defteri)
Salt Araştırma Arşivi
St. Marie Drapéris Kilisesi, Liber Matrim, (Evlilik Kayıt Defteri)
St. Marie Drapéris Kilisesi, Liber Bapt (Vaftiz defteri)
St. Antoine Kilisesi, Liber Bapt (Vaftiz defteri)
Staatsbibliothek zu Berlin
T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Gazeteler:

Stamboul, (1909 – 1922)
L'Argus (1905-1906)
Revue Commerciale du Levant (1921)
Cumhuriyet (1936)
Cumhuriyet Kitap Eki (2001)

Kitap, Makale ve Tezler:

Akbulut, Hüseyin. *Cumhuriyet Dönemine Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Sigortacılık*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014.
Albayrak, Mustafa. "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolları Yapımı", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 6, Sayı. 6, 1995, 32.
Atabey, Figen. "Çanakkale Savaşları'nın Deniz Cephesi". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2020.
Atay, Çınar. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir Planları*. Ankara: Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş. 1998.
Bali, Rifat. "Mazide Kalmış Üç Kitabevi: Kanaat Kütüphanesi, Kohen Hemşireler ve Tünel Kitap Evi", *Toplumsal Tarih*, 196, Nisan 2010, 66-71.
Belge, Murat. "Pervititch'in Sigorta Haritalarında İstanbul", *İstanbul Dergisi*, 37, Nisan 2021, 26-29.
Beşirli, Mehmet. "Bağdat Demiryolu'nun Akdeniz Uzantısı: Toprakkale-İskenderun Demiryolu, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 23, 2004, 226-227.
Cervati, Raphael C. *Indicateur Oriental Annuaire-Almanach du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature. 6me année*. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1885.

- Cervati, Raphael C. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 9me année. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1889-90.
- Cervati, Raphael C. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 12me année. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1893-94.
- Cervati, Raphael C. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 12me année. Supplément de l'Édition 1893-94. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1894.
- Cervati, Raphael C. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 13ème Année. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1895.
- Cervati, Raphael C. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 14me Année. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1896-97.
- Cervati, Raphael C. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 15me Année. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary, 1898.
- Cervati, R. Cesar. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 16eme Année. Constantinople: Typ. et Lith. de la "The Annuaire Oriental & Printing Company Ltd.", 1900.
- Cervati, R. Cesar. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 17eme Année. Constantinople: Typ. et Lith. de la "The Annuaire Oriental & Printing Company Ltd.", 1901.
- Cervati, R. Cesar. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 18me Édition. Constantinople: "The Annuaire Oriental & Printing Company Ltd.", 1902.
- Cervati, R. Cesar. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 19ème Édition. Constantinople: Typo-Lithographie J. Pallamary, 1903.
- Cervati, R. Cesar. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 25ème Année. Constantinople: The Annuaire Oriental Printing Co. Ltd., 1905.
- Cervati, R. Cesar. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 26me Année. Constantinople: The Annuaire Oriental Printing Co. Ltd., 1906.
- Cervati, R. Cesar. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 27me Année. Constantinople: The Annuaire Oriental Printing Co. Ltd., 1907.
- Cervati, R. Cesar. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 28me Année. Constantinople: Typo-Lithographie E. Pallamary et Cie, 1908.
- Cervati, R. Cesar. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 25me Édition. Constantinople: Typo-Lithographie J. Pallamary, 1909.
- Cervati, R. Cesar. *Annuaire oriental du commerce de l'industrie, de l'administration et de la Magistrature*. 26 me Édition. Constantinople : The Annuaire Oriental et Presse, 1910.
- Cervati, R. Cesar. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. 27ème Édition. Constantinople: The Annuaire Oriental Ltd., 1911.
- Cotterell, Paul. *The Railways of Palestine and Israel*. Abingdon: Tourret Publishing, 1984.
- Diehl, Charles. "Les fouilles du corps d'occupation français à Constantinople", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 66-3, 1922, 198-207.
- Ezerdi, H. Cemal. *Sigortacılığımızın Tarihi*. İstanbul: Commercial Union, 1998.
- Esin, Taylan. "Korku, Felâket ve Şüphe: 1905 Edirne Yangını", *Kebikeç* No: 46, 2018, 155-188.
- İbar, Gazanfer. *Unilever Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Kala, Ahmet ve İnce, İrfan. *Alamet-i Farika'dan Marka'ya*. Ankara: Türk Patent Enstitüsü Yayınları, 2009.
- Karbi, Bilge. *Osmanlı Topraklarında Almanya: Demiryolları ve Arkeoloji*. İstanbul: Libra Kitap, 2023.
- Kartykoff, A. *Plan-guide de Constantinople (Péra-Stamboul-Scutari)*. Échelle 1/12.500, İstanbul: L. Babok et fils, 1921.
- Kursar, Vjerman. *Croatian Levantines in Ottoman Istanbul*. İstanbul: ISIS Yayınları, 2021.
- Kursar, Vjerman. "Hrvati u gradu na Bosporus". *Hrvatska revija*, 4, 2013, 43-49.
- Khundadze, Tato ve Avaliani, Zviad. *The Catalogue: Short History of Georgian Industry*, 2018.
- Marmara, Rinaldo. *Osmanlı Başkentinde Bir Levanten Senti Galata-Pera*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2020.
- Marmara, Rinaldo. *Pancaltı, quartier levantin du XIX siècle*. İstanbul: Isis Yayınları, 2004.
- Michel, Frère Ange. *St. Joseph'in Öyküsü 1870-1923*, Cilt 1. İstanbul: St. Joseph Lisesi Eğitim Vakfı Yayınları, 2002.
- Missions de l'Assomption en Orient*, Kasım 1922, 425-429.
- Okumuş, Ali. "Ortaoğ'u da Petrol: Uluslararası Rekabet, İmtiyazlar Ve Antlaşmalar (1890-1928)". Doktora Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2020.
- Öner, Erhan. *A Journey Through Maps From The Ottoman World To The Republic Of Turkey Between The 15th and The 20th Centuries*. *The Cartographic Collection of Erhan Öner*, Vol. I-II-III-IV, İstanbul, 2016.
- Özger, Yunus. *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Sigorta Sektöründe Milli Yapılanma. Osmanlı Sigorta Şirketi*, İstanbul: İdeal Yayıncılık, 2017.
- Pérouse, Jean-François, Lebouteiller, Pascal ve Cantemir, Bekir. "Ch. E. Goad Yangın Sigortası Planları: XX. Yüzyılın Başındaki İstanbul'u Tanımak İçin En Sonunda Ortaya Koyulan Bir Hazine", *Charles Edouard Goad'ın İstanbul Sigorta Haritaları*, yay. haz. İrfan Dağdelen. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2007, VIII-XX.

- Perouse, Jean-François. "Jacques/Jacobo Pervititch/Pervitiç Hakkında Değerlendirilmesi Gereken Yeni Bilgi ve Belgeler: J. Pervititch'in Henri Prost ile Yazışmaları ve Bilinmeyen Haritaları", *Jacques Pervititch ve Dönemi: 1930'ların Yitirilen Kent Peyzajlarının İzlerini Sürmek Sempozyumu*, Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi, İstanbul: Kadir Has Üniversitesi, İstanbul Çalışmaları Merkezi, 9 Ocak 2019.
- Rizzo, Alfred. *Annuaire Oriental, Oriental Directory, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature*. Constantinople: Imprimerie de l'Annuaire Oriental, 1921.
- Rizzo, Alfred. *Annuaire Oriental, Oriental Directory, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature*. Constantinople: Imprimerie de l'Annuaire Oriental, 1922.
- Sabancıoğlu, Müsemma ve Vekaric, Nenad. "Dubrovnik'ten İstanbul'a Jacques Pervititch ve Ailesi", *Tarih ve Toplum* 226, 2002.
- Sabancıoğlu, Müsemma, "Jacques Pervititch and His Insurance Maps of Istanbul", *Dubrovnik Annals* 7, 2003, 89-98.
- Sabancıoğlu, Müsemma, "Jacques Pervititch ve Haritaları", *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul*. İstanbul: Axa Oyak ve Tarih Vakfı Yayınları, 2001, 21-24.
- Schmitt, Oliver Jens. *Levantine. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gemeinschaft im Osmanischen Reich im "langen 19. Jahrhundert"*. Munich: R. Oldenbourg Verlag, 2005.
- Strauss, Johann. "Zum İstanbuler Buchwesen in der Zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts", *Osmanlı Araştırmaları*, XII, 1992, 307-338.
- Tanrıkulu, Murat. "Sigorta Kartografyasının Batı'da, Osmanlı Devleti'nde Ve Türkiye'de Doğuşu, Gelişimi ve Son Bulması", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 27 Sayı: 2, Ağustos 2023, 335-358.
- Tekeli, Güvenç, Sabancıoğlu, *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul*, Axa Oyak ve Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 2001.
- The Annuaire Oriental Ltd. *Annuaire Oriental, commerce, industrie, administration, magistrature de l'Orient 1914*. Constantinople: The Annuaire Oriental Ltd., 1914.
- The Annuaire Oriental Ltd., *Annuaire Oriental Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Orient, 35e Année*. Constantinople: Imprimerie Autrichienne Ferd. Walla, 1915.
- Thobie, Jacques. "Le Crédit lyonnais au Levant: Constantinople (Istanbul), Smyrne (Izmir) et Jérusalem", *Le Crédit Lyonnais (1863-1986)*, yay. haz. Bernard Desjardins, (Genève: Librairie Droz, 2003), 549-592.
- Ülkekel, Cevat. *Altın Kapı Çanakkale Boğazı ve Çanakkale (Gelibolu) Savaşı Alanının Haritaları*. Ankara: Harita Genel Komutanlığı, 2015.
- Viriyeviç, Vladan. "Serbian Community In Istanbul In The Period Between The Two World Wars (1918-1941)", 19. *Yüzyıldan Günümüze Türkiye'ye Yapılan Göçler, Göçmenlik Ve Sosyal Uyum*, yay. haz. Zehra Aslan. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Yaşar, Kübra. "19. Yüzyılda Bir Haliç Yerleşimi Olarak Ayvansaray", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2017.
- Yazıcı, Serkan. *Osmanlıdan Günümüze İletişimde Bir Lider: Ericsson Türkiye*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınlar & Ericsson Telekomünikasyon A.Ş., 2014.
- Zellich, Grégoire. *Notice historique sur la lithographie et sur les origines de son introduction en Turquie*. Constantinople: Imprimerie A. Zellich, 1895.

Elektronik Kaynaklar:

- Başarılı SJ'liler - İstanbul Özel Saint-Joseph Fransız Lisesi, [https://sj.k12.tr/rehberlik/basarili-sjliler/](https://sj.k12.tr/rehberlik/basarili-sjliler/Erişim Tarihi: 15. 06. 2023) Erişim Tarihi: 15. 06. 2023
- Société des Quais, Docks et Entrepôts de Constantinople, https://www.entreprises-coloniales.fr/proche-orient/Quais_de_Constantinople.pdf Erişim Tarihi: 26. 04. 2024
- Ankara Müzayede İnternet Müzayedesi, İstanbul Müzayede, <https://www.istanbulmuzayede.com/urun/343992/turkiye-genel-bankasi-aguste-pervititch-adina-duzenlenmis-1918-tarihli-yetki-bel> Erişim tarihi: 25.04.2024
- The Baker family tree as worked out by the beginning of 2006, *Levantine Heritage*, <http://www.levantineheritage.com/bakertree.htm> Erişim Tarihi: 25.04.2024
- Stock Fikri Mülkiyet Hizmetleri A.Ş. websitesinde yer alan tarihçe, <https://stock.com.tr/history/> Erişim Tarihi: 26. 04. 2024
- Misbah Kamal, *The Ottoman Insurance Companies Act 1905, A Preliminary Study*, <http://misbahkamal.blogspot.com/2011/04/ottoman-insurance-law-1905.html> Erişim Tarihi: 26. 04. 2024
- "Ephemera. Gilchrist Walker Shipping Company of Constantinople, minutes book 1911-33", *Levantine Heritage Website*, <http://www.levantineheritage.com/gilchrist-walker.html> Erişim Tarihi: 26. 04. 2024
- Orient-Express, *Britannica Websitesi*, <https://www.britannica.com/topic/Orient-Express> Erişim Tarihi: 26. 04. 2024
- Martayan Lan websitesi, <https://www.martayanlan.com/pages/books/11142/jacques-pervititch-jakub-pervitic/irak?soldItem=true> Erişim Tarihi: 24 Mart 2023
- Librairie de Pera, 76. Müzayede online katalogu, <https://web.archive.org/web/20190302194757/http://www.librairieperera.com/muzayede/1216/76-muzayede/sayfa/7> Erişim Tarihi: 26. 04. 2024
- "Gizli Kahraman: Jacques Pervititch", *Hürriyet*, 30. Aralık 2000. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gizli-kahraman-jacques-pervititch-39202375> Erişim Tarihi: 15.06.2023
- Tucker Family Photo Album, *Levantine Heritage*, <https://www.levantineheritage.com/tucker.htm#> Erişim Tarihi: 11. 10. 2024

İstisnayı Yönetmek, Adaleti Müzakere Etmek: İşkodra'da Cibal Kanunu, Umumi Sulhlar ve Hibrit Cezalandırma Usulleri*

EBRU AYKUT

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Sosyoloji Bölümü
ebru.aykut@msgsu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-6399-723X
Makale geliş tarihi: 21 Kasım 2024
Makale kabul tarihi: 29 Aralık 2024

Özet

1850'lerden itibaren İşkodra'ya atanan valilerin en mühim gündemlerinden biri, bölgede hakim kan davası gütmeye âdeti ve bundan kaynaklanan firari katiller sorunuydu. Yerel hükümetler, Gega Arnavutlarının kadim kanunlarının -Dukakin Kanunu/cibal usulünün- meşru gördüğü kan davalarına son vermek için katmanlı ve çoğul bir hukuk rejimi hayata geçirdiler. Bu çerçevede, İşkodra kasabasında yerel hükümetin gözetiminde kurulan Cibal Komisyonu'na bağlı dağlı kabilelere ve bazı kazalara Osmanlı yargı sisteminin dışında kalmaları ve hane yakma, mal gaspı gibi cezalandırma yöntemleri olan cibal usulünü uygulamaları için resmi olarak izin verildi. Cibal usulüne resmi olarak tabi olmayan yerlerde ise sık sık yinelenen umumi sulhların şekillendirdiği daha karmaşık ve değişken bir süreç hakimdi. Kapsamı ahalinin/kabilelerin ileri gelenleri (rüesa) ile vali arasındaki müzakerelere göre değişen ve yazılı bir sözleşmeyle kayıt altına alınan umumi sulhlarda sadece kan davalıları barıştırılmadı, yasalar çerçevesinde cezalandırılması mümkün olmayan kimselerin cibal usulüne göre cezalandırılabilmesi için Osmanlı yasalarıyla cibal usulünü eklektik biçimde yan yana getiren hibrit cezalandırma usulleri icat edildi; icra yetkisi ise Osmanlı mahkemeleri ile rüesa arasında paylaştırıldı. Bu makale, Osmanlı adli ve idari teşkilatına merkezîyetçiliğin damga vurduğu, yasallık ilkesinin önem kazandığı 19. yüzyılın ikinci yarısında İşkodra'daki bu istisnai hukuk rejimini incelemeyi amaçlıyor.

Anahtar kelimeler: İşkodra, cibal usulü/kanunu, hane ihrakı, umumi sulhlar, hukuki çoğulluk

Abstract

Governing the Exception, Negotiating Justice:

The Law of the Mountains, Feud Settlements, and Hybrid Punishments in Shkodra

A primary concern for governors appointed to Shkodra from the 1850s onward was to tackle the prevailing custom of blood feuds and the issue of fugitive murderers arising from this practice. To eliminate feuds, which were historically legitimized by the Geg Albanians' ancient customary laws, called the Kanun of Dukagjini or the law of the mountains (cibal), local authorities set up a multilayered and plural legal regime. In this context, mountain tribes affiliated with the Cibal Commission, which was created under local government supervision in Shkodra, and certain other districts, were officially permitted to operate outside the Ottoman judicial system and implement the law of the cibal, including such retributive measures as house-burning and property confiscation. In areas not officially governed by the law of the cibal, on the

* Bu araştırmanın ilk halini 2015'te Paris'te yapılan *The Making of Law in the Ottoman Space, 1800-1914* çalıştayında, başka versiyonları ise 2017'de Sofya'da düzenlenen 14. ICOSEH ve 2021'de Max Planck Enstitüsü "Translation and Transition" araştırma ekibi olarak düzenlediğimiz *Comparative Seminar on Legal Transformations in 19th and early 20th Century Japan, China, and the Ottoman Empire* seminer dizisinde çevrimiçi olarak sundum. Bu çalışmaya katkıları için Nurçin İleri, Özge Ertem ve Seçil Yılmaz'a, makale taslağını titizlikle okuyup eleştiren Ali Sipahi'ye, başta Lena Foljanty, Zülâl Muşlu, Avi Rubin ve Yakooob Ahmed olmak üzere *Legal Transformations* seminerinde yorumlarıyla zihnimi açan tüm katılımcılara ve makalenin hakemlerine teşekkür ederim.

other hand, a more complex picture emerged, a picture shaped by recurrent collective settlements of feuds. In peaceful settlements, the scope of which was subject to negotiations between tribal elders (rüesa) and the governor and documented in written contracts, not only was reconciliation facilitated between the feuding parties, but hybrid criminal procedures were also invented, and their enforcement was shared between the Ottoman courts and the rüesa. This system eclectically juxtaposed the Ottoman laws and the cibal laws. Thus, those who could not be punished within the framework of the former would be punished according to the latter. This article aims to explore this exceptional legal regime in Shkodra in the second half of the 19th century, a period marked by centralization in Ottoman judicial and administrative structures and an increasing emphasis on the principle of legality.

Keywords: Shkodra, the law of the mountains (cibal), house-burning, feud settlements, legal pluralism

1854 yılı Eylül ayında İşkodra mutasarrıflığına atanan Mehmed Ragıp Paşa, bölgede hüküm süren bazı âdetleri ortadan kaldırmak için harekete geçmiş, ayrıca bu konuda İstanbul'u bilgilendirerek sancağa bir ferman gönderilmesini talep etmişti.¹ Gerek yeni mutasarrıfın tahriratında gerekse kısa sürede İşkodra'ya ulaşan Sultan Abdülmecid'in fermanında "kabih" (çirkin), "mezzum" (kötü) ve "nâ-meşrû" gibi sıfatlarla nitelendirilen bu âdetler, yukarı Arnavutluk'un (Gegalık/Kigalık)² farklı bölgelerinde farklı isimlerle maruf teamülî kanunlara dayanan, ancak devlet yazışmalarında neredeyse daima Lek Dukakin Kanunu'na/cibal usulüne atfedilen bir takım cezalandırma pratiklerinden ibaretti.³ İşkodra malisyelerinde (dağlık bölgeler, cibal) kabileler halinde yaşayan malisörler başta olmak üzere, Gega Arnavutlarının yaşam kılavuzu telakki ettiği bu kanunlar icabınca kan davası gütmek vazgeçilmez bir hak ve yükümlülük addediliyor, kan alma hakkı olmadığı halde cinayet işleyip firar eden bir kimsenin ise tüm mallarına el koyuluyor, hanesi ve/ya kulesi yakılıyor, ailesi sürgün ediliyordu.⁴ Ancak fermana vurgulandığı gibi, bu şekilde gıyabında hüküm verilen kişinin sadece adil yargılanma hakkı yok sayılmakla kalmıyor, o şahsın suçta dahil olmayan ailesi de cezalandırıldı-

1 BOA, İ.DH 310/19808, 17 Safer 1271 (9 Kasım 1854). Ferman için bkz. C.ADL 13/813, 10 Rebiyülevvel 1271 (1 Aralık 1854). Bu tarihte Rumeli Eyaleti'ne bağlı bir sancak olan İşkodra'ya 1867 Vilayet Nizamnamesi'nin ardından vilayet statüsü verildi. İşkodra'nın zaman içinde değişen idari teşkilatlanması hakkında bkz. İlkay Erken, "İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)", (Yüksek Lisans Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi, 2014).

2 Gegalık (Gegëni), İşkombi nehrinin kuzeyinde İşkodra, Dukakin, Mirdita, Mat, Yakova, İpek, Prizren, Luma, Debre-i Zir ve Debre-i Bâlâ'yı kapsayan bir bölgedir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ül-Âlam* 1 (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306 [1889]), 151-152. Nehrin güneyi ise Toskalık (Toskëri)'tir. Gegalılar ve Toskalar arasındaki sosyo-kültürel farklara dair bkz. Nathalie Clayer, *Aux origines du nationalisme Albanais* (Paris: Karthala, 2007), 30-33; Isa Blumi, *Reinstating the Ottomans. Alternative Balkan Modernities, 1800-1912* (New York: Palgrave Macmillan, 2011), 20-29.

3 Dukakin Kanunu/cibal usulü, resmi yazışmalarda cibal kanunu, Dukakin usulü/âdeti, Lek usulü ve usul/âdet-i kadim olarak da geçer. Makalede bu ifadeleri dönüşümlü olarak kullanıyorum. İsmen farklı olsalar da aynı sözlü geleneğe dayandığı söylenen diğer Arnavut kanunlarının bölgesel dağılımına dair bkz. Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania* (Lanham, Toronto, Plymouth: The Scarecrow Press, 2010), 223-225. İsmi 15. yüzyılda hükümlerlik sürmüş Lekë Dukagjini'den alan Dukakin Kanunu (Kanuni i Lekë Dukagjinit) hakkında bkz. M. Edith Durham, *High Albania* (London: Edward Arnold, 1909), 19-38; Mirjona Sadiku, "The Origins of the Kanun: Exploring the Development of the Albanian Customary Law", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 3 (2) (2014): 77-95. Dukakin Kanunu, Shtjefën Gjeçov (1874-1929) tarafından 1898-1924 yılları arasında derlenmiş; evlilik, kilise, namus, cezalar gibi farklı konularda 12 bölümden oluşan bu derleme 1933'te kitaplaştırılmıştır. Bkz. Elsie, *Historical Dictionary*, 224.

4 Kuleler üzerlerinde pencere yerine tüfkle ateş etmeye imkân verecek büyüklükte mazgal delikleri bulunan iki-üç katlı taş yapılarıdır. Bkz. Durham, *High Albania*, 119, 318.

ğından ceza sorumluluğunun şahsiliği prensibi ihlâl edilmiş oluyordu.⁵ Tüm Osmanlı tebaasının canı, malı ve namusu Tanzimat'la güvence altına alınmışken böyle fiillere asla müsamaha gösterilemeyeceğini bildiren sultan, mücrimler firar ettikleri takdirde ele geçirilip yargılanmalarını, şer'an ve kanunen ne gerekiyorsa ona göre hareket edilmesini emir buyurdu.⁶

İşkodra'da firari katiller yakalanamadığı için "hane yakmak ve emvâl ve eşya yağma ettirmek" gibi cibal usulüne mahsus örf⁷ cezaların kısa sürede yeniden meydana çıktığı, dolayısıyla sultanın emirlerinin akim kaldığı çok geçmeden anlaşıldı.⁸ Dahası, ileriki on yıllarda cibal usulünü topyekûn ortadan kaldırmaya yönelik herhangi bir adım atılmadı. 19. yüzyılın ikinci yarısında İşkodra dahil tüm Gegalık'ı yeniden fethetmeyi hedefleyen Osmanlı devleti, bir yandan Arnavut kanunlarının mütemmim cüzü addedilen kan gütme âdetini sonlandırmaya ve dağılı kabileleri kanun dairesine almaya çalışırken diğer yandan da cibal usulünden bölgenin idaresini kolaylaştıran bir denge unsuru olarak faydalandı. Başka bir deyişle, Osmanlı adli ve idari teşkilatının kapsamlı reformlarla standardize edilip merkezileştirildiği bir zamanda, Tanzimat prensipleri, şer'î hukuk ve ceza kanunları üzerine bina edilen formel ceza adalet sistemi ile Arnavutların kendi kadim kanunlarına dayanan adaleti tesis mekanizmaları Gegalık'ta bir arada işleyerek devlet hukuku ve devlet-dışı hukuk, yasal ve yasa-dışı, suç ve ceza mefhumları arasındaki kategorik ayrımları geçirgenleştiren katmanlı bir hukuki çoğulluk durumu yarattı.⁹ Fakat bu hukuk rejiminin Gegalık'ın her yerinde benzer bir görünüm arz etmediğini vurgulamak gerekir. Özellikle Yakova, Prizren, Ohri, Debre gibi yüzyılın son çeyreğinde Kosova ve Manastır vilayetlerine bağlanan ve İşkodra malisyalılarıyla vergi ve askerlik hususunda benzer imtiyazları paylaşan pek çok sancak ve kazada, cibal usulüne dayalı cezaların meşruiyetini merkezi hükümet tanımamıştı.¹⁰ Uğur Bayraktar bu sebeple -yani Arnavut kanunlarına dayanan ihtilaf çözüm mekanizmalarının Os-

5 Modern ceza hukukunun temel kaidelerinden olan ve "kusur ilkesi" (*nulla poena sine culpa*) olarak da bilinen ceza sorumluluğunun şahsiliği prensibi gereği, bir suçun cezaî yükümlülüğü sadece faile aittir. Bu prensip fermenda şöyle ifade edilmiştir: "[...] bir şahsın irtikâb ettiği cinayetlerden vereseşi berüü'z-zimme olduğu cihetle [...]" Aynı prensip Tanzimat Fermanı'nda şu şekilde geçer: "[...] farazâ birinin töhmet ve kabahati vukû'unda onun vereseşi ol töhmet ve kabahatten berüü'z-zimme olacıklarından [...]" Sırasıyla bkz. BOA, C.ADL 13/813, 10 Rebiyülevvel 1271 (1 Aralık 1854); *Düstûr*, Tertib 1, Cilt 1 (Matbaa-i Âmire, 1289), 7.

6 BOA, C.ADL 13/813.

7 Burada "örf" derken örf-i sultânîyi değil, elbette cibal ahalisinin örf ve âdetlerini kastediyorum. Örf-i sultânî hakkında bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş. Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13 (2) (1958): 102-126.

8 Bu konuda İşkodra'dan İstanbul'a gönderilen mektuplar için bkz. BOA, HR.TO 196/24, 20 Haziran 1855; HR.MKT 113/9, 26 Şevval 1271 (12 Temmuz 1855). Tırnak içindeki ifade fevkalade komiser Mehmed Tefîk Efendi'nin mektubundan.

9 Hukuki çoğulluk (legal pluralism), devleti yasa koyucu tek güç kabul eden pozitivist hukuki merkezîyetçi (legal centralism) yaklaşımın eleştirisiyle ortaya çıkmış bir analitik araç ve perspektiftir. Bu perspektif, her toplumda bireylerin davranışlarını düzenleyen yasa benzeri norm ve kuralların birden fazla toplumsal denetim mekanizması tarafından üretildiğini evrensel bir durum olarak kabul eder. Son derece hacimli ve kendi içinde ihtilaflı hukuki çoğulluk literatüründeki temel tartışmalar için bkz. Sally Engle Merry, "Legal Pluralism", *Law & Society Review* 22 (5) (1988): 869-896 ve Keebet von Benda-Beckmann ve Bertham Turner, "Legal Pluralism, Social Theory, and the State", *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 50 (3) (2018): 255-274.

10 Örneğin bkz. BOA, DH.MKT 2157/119, 26 Şaban 1319 (9 Mart 1899); BEO 1969/147629, 29 Ramazan 1320 (30 Aralık 1902); TFR.I.KV 114/11389, 20 Zilkade 1323 (16 Ocak 1906). Yine de bu cezalar -bilhassa hane ihrakı- ahali tarafından terk edilmediği gibi, sultanın emriyle kurulan Musâlaha-yı Dem (Kan Barışturma) Komisyonları tarafından, çoğunlukla yerel idarecilerin bilgisi dahilinde uygulandı. Örneğin

manlı yargı sistemine entegre edilmemiş, resmi olarak tanınmamış ve yasalastırılmamış olmasından hareketle- yukarı Arnavutluk'taki hukuki çoğulluğun John Griffiths'in "güçlü hukuki çoğulluk" diye adlandırdığı modele emsal teşkil ettiğini ileri sürer.¹¹ Ancak bu tespit bölgenin tamamına teşmil edilemez. Burada ele alacağım gibi, İşkodra malisyelerinde Arnavut kanunlarının/cibal usulünün ihtilaf çözüm mekanizmaları ve cezalandırma yöntemleri yasalastırılmasa da resmi olarak tanınmış, dahası malisyeler dışında da cibal usulüyle Osmanlı yasaları arasında simbiyotik bir ilişki ortaya çıkmıştı.¹² Bu ilişkiden doğan hukuki çoğulluk durumu Griffiths'in ikili tasnifine (zayıf/güçlü) sığmayacak kadar girift, katmanlı ve akışkandı. Öncelikle İşkodra kasabası ve merkez sancağa bağlı kimi kaza ve köylerin yanı sıra güneyde Draç sancağının tamamı Osmanlı yargı sistemine tabiyken, diğer kazalar ve cebellerde *resmi olarak* cibal usulü cariydi.¹³ İleride daha detaylı bahsedeceğim gibi, cebellerdeki bazı kabilelerin kendi içlerindeki/aralarındaki davalara Osmanlı yargı sistemi dışında bakılabilmesi için İşkodra kasabasında Cibal Komisyonu namıyla karma bir meclis kurulmuş, bu komisyona cibal usulünü uygulama hususunda yetki verilmişti. Mirdita ve Puka kazalarıyla Akçahisar kazasına bağlı Kışla nahiyesi ve Leş kazası malisyelerinde meskûn kabileler ise komisyona bağlı olmamakla birlikte tüm ihtilaflarını kendi içlerinde yine cibal usulüne göre hallediyordu.¹⁴

İlk bakışta İşkodra'da Osmanlı yasaları ve cibal usulü ayırımına dayalı, çerçevesi net, ikili bir hukuki yapı varmış izlenimi veren bu tabloyu karmaşıklaştıran esas unsur ise yerel hükümetler aracılığıyla yapılan umumi sulhlardı (musâlaha-i umumiyye, toplu kan barıştırma). Kısa ömürlü oldukları için mütemediyen yinelenen ve hangi cebel, köy veya kazaları kapsayacağı kadar muhtevası da vali ile rüesa (kabilelerin ileri gelenleri) arasındaki müzakerelere bağlı olarak değişen her umumi sulh esnasında, bu iki güç odağı arasında *besaya* (ahde vefa),¹⁵ karşılıklı tavizlere ve iş bölümüne dayalı bir hukuki

bkz. BOA, Y.A.HUS 255/38, 14 Cemazeyilahir 1309 (15 Ocak 1892); Y.MTV 245/33, 5 Rebiyülevvel 1321 (1 Haziran 1903).

11 Uğur Bayraktar, "Feud, Law, and Society in Mid-Nineteenth Century Northern Albania", *Die Welt Des Islams* 63 (3) (2022): 7 ve 30. Griffiths'e göre "zayıf" hukuki çoğulluk ise bir toplumsal alanda mevcut farklı hukuk sistemlerinin veya denetim mekanizmalarının egemen devlet tarafından resmi olarak tanınması ve formel hukuk sistemine dahil edilmesiyle ortaya çıkar. Bkz. John Griffiths, "What is Legal Pluralism?", *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 18 (24) (1986): 5-8.

12 Cibal usulünün merkezi hükümetin resmi izniyle uygulandığına dair bkz. BOA, A.MKT.MHM 493/71, 8 Recep 1304 (2 Nisan 1887); DH.ŞFR 331/64, 3 Ağustos 1320 (16 Ağustos 1904); BEO 3811/285751, 7 Şevval 1328 (12 Ekim 1910).

13 Gawrych, Draç sancağının Osmanlı idaresine daha iyi entegre olmasını Toptani ailesi gibi güçlü toprak sahiplerinin varlığına bağlar. Bkz. George W. Gawrych, *The Crescent and The Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913* (London, New York: I.B.Tauris, 2006), 33-34.

14 BOA, Y.EE 12/15, 29 Zilhicce 1297 (2 Aralık 1880); DH.ŞFR 204/55, 12 Şubat 1312 (24 Şubat 1897); Y.MTV 149/81, 21 Recep 1314 (26 Aralık 1896); DH.TMIK.S 10/21, 2 Muharrem 1315 (3 Haziran 1897); DH.MKT 631/44, 12 Şevval 1320 (12 Ocak 1903); *İşkodra Vilâyeti Salnâmesi* (İVS) (Vilâyet Matbaası, 1310 [1892-93]), 86, 94, 98. Örneğin Leş kazası malisyasında tüm hukuk ve ceza davaları Cibal Komisyonu'na benzer bir komisyonda cibal usulüne göre görülüyor, alınan kararlar kaza kaymakamının nezaretinde icraya koyuluyordu. Bkz. DH.TMIK.M 78/6, 18 Recep 1317 (22 Kasım 1899); DH.TMIK.S 29/45, 20 Zilkade 1317 (22 Mart 1900).

15 Besa Arnavut kanunlarının en temel kaidesidir. Yemin, namus sözü gibi içerimleri olan; kişiler, haneler, bayraklar ve kabileler -aynı zamanda yerel hükümetle kabileler- arasında akdedilebilen *besa*, bir belgede "namus-ı umumiyyeden mütüşekkil bir zabita-i maneviyeye" olarak tanımlanmıştır. Bkz. BOA, Y.A.HUS 384/58, 16 Zilhicce 1315 (8 Mayıs 1898). Ayrıca bkz. Maurus Reinkowski, "Let bygones be bygones' An Ottoman Order to Forget", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 93 (2003): 194-198.

sözleşme yapıldı. İş bölümünün odağında birbiriyle ilişkili iki temel sorun yatıyordu: Hükümete itaatsizlik ve firari suçluların yakalanamaması. Bu doğrultuda, ele geçirilen mücrimlerin hükümete teslim edilip şer'an ve kanunen yargılanması, firar edenler ve firarilerin saklanmasına yardımcı olanların ise cibal usulüne göre cezalandırılması yönünde kararlar alındı; bu kararlar yaptırım gücü taşıyan talimatname, taahhütname ve layihalarla yazıya geçirildi. Yani İşkodra'da akdedilen umumi sulh sözleşmeleriyle yargılama ve cezalandırma iktidarı Osmanlı mahkemeleri ile rüesa arasında paylaştırılırken, örfi cezalandırma usulleriyle Osmanlı yasalarını eklektik biçimde yan yana getiren hibrit usuller icat edildi. Bu sulh sözleşmeleri, valilerin gerek yukarı Arnavutluk'un "nezâket-i mevkiyye"sini gerekse ahalinin "sert" ve "vahşi" tabiatını öne sürerek, bölge Tanzimat'a dahil oluncaya kadar cibal usulünün ve hibrit usullerin zaruretine İstanbul'u ikna etmeleriyle resmileşti.¹⁶

Ekrem Buğra Ekinci, Osmanlı devletinin fetihlerle ele geçirdiği yerlerdeki mahalli kanunları kamu düzenini ve şer'î kaideleri ihlâl etmedikleri takdirde hemen her zaman tanıdığını söyler.¹⁷ Pek çok sömürge devleti de işgal ettikleri topraklarda yerli halkların göreneklerini (fakat hemen her zaman şahsi hukuku ilgilendirenleri) buralara naklettikleri kendi kanunlarına ve Batı standartlarını ölçü alan medeniyet anlayışına aykırı değilse tanımış, hatta "aykırılık testi"nden (repugnancy test) geçenleri yasalastırmıştı.¹⁸ Cibal usulünün alâmet-i fârikalarından hane yakma ve mala el koyma gibi örfi cezalar ise ne şer'î hukuk ve ceza kanunlarıyla ne de Osmanlı siyasi elitinin medeniyet telak-

16 Bölgede görevli vali, kumandan ve memurlar İstanbul'la yaptıkları yazışmalarda neredeyse istisnasız biçimde Arnavutların -özellikle dağı kabilelerin- "huşûnet-i mizac"ına, "vahşi" hallerine ve "cehalet"lerine vurgu yapmışlar; okullar ve mescitler açılması, yol ve köprülerin imarı gibi vasıtalarla ahalinin medeniyete alıştırlabileceğini ileri sürmüşlerdir. Örneğin bkz. BOA, İ.DH 349/23032, 21 Zilkade 1272 (24 Temmuz 1856), lef 31; A.MKT.MHM 274/79, 15 Rebiülevvel 1280 (30 Ağustos 1863); İ.MMS 48/2028, 18 Şevval 1290 (9 Aralık 1873). Yemen, Hicaz ve Libya'da da yerli ahalinin sosyo-kültürel farklılıklarının devlet yazışmalarına benzer terimlerle yansıdığını belirten, ayrıca söz konusu vilayetlerde izlenen siyasetin kolonyal "medenileştirme misyonu"na benzer boyutlarına dikkat çeken Kuehn ve Deringil, bu siyaseti (sırasıyla) "kolonyal Osmanlılık" (colonial Ottomanism) ve "ödünç alınmış kolonyalizm" (borrowed colonialism) olarak kavramsallaştırmışlardır. Bkz. Thomas Kuehn, *Empire, Islam and Politics of Difference. Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919* (Leiden, Boston: Brill, 2011), 13, özellikle 4. bölüm ve Selim Deringil, "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History* 45 (2003): 312. Bu yaklaşımın eleştirisi için bkz. Edip Gölbaşı, "19. Yüzyıl Osmanlı Emperyal Siyaseti ve Osmanlı Tarih Yazımında Kolonyal Perspektifler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 13 (2011): 199-222. Yukarı Arnavutluk özelinde bu meseleyi detayıyla tartışan bir çalışma henüz yok. Reinkowski, Osmanlı yönetiminin Arnavut göreneklerini ıslah teşebbüslerini medenileştirme söylemi altında gerçekleştirdiğine, ancak bu söylem ve pratiklerle Avrupa kolonyalizmi arasında akrabalık kurulamayacağına geçerken değinir. Bayraktar ise Rusya ile kıyaslama yaparak Osmanlı devletinin dağılımla diğer tebaa arasında hukuken kategorik bir ayırım yapmadığını, dolayısıyla bir "Osmanlı kolonyalizmi"nden bahsedilemeyeceğini söyler. Sırasıyla bkz. Maurus Reinkowski, "Gewohnheitsrecht im multinationalen Staat: Die Osmanen und der albanische Kanun", *Rechtsppluralismus in der Islamischen Welt. Gewohnheitsrecht zwischen Staat und Gesellschaft*, ed. M. Kemper ve M. Reinkowski (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2005), 132; Bayraktar, "Feud, Law, and Society", 30. Bu makalede İşkodra'daki dağı kabilelerin diğer İşkodra tebaasından farklı bir hukuka tabi olduğunu gösteriyorum. Ancak kolonyalizm/dahili kolonyalizm üzerine bir tartışma yapmayacağım.

17 Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2008), 178.

18 Fransa, Belçika, Portekiz ve İngiltere'nin Afrika sömürgelerinde hangi göreneklerin hangi standartlara göre resmi olarak kabul görebileceğini belirleyen "repugnancy test/clause" hakkında bkz. Sally Falk Moore, "Treating Law as Knowledge: Telling Colonial Officers What to Say to Africans about Running 'Their Own' Native Courts", *Law & Society Review* 26 (1) (1992): 18-19; Mahmood Mamdani, *Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism* (Princeton: Princeton University Press, 1996), 115-117.

kisiyle bağdaştığı halde İşkodra'da yasalaştırılmadan fakat devletin resmi izniyle uygulandı. Bunun sebeplerinden biri Karadağ hududunda bulunan bu çatışmalı bölgenin tansiyonsuz ve masrafsız yönetilme arzusuysa, bir diğer sebebi firari mücrimlerin ele geçirilememesinden kaynaklanan iktidar zafiyetine cibal usulünün çare olması, ayrıca ahalinin gecikmesiz adalet beklentisine yanıt veren örfî cezaların yerel idarecilerin işini kolaylaştırmasıydı. Bu bakımdan İşkodra'daki çoğul ve katmanlı hukuk rejimi, hikmet-i hükümet gereği tercih edilmiş pragmatik bir yönetim tekniği olarak değerlendirilmelidir.

Hukuki merkezîyetçi tasavvur çerçevesinde koşullar elverdiği an terkedilecek geçici bir istisnaî durum gözüyle bakılmakla birlikte kalıcılaşan bu yönetim tekniğinin ıslahatların icrası ve yargının işleyişi bakımından yol açtığı komplikasyonlar, tıpkı kan davaları gibi, 1850'lerden itibaren İstanbul'un ve yerel hükümetlerin gündemini meşgul etti. Buna rağmen Gegalık'ta kan davalarını sonlandırmaya yönelik sulh siyasetini ele alan çalışmalarda hem İşkodra ihmal edilmiş, hem de sözünü ettiğimiz yönetim tekniğinin omurgasını oluşturan cibal usulüne ancak geçerken değinilmiştir.¹⁹ Osmanlı adalet sisteminde mündemîç hukuki çoğulluğu inceleyen literatürde ise formel hukuk ve yargı sistemindeki çoğulluk ilgi görürken devlet-dışı hukuk ve cezalandırma mekanizmalarının işleyişi ve bunların formel hukukla ilişkisi aynı ilgiden mahrum kalmıştır.²⁰ Bu makale, 19. yüzyılın ortasından itibaren İşkodra'da kurumsal adalet mekanizmalarıyla Arnavut kanunlarının adaleti tesis mekanizmalarının -cibal usulünün- karşılaşma ve etkileşim anlarına yakından bakarak hukuki çoğulluk tartışmalarına ceza hukuku ve adaleti merceğinden katkıda bulunmayı; ayrıca son otuz yıldır Osmanlı merkez-taşra ilişkilerine bakışımızı derinleştiren pek çok çalışmanın yaptığı gibi, merkezîyetçi siyasetin sınırları ve esnekliğini göstermeyi amaçlıyor.²¹ Makalede önce İşkodra'daki istisnaî hukuk

19 Örneğin bkz. Adem Ölmez, "Osmanlı Devleti'nin Kosova'da Kan Davalarını Önleme Çalışmaları (1878-1912)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 16 (2009): 87-104; Yakup Karataş, "Rumeli Vilayetleri Örneğinde Osmanlı Devleti'nin Çatışma Çözüm Politikaları", *Turkish Studies* 9 (7) (2014): 397-410; Özer Özbozdağlı, "Osmanlı Hükümetinin Kosova Arnavutları Arasındaki Kan Davalarına Çözüm Bulma Çabaları, 1908-1912", *Bellefen LXXXII* (295) (2018): 979-1011. Reinkowski ise çalışmalarında İşkodra'ya odaklanır ancak Arnavut görenek hukukunu sorunsallaştırırken merkeze kan gütme âdetini koyar, diğer cezalandırma usullerini zikretmekle yetinir. Örneğin bkz. Reinkowski, "Gewohnheitsrecht im multinationalen Staat", 121-142.

20 Bu ihmale vurgu yapan iki çalışma için bkz. Nora Barakat, "Regulating Land Rights in Late Nineteenth-Century Salt: The Limits of Legal Pluralism in Ottoman Property Law", *JOTSA* 2 (1) (2015): 103; Bayraktar, "Feud, Law, and Society", 7. Osmanlı yargı sisteminde hukuki çoğulluğun kurumsallaşmış biçimlerine odaklanan ve davacıların manevra yapma (forum shopping) imkânlarını vurgulayan çalışmalara örnek olarak bkz. Karen Barkey, "Aspects of Legal Pluralism in the Ottoman Empire", *Legal Pluralism and Empires, 1500-1850*, ed. L. Benton ve R. J. Ross (New York, London: New York University Press, 2013), 83-107; İdo Şahar, "Legal Pluralism and the Study of Shari'a Courts", *Islamic Law and Society* 15 (2018): 112-141; Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts. Law and Modernity* (New York: Palgrave Macmillan, 2011).

21 19. yüzyılda Osmanlı merkezîyetçiliğinin esnekliğine ve reformlar hayata geçirilirken yerel dinamiklerin belirleyiciliğine dikkat çeken zengin literatürün tamamını burada zikretmek mümkün değil. Yukarıda referans verdiğim Blumi (2011), Reinkowski (2017), Deringil (2003) ve Kuehn'e (2011) ilâve olarak bu makale çerçevesinde zihin açıcı bulduğum çalışmalardan bazıları için bkz. Cengiz Kırılı, "Tyranny Illustrated: From Petition to Rebellion in Ottoman Vranje", *New Perspectives on Turkey* 53 (2015): 3-36; Jun Akiba, "The Administration of Justice in Ottoman Libya, 1835-1911", yayımlanmamış makale, 2012 (erişim: https://www.academia.edu/31133846/Administration_of_Justice_in_Ottoman_Libya_1835_1911); Uğur Bayraktar, "Reconsidering Local versus Central: Empire, Notables, and Employment in Ottoman Albania and Kurdistan, 1835-1878", *IJMES* 52 (2020): 685-701; Ahmad Amara, "The Ottoman Tanzimat in the Palestinian Frontier of Beersheba (1850-1917)", *Living in the Ottoman Lands: Identities, Administration and Warfare*, ed. H. Kılıçarslan, Ö. F. Can ve B. Çağlar (İstanbul: Kronik Books, 2021), 126-155.

rejimi üzerinde duracak, ardından umumi sulh koşullarının müzakere edildiği süreçte icat edilen hibrit usulleri istisnâî yönetimin bir unsuru olarak inceleyeceğim. Bölgedeki hukuki çoğulluğun yol açtığı ihtilaflı durumlara ve buradan beslenen adalet taleplerine birkaç örnekle değindikten sonra, 1908 ertesini militer şiddet koşullarında Dukakin Kanunu/cibal usulünün kanunlaştırılmasına yönelik yarım kalmış bir teşebbüsten bahsederek makaleyi bitireceğim.

İşkodra'da İstisnâî İdare, Cibal Komisyonu ve Cibal Usulü

19. yüzyılda Gegalık, özerk Karadağ ve Sırbistan emaretleriyle (1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra bağımsız) sınır olması sebebiyle güvenlik açısından kilit bir mevki teşkil ediyordu.²² Bölgede yaygın kan davaları ve şiddet olayları da güvenlik endişelerini canlı tutan bir başka önemli husustu. Bu gerekçelerle, hukuki çerçevesi ilk defa 1876 Anayasasıyla çizilen idare-i örfiyyeye benzer istisnâî bir yönetim biçimi, bu tarihten çok evvel Rumeli'nin pek çok yerinde hayata geçirilmişti.²³ Tıpkı daha sonra örfî idare altına alınan bölgelerde olduğu gibi, Rumeli, Manastır ve Üsküp eyaletleri 1856'da geçici olarak "kavânîn-i umûmiyyeden müstesnâ" tutulmuş, eyalet valileri eşkıyalıkla mücadele konusunda olağanüstü yetkilerle donatılmıştı.²⁴ Aynı minvalde Rumeli eyaletine bağlı İşkodra sancağının mülki idaresi ise yerel hükümeti kuvvetlendirmek amacıyla askerî kumandanlıkla birleştirilmişti.²⁵ Nüfusu ağırlıklı olarak Katolik ve Müslüman olan bu topraklar, konsolosluk memurları ve din adamları vasıtasıyla etnik himaye siyaseti izleyen devletlerin müdahalelerine de son derece açıktı.²⁶ 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından bu müdahaleler arttığı gibi, hem Karadağ ve Sırbistan'a bırakılan toprakları terk etmek zorunda kalan Arnavutlar ve Niş muhacirlerinin, hem de Avusturya-Macaristan'ın işgal ettiği Bosna ve Hersek'ten göç edenlerin iskan ve işe sorunları bölgedeki asayiş krizini tırmandırdı.²⁷

Gegalık'ta Osmanlı egemenliğine tahdit koyan bir diğer mühim unsur ise doğal çevreydi. Yaklaşık üçte ikisi dağlık olan bölge öylesine geçit vermez bir konumdaydı ki Kara-

²² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 162-180; Maurus Reinkowski, *Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri: 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması*, çev. Ç. C. Dikmen (İstanbul: YKY, 2017), 157-177, 258-259.

²³ İdare-i örfiyyenin Tanzimat öncesine uzanan hükümet etme pratikleriyle sürekliliğine dikkat çeken önemli bir çalışma için bkz. Noémi Lévy-Aksu, "An Ottoman Variation on the State of Siege: The Invention of the İdare-i Örfiyye During the First Constitutional Period", *New Perspectives on Turkey* 54 (2016): 1-24, özellikle s. 11.

²⁴ BOA, İ.DH 349/23032, 21 Zilkade 1272 (24 Temmuz 1856). Eyalet valilerinin olağanüstü yetkileri arasında, yakalanan eşkıyaların bu iş için hususi olarak kurulacak meclis-i muvakkatlerde yargılanarak İstanbul'dan izin beklenmeden idam edilmesi de bulunuyordu. Bu yetkiler, 1858 Ceza Kanunu'nun neşinden sonra bir süre daha cari kaldı. Bkz. A.MKT.UM 389/9, 13 Cemazeyilahir 1276 (7 Ocak 1860). Aşağıda değineceğim gibi, ileriki yıllarda da yerel idarecilerin olağanüstü yetki talepleri merkezi hükümet tarafından kabul edilmiştir.

²⁵ BOA, İ.DH 352/23192, 22 Zilhicce 1272 (24 Ağustos 1856).

²⁶ Paolo Maggolini, "Understanding Life in the Ottoman-Montenegrin Borderlands of Northern Albania during the Tanzimat Era: Catholic Mirdite Tribes, Missionaries and Ottoman Officials", *Middle Eastern Studies* 50 (2) (2014): 208-232.

²⁷ İsa Blumi, "Capitulations in the Late Ottoman Empire: The Shifting Parameters of Russian and Austrian Interests in Ottoman Albania, 1878-1912", *Oriente Moderno* 22 (83), no. 3 (2003): 635-647; Blumi, *Ottoman Refugees, 1878-1939. Migration in a Post-Imperial World* (London, New York: Bloomsbury Academic, 2013), 43-65.

dağ Vasovik kabileleri prensi Nicolay 1840'larda yukarı Arnavutluk'u "hiçbir gücün fet-hedemeyeceği [...] mükemmel bir doğal kale", 1861'de fevkalade memuriyetle İşkodra'ya gönderilen Ahmed Cevdet Paşa ise "gayet sarp ve sengistân ve sa'bü'l-mürûr [...] hîn-i fetihden beri her tarafı bilâd-ı saire gibi tamamıyla taht-ı inzibata alnamamış" bir yer olarak betimlemiştir.²⁸ Böyle çetin bir coğrafyada 15. yüzyıldan beri Osmanlı egemenli-ği altında yaşadıkları halde özerkliklerini koruyan dağlı kabileler, gerektiğinde Osmanlı ordusu saflarında savaşmak kaydıyla vergilerden muaf tutulmuştu.²⁹ Ayrıca asırlardır kendilerini yazılı olmayan kadim kanunlarına göre yönetme imtiyazına sahiptiler.³⁰

Tanzimat'ın ilânı başka yerlere olduğu gibi Gegalık'a yönelik merkezi müdahaleleri art-tırmakla birlikte, kaza ve sancakların bilhassa dağlık kesimlerinde yüzyılın sonlarında dahi Osmanlı kanun ve nizamı yoktu. 1897'de Kosova valisi İpek, Yenipazar, Prishtine ve Prizren sancaklarında "umûr-ı adliyye[nin] kâğıt üzerinde cereyan et[tiğini]" belirtiyor; Manastır valisi ise Debre ve Elbasan'da müzminleşen kamu güvenliği sorunlarından yakınıyordu.³¹ Kan davalarının hakim olduğu bölgede ahalinin itibar ettiği tek kanun Dukakin Kanunu olduğu için bu doğrultuda uygulanan örfî cezalar gerilimleri azalttığı ölçüde yerel hükümetlerden müsamaha görüyor, ancak merkezi hükümet bu cezalara men edilmesi gereken kanunsuz fiiller olarak bakıyordu. İşkodra'ya gelince, Osmanlı devleti burada farklı bir siyaset izledi. 1831'de Buşatlı paşalığına yönelik askerî ha-rekâtın ardından bölgede devlet otoritesi kısmen tesis edilmiş, ancak 1845'ten itibaren reform teşebbüslerinin başarısızlığı uğramasından sonra sancak resmi olarak "daire-i Tanzimat"ın dışında tutulmuştu.³² Yani bölge ahalisi kur'a usulü askerlik yapmadığı gibi pek çok vergiyi de ödemiyordu. Öte yandan İşkodra nüfusunun ekseriyetini oluşturan ve Karadağ sınırının güvenliği açısından büyük önem taşıyan malisörler, hukuken de tam bir "idâre-i istisnaiyye"ye tabiydiler.³³ Böylelikle Osmanlı devleti, kan davaları-nın yaygınlığı sebebiyle silahsızlandırılmaları mümkün olmayan kabileleri kabile ileri gelenleriyle iş birliği yaparak, dahası teritoryal egemenliğin göstergesi olan şiddet kul-lanma tekeline taviz vererek yönetti.³⁴

28 Sırasıyla bkz. Nicolay, "Notice abrégée sur les tribus de la Haute-Albanie, et notamment sur les montagnes indépendantes [...]", *Bulletin de la Société de géographie* (Mars 1841): 166-167 ve BOA, Y.EE 79/8, 6 Rebiyülahir 1327 (27 Nisan 1909), lef 2.

29 Örneğin 1880'de İşkodra kasabasıyla Leş, Ülgün, Tuz, Puka ve Mirdita kazaları kur'a-yı şer'iyye ve bazı vergilerden, cibal ahalisi ise tüm vergilerden muaftı. Bkz. BOA, Y.EE 12/15, 29 Zilhicce 1297 (2 Aralık 1880).

30 Bedii Nuri, "Arnavutluk Teşkilât-ı İçtimâiyyesi: Cibal Kanûnu", *Şehbâl* 64, 1 Teşrinisani 1328 (14 Aralık 1912), 304.

31 BOA, Y.A.HUS 391/42, 13 Recep 1316 (27 Kasım 1898).

32 Tırnak içindeki ifade 1855'te İşkodra mutasarrıfı Ağâh Abdülaziz Paşa'ya gönderilen talimattan. Bkz. Reinkowski, *Düzenin Şeyleri*, 290. İşkodra'da nüfus sayımının ertelendiğini gösteren tezkire ve sancağın "daire-i Tanzimat'a ithalini" emreden bir kaime için sırasıyla bkz. BOA, C.DH 63/3121, 10 Safer 1261 (18 Şubat 1845); A.MKT 97/79, 26 Şevval 1263 (7 Ekim 1847).

33 1880 tarihli bir rapora göre tahminen 35 bin hanelik İşkodra nüfusunun üçte ikisini malisörler oluşturuyordu. BOA, Y.EE 12/15, 29 Zilhicce 1297 (2 Aralık 1880). "İdâre-i istisnaiyye" tabirini bir meclis oturumunda Draç mebusu Esat Paşa (Toptani) kullanmıştır. Bkz. *Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi* (MMZC), Devre 2, Cilt 2, 28. İnikad, 25 Haziran 1328 (8 Temmuz 1912), 143.

34 Yerel liderler, aşiret beyleri ve kabile rüesasına imtiyazlar ve makamlar vererek merkezkaç kuvvetleri kontrol altında tutmak olağan bir istimâlet politikasıdır. Örneğin bkz. Yonca Köksal, "Coercion and Mediation: Centralization and Sedentarization of Tribes in the Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies* 42 (3) (2006): 469-491; Thomas Kühn, "Shaping and Reshaping Colonial Ottomanism: Contesting Boundaries of Difference and Integration in Ottoman Yemen, 1872-1919", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27 (2) (2007): 315-331. Ancak İşkodra'da bu politikanın sınırları genişlemiştir.

1857'de İşkodra kasabasında kurulan Cibal Komisyonu, istisnai idareyi kurumsallaştırarak o güne kadar malisyalarda varlık gösteremeyen devlet iktidarına bir mevzi açtı.³⁵ Komisyon, adalet aramak için Osmanlı mahkemelerine müracaata alışmamış dağlı kabileler arasındaki ihtilafların "öteden beri" olduğu gibi yine kabilelerin ileri gelenleri vasıtasıyla, ancak bu sefer hükümetin gözetiminde çözümlenmesi için kurulmuştu.³⁶ Her ay nöbet değiştirerek maaşla görev yapan cibal rüesasından müteşekkil komisyona ilk başta birer azayla Karadağ'a sınır Malësia e Madhe (Büyük Cibal)³⁷ bölgesinden Hot, Kelment, Kastrat, Gruda ve Reç maa Luha cebelleri katıldı.³⁸ Ancak bu kompozisyon, yerel hükümetle ve kendi aralarında ittifaka rıza gösteren kabile sayısına bağlı olarak dönemden döneme değişmiştir. Örneğin 1890'larda basılmış İşkodra vilayet salnamelerine bakılırsa, komisyonda Büyük ve Küçük Cibal bölgesindeki on dört cebelin tamamı temsil ediliyordu.³⁹ Bu sayı 1903'te dokuza, 1912'de ise yediye düştü.⁴⁰ Azaların yanı sıra her cebelin başında İşkodra'nın Müslüman eşrafı arasından vali tarafından seçilmiş ve rüesanın muvafakatiyle atanmış maaşlı bir bölükbaşı vazifeliydi.⁴¹ Dağlarda nüfuzları son derece kuvvetli olan bölükbaşılar, hükümetten ve komisyondan aldıkları talimatları sorumlu oldukları kabilelere tebliğ etmek, *kuvend* denilen kabile meclislerinin kararlarını ve malisyalarda meydana gelen vukuatı hükümete bildirmek, ayrıca hükümet ya da komisyon tarafından aranan kişileri İşkodra'ya davet ve celp etmekle görevliyidiler.⁴²

Hem hukuk hem de ceza davalarına bidayeten ve istinafen bakan Cibal Komisyonu, yetki alanı son derece geniş, temyize kapalı bir mahkeme gibi teşkil edilmişti.⁴³ Yine vali tarafından atanan Müslüman bir reisin riyasetinde tatil günleri hariç her gün toplanan komisyon üyeleri muhakeme esnasında cibal usulünü esas alıyor, alınan kararlar yerel hükümete bildirildikten sonra icraya koyuluyordu.⁴⁴ Ceza infaz yetkisi rüesa ve gubarlara (yerli kolluk güçleri) aitti. Yerel hükümet ise ne yargı ne de cezalandırma

35 BOA, İ.MVL 383/16762, 8 Rebiyülahir 1274 (22 Kasım 1857), Lef 7.

36 Gegalık'ta kimsenin hükümete gelip davacı olmadığını ve şahitlik yapmadığını İstanbul'a bildiren bir meclis mazbatası için bkz. BOA, ŞD 1997/30, 15 Recep 1288 (30 Eylül 1871). Mazbatada belirtildiği gibi, bunun sebebi mahkemede muhbirlik ve şahitlik yapmanın öldürme, yaralama, hane ihraki gibi sonuçlarının olmasıydı.

37 İşkodra malisyaları Malësia e Madhe/Büyük Cibal (Hot, Gruda, Kelment, Kastrat, İşkirel, Reç maa Luha ve Postriba), Malësia e Vogël/Küçük Cibal ya da Dukakin bölgesi (Riyol, Koplik, Gölkenarı, Grija, Şale maa Şoş, İşlak ve Timal) ve Mirdita olmak üzere üç kısma ayrılıyordu. Bkz. Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 31-32; BOA, Y.PRK.MYD 4/17, 17 Rebiyülahir 1302 (3 Şubat 1885).

38 BOA, İ.MVL 383/16762, 8 Rebiyülahir 1274 (22 Kasım 1857).

39 Bkz. İVS 1310, 23-24, İVS (Vilâyet Matbaası, 1312 [1894-95], 23-24 ve İVS (Vilâyet Matbaası, 1315 [1897-98]), 54-55.

40 BOA, DH.ŞFR 302/46, 9 Şubat 1318 (22 Şubat 1903); DH.İD 16/82, 4 Ramazan 1330 (17 Ağustos 1912).

41 Bazı kaynaklar hem bölükbaşı ve adamlarının hem de yerel hükümetin malisyalarda tahsil edilen nakdi cezalardan da pay aldıklarını ileri sürmektedir. Bkz. Hyacinthe Hecquard, *Histoire et Description de la Haute Albanie ou Guégarie* (Paris: Libraire de la Société de Géographie, 1858), 378; Rodolphe Dareste, "Les Anciennes Coutumes Albanaises", *Nouvelle revue historique de droit français et étranger* 27 (4) (Juillet-Août 1903): 480.

42 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 199.

43 BOA, Y.EE 12/15, 29 Zilhicce 1297 (2 Aralık 1880). Bu konuda diğer belgeler için bkz. İ.MMS 108/4614, 28 Rebiyülevvel 1307 (22 Kasım 1889); DH.MKT 1755/48, 11 Muharrem 1308 (27 Ağustos 1890); DH.ŞFR 204/55, 12 Teşrinisani 1312 (24 Şubat 1897). Ayrıca bkz. İVS 1310, 73.

44 BOA, Y.PRK. MYD 4/17, 14 Rebiyülahir 1302 (3 Şubat 1885).

sürecine karışabiliyor, fakat cibal usulü gereği bir ev veya kulenin yakılması kararlaştırılırsa kabileler arası olası çatışmaları engellemek üzere bazen o mahalle asker ve top gönderiyordu.⁴⁵

Cibal Komisyonu tarafından kaleme alınmış mazbata ve benzeri evraka Osmanlı arşivinde rastlanmadığı için komisyonda muhakeme sürecinin nasıl işlediğini tespit etmek mümkün değil. Yine de mutasarrıf ve valilerin merkezi hükümetle yaptığı yazışmalar, en azından komisyonun önüne gelen vukuat ve cibal usulü gereği hükme bağlanan cezalar hakkında fikir vermektedir. Örneğin 1889'da Karadağlı bir köylüyü aralarındaki kan davası sebebiyle öldürüp firar eden Hot cebelinden iki kişinin haneleri yakılmış, mallarına el koyulmuş ve aileleri cebelden sürülmüştü.⁴⁶ 1897'de Riyol cebelinde bir mahallede büyük gerilime yol açan bir başka vakada, camiye hakaret ettiği saptanan kişileri komisyona teslim etmeyen cebel ahalisi müşterek fail addedilmiş ve mahalledeki dört hane yakılmıştı.⁴⁷ 1901'de ise vali Kazım Paşa, Kastrat ve Hot cebelleri ile Kranya ahalisi arasındaki çatışmanın bir süreliğine durdurulması için cibal rüesasını topladığında, defalarca yinelenen davete icabet etmeyen rüesadan Zeynel Ağa'nın "öteden beri mer'iyü'l-icrâ olan kanûn-i cebel ve [1898 tarihli] taahhütnâme-i umûmî" gereği hanesi yakılıp mallarına el koyuldu.⁴⁸ Hatta hanenin ihrakı sırasında rüesaya nezaret etmek için bölgeye asker sevk edip cebel topu gönderen Kazım Paşa, daha sonra şikâyete konu olan bu tedbiri "muhâfaza-i âsâyiş emrinde öteden beri verilen mezuniyete" isnat edecek, aldığı önlem sayesinde Cibal Komisyonu'nun kararının "bir tüfek patlamaksızın" hayata geçirildiğini vurgulayacaktı.⁴⁹

Yukarıda naklettiğim birkaç vaka ve aşağıda ele alacağım umumi sulh sözleşmelerinden anlaşılacağı gibi, hane/kule ihrakı cibal usulünün cezalandırma repertuarında önemli bir yer tutuyor, firari mücrimlerin yanı sıra Cibal Komisyonu'nun ve kabile meclislerinin aldığı kararlara uymayanlar, sulh sözleşmelerine aykırı davranarak hükümete ve rüesaya itaatsizlik edenler bu cezaya müstahak görülüyordu.⁵⁰ Hal böyleyken bir binanın kasten ihrak edilmesi, 1858 Ceza Kanunu'na göre kamu düzenine karşı işlenen ağır bir suçtu. Fransız Ceza Kanunu'ndan iktibas edilen 163. madde gereği şehir, kasaba ve köylerde her türlü binayı ateşe verip kasten yakmanın cezası idamdı. 164. madde ise şehir, kasaba ve köylerin dışında bulunan bina, orman ve mahsulatı kasten yakanlar için 15 seneden az olmamak üzere kürek cezası öngörmekteydi.⁵¹ Bu maddeler suç ve ceza arasındaki nispet gözetilerek 1890'larda iki defa tadil edildi; örneğin yakılan bina yerleşim yerlerinin dışındaysa ve can kaybı olmadıysa failin müebbet kürek cezasına

⁴⁵ Örneğin bkz. BOA, Y.MTV 221/113, 20 Cemazeyilahir 1319 (4 Ekim 1901); DH.ŞFR 340/15, 11 Şubat 1320 (24 Şubat 1905).

⁴⁶ BOA, DH.MKT 1638/47, 17 Zilkade 1306 (15 Temmuz 1889).

⁴⁷ BOA, DH.ŞFR 206/29, 18 Mart 1313 (30 Mart 1897); DH.ŞFR 206/94, 25 Mart 1313 (6 Nisan 1897).

⁴⁸ Bahsi geçen taahhütnâme Kazım Paşa'nın riyasetinde akdedilmiştir. Bkz. BOA, BEO 1112/83389, 27 Zilkade 1315 (19 Nisan 1898); Y.A.HUS 384/58, 16 Zilhicce 1315 (8 Mayıs 1898).

⁴⁹ BOA, Y.MTV 221/113, 20 Cemazeyilahir 1319 (4 Ekim 1901).

⁵⁰ İhrak cezasını gerektiren durumlar elbette çok daha çeşitlidir. Bkz. A[lexandre] Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie* (Paris, 1901), 154; Margaret Hasluck, *The Unwritten Law in Albania*, ed. J. H. Hutton (Cambridge: CUP, 1954), 269.

⁵¹ 1858 Ceza Kanunu'nun "kundakçı mücâzâtı" hakkındaki maddeleri için bkz. *Düstûr*, Cilt 1, 573. Fransız Ceza Kanunu'nun ilgili 434. maddesiyle karşılaştırma için bkz. J. B. Duvergier, *Code pénal annoté. Édition de 1832* (Paris, 1833), 72.

çarpıtılacağı 163. maddeye eklendi.⁵² Fakat kundakçılığın kanunen hangi cezayı gerektirdiği bir yana, İşkodra'da hane/kule ihrakı, cibal usulü ve umumi sulh sözleşmeleri gereği uygulandığı takdirde suç değil meşru bir cezaî yaptırım olduğu için, bu vakalar dava konusu dahi edilmedi.⁵³

İşkodra valileri Osmanlı yasalarının geçerli olmadığı cebel ve kazalarda hane ihrakı gibi örfî cezaları sınırlandırmak için rüesayla ittifaka dayanan bir yönetimsellik rejimi geliştirdiler. Bu rejimin çerçevesi umumi sulh sözleşmeleriyle çizildi. Bölgeye atanan ne-redeyse her yeni valinin ilk icraatlarından olan umumi sulhlarda sadece kan davalıları barıştırılmakla kalmadı, sulhun bekasını garantiye almak üzere cibal usulü ve formel yasaları birbirine eklemleyen hibrit cezalandırma usulleri icat edildi; hangi durumlarda cibal usulüne, hangi durumlarda devletin kanunlarına başvurulacağı net biçimde tanımlandı. Bu süreçte kimi zaman görenekler ve formel yasalar arasında rabita da kuruldu; örneğin cibal usulüne istinaden firari mücrimlerin mallarına el koyulması 1883'ten itibaren Usûl-i Muhâkemat-ı Cezaiyye Kanunu'na (1879) atıfla hayata geçirilmeye başlandı.⁵⁴ Çoğu zamansa formel yasalar hilafına yerel koşullar gözetildi.

Bunun yanı sıra umumi sulh sözleşmeleri, sözlü gelenekle aktarılıp kolektif hafızada yaşayan cibal kanununun kabileden kabileye farklılık gösteren cezaî müeyyidelerini yazıya geçirdi; bunları yoruma kapalı, öngörülebilir ve kolaylıkla erişilebilir, kısacası ahalinin diline ve göreneklerine aşına olmayan yerel idareciler açısından kullanışlı bir geçici kanun şekline soktu.⁵⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısına hâkim kodifikasyon mantığının yerel bir izdüşümü olarak nitelendirilebilecek bu dönüşümle bir yandan Arnavut kanunları fiiliyattaki esnekliğini yitirirken, diğer yandan her yeni sulh zamanı içeriği yeniden müzakere edilen hibrit usuller yasal ve yasal olmayan arasındaki kitabi ayrımı silikleştirdi, adaletin anlamı karmaşıklaştı. Aşağıda bu süreci İşkodra'da akdedilen ve talimatname ve/ya taahhütnamelerine erişilebilen umumi sulhları merkeze alarak inceliyorum.

52 BOA, ŞD 2550/25, 29 Cemazeyilahir 1307 (20 Şubat 1890) ve *Hukuk*, cilt 2, no. 41, 14 Cemazeyilahir 1312 (13 Aralık 1894), 665-666. Osmanlı kırsalında 163. madde olduğu haliyle uygulanmamış, köylerde tipik olarak kişisel husumetlerden dolayı samanlık ve otlaklar yakıldığından bu vakalarda failer daima ceza indirimi almışlardır. Bkz. Ebru Aykut, "Alternative Claims on Justice and Law: Rural Arson and Poison Murder in the 19th Century Ottoman Empire", (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011), 106-196.

53 Örfî ceza uygulamasının dışında, mesela kişisel husumet gibi sebeplerle bir başkasının mülkü yakıldığında ise durum farklıdır. Bu konuya burada değinmeyeceğim.

54 BOA, ŞD 2472/6, 3 Safer 1301 (4 Aralık 1883). Kanununun 371. maddesinde firari mücrimlerin gıyaben yargılanarak medeni haklardan mahrum bırakılması ve mallarının haczedilmesi hükme bağlanmıştır. Bkz. *Düstûr*, Tertib 1, Cilt 4 (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299), 201. Mesela 1904'te cinayetle itham edildikleri için Karadağ'a firar eden üç kişi 371. madde uyarınca gıyaplarında yargılanarak 15'er yıl ceza almış, ayrıca bu kişilerin malları müsadere edilerek cibal usulü gereği haneleri yakılmıştı. Bkz. TFR.I.İŞ 4/381, 19 Rebiyülevvel 1322 (3 Haziran 1904).

55 Gawrych, cibal kanununun her kabileda farklı biçimde uygulanmasının Osmanlı idarecilerini en çok zorlayan hususlardan biri olduğunu söyler. Bkz. Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 33. Sulh akdiyle birlikte düzenlenen sözleşmelerin şer'î mahkeme, nizamiye mahkemesi ve idare meclisinde kayıt altına alınıp cami ve kiliselerde okunarak ahaliye duyurulduğu, ayrıca birer nüshanın imam, muhtar ve ihtiyar meclisi azaları tarafından saklanmak üzere mahalle ve köylere gönderildiğine dair bkz. BOA, Y.PRK.ASK 9/57, 2 Recep 1298 (31 Mayıs 1881); DH.MKT 1896/6, 29 Rebiyülahir 1309 (1 Aralık 1891).

Örfî Cezaların Islah ve Tadili

Yukarı Arnavutluk'ta Osmanlı devleti açısından müzminleşmiş bir asayiş sorunu teşkil eden kan gütmme âdeti, ahali açısından meşruiyetini kadim kanunlardan alan, belli prosedürlere tabi bir hak ve mecburiyetti.⁵⁶ Öyle ki bir maktulün kanını aramamak o kişinin tüm aile, kabile veya köyünün şerefi üzerine düşecek büyük bir leke addediliyor, katil yakalanıp şer'an ve kanunen hüküm giydikten sonra idam edilse bile taraflar arasındaki kan davası sona ermiyordu.⁵⁷ Bir katil vakasının kan davasına dönüşmesini önlemek ise ancak örfî sulh yoluyla mümkündü. Bu gibi vakalarda *kuvend* meclisleri öncelikle cinayetin kasıtlı işlenip işlenmediğini araştırıyor, kaza eseri olduğu anlaşılırsa maktulün yakınları katili affetmeye mecbur tutuluyordu. Kasıtlı cinayetlerde ise sulh rızaya bağlı bir müesseseydi. Verese katili affederse kan alma (ahz-ı dem) hakkından feragat etmiş sayılıyor, katilin kan bedeli olarak ödeyeceği nakdi ceza karşılığında taraflar arasında sulh sağlanıyordu.⁵⁸

1850'lerden itibaren bölgedeki yerel hükümetler de kan davalarını sonlandırmak için kimi zaman rüesa veya eşrafın talebiyle, kimi zaman kendi girişimleri ya da sultanın emriyle musâlaha-i umumiyye denilen toplu kan barıştırmalara aracı oldular. Mütemediyen başvuru bu yöntemin cinayet vakalarını arttırdığını ileri süren mutasarrıf ve valiler olsa da aileler veya kabileler arasında geçici olarak barışı tesis etmek, gündelik hayatın bir süreliğine normalleşmesini sağlamak üzere başvuru bir güvenlik tedbiriydi.⁵⁹ Bu iş için hususi olarak kurulan geçici meclisler (meclis-i muvakkat) veya Musâlaha-i Dem Komisyonları vasıtasıyla yapılan umumi sulhlarda kan davalarının tarafları barışmaya davet ediliyor, buna rıza gösterenlerin o güne kadar işledikleri suçlar devlet tarafından da affedilip yapılan sulh kayıt altına alınıyordu.⁶⁰ Ayrıca hasımlar şer'î mahkemede barıştırılarak taraflara hüccet tanzim edilmekte, böylelikle örfî sulh şer'î sulh müessesesine eklenilerek İslamileşmekteydi. Ancak örfî sulhun İslamileşmesi, iki önemli kaidenin askıya alınmasıyla gerçekleşti. Birincisi gerek şer'î gerek örfî sulh tarafların rızasına bağlıyken umumi sulh zorunlu tutuldu, dolayısıyla hasmıyla barışmayı kabul etmeyenlere yaptırım uygulandı. İkincisi şer'î sulhta sulh bedeli olarak ödenen diyet miktarı taraflar arasındaki anlaşmaya bağlıyken umumi sulhlarda sabit bir sulh bedeli tayin edildi.⁶¹

1856 yılı sonunda İşkodra memleket meclisi ve ahalinin ileri gelenlerinin ittifakıyla tüm kaza, köy ve cebelleri kapsayacak şekilde yapılan umumi sulhta da kanlılar şer'î mah-

⁵⁶ Hasluck, *The Unwritten Law in Albania*, 219-255.

⁵⁷ BOA, İ.MMS 48/2028, 18 Şevval 1290 (9 Aralık 1873).

⁵⁸ Örfî sulh prosedürleri ve sulh akamete uğradığında uygulanan cezalar hakkında bkz. *Manastır Vilâyeti Salnâmesi* (Vilâyet Matbaası, 1305 [1889-1890]), 473-477; Bedii Nuri, "Arnavutluk'ta Kan Gütmek Âdeti", *Şehbâl* 59, 15 Ağustos 1328 (28 Ağustos 1912), 208-209; Hasluck, *The Unwritten Law in Albania*, 256-260.

⁵⁹ Örneğin İşkodra valisi Şevket Paşa'ya göre "yarım vahşi dağlılar" birkaç yılda bir umumi sulh yapılmasına alışık oldukları için cinayet işlemekten çekinmiyor, firar edip musalaha gününe kadar saklanarak adaletin pençesinden kurtuluyorlardı. Bkz. BOA, A.MKT.MHM 465/36, 5 Şaban 1290 (23 Eylül 1873).

⁶⁰ Bir örnek için bkz. BOA, İ.DH 512/34829, 26 Safer 1280 (12 Ağustos 1863).

⁶¹ Şer'î sulh müessesesi hakkında bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford: Clarendon Press, 1973), 247-250.

kemede barıştırılmış, ayrıca bir sulh talimatnamesi hazırlanmıştı.⁶² Sancakta görevli Fransa konsolosu Hyacinthe Hecquard'ın aktardığına göre Ocak 1857'de hayata geçirilen talimatname, Mirditler ve Dukakin kabileleri tarafından tanınmasa da 13 yıl aradan sonra İşkodra'da ilk defa barışı tesis etmişti.⁶³ Dört bentten ibaret bu kısa talimatname, hasmıyla barıştığı halde sulhu bozan kimselerin şer'an ve kanunen yargılanacağını karara bağlıyordu. Ayrıca bundan böyle firar eden mücrimlerin saklanmasına yardım edenler aileleriyle birlikte müebbet sürgünle cezalandırılacaktı. Mutasarrıf Mustafa Tevfik Paşa talimatnameyi İstanbul'a gönderdiğinde Meclis-i Vâlâ sürgün cezasıyla ilgili kararı kanunlara aykırı buldu; yine de bölge "ıslah" edilinceye kadar uygulanması şartıyla onayladı.⁶⁴

Umumi sulh İşkodra'da etkili olmayınca 1858 ve 1859'da iki ayrı umumi sulh daha akdedildi.⁶⁵ Bunlardan sadece malisyaları kapsayan Haziran 1859 tarihli sulh esnasında, cibal ahalisinin "kadîmî mer'iyü'l-icrâ olan kanunları" dikkate alınarak kapsamlı bir cezaname layihası da kaleme alınmıştı.⁶⁶ Kabilelerin ihtiyarları, alemdarları (bayraktarlar) ve kocabaşları ile İşkodra memleket meclisinin ortak iradesini yansıtan dokuz bentlik bu layihanın sadece ilk bendi, sulhu bozanlara yönelik cezaları belirler. Diğer bentlerde ise sulh haricinde cinayet işleyenlerin ve askere alınmaya muhalefet edenlerin bundan böyle nasıl muamele göreceğinden, başkasının malına zarar verme, zevcesini kaçıрма ve tecavüz vakalarında uygulanacak nakdi cezalara kadar pek çok hüküm tanımlanmıştı. Metnin en dikkat çekici yanıysa örfî cezalandırma usullerinin, layihada vurgulandığı gibi, mümkün mertebe "ıslah ve tadil" edilmiş olmasıdır. Bu bakımdan devletin cezalandırma iktidarı lehine örfî cezaları budayan 1859 cezaname layihası, imparatorluk genelinde geçerli olmak üzere 1858'de yürürlüğe koyulmuş Ceza Kanunnamesi ile cibal usulünü uyumlu hale getirme çabasının bir tezahürüydü.⁶⁷

Örfî cezalandırma usullerinin ıslah ve tadil edilmesi, her şeyden evvel cibal ahalisinin devletin hukuki egemenliğini tanıyacağına dair bir taahhüt içeriyordu. Bu çerçevede umumi sulhla barıştığı hasmını öldüren veya başka sebeplerle cinayet işleyenler bölükbaşı, kocabaşı ve gubarlar tarafından yakalanıp şer'an ve kanunen cezalandırılmak üzere hükümete teslim edilecekti. Aşağıda bahsedeceğim 1872 tarihli umumi sulh istisna olmak üzere bütün sulh sözleşmelerinde benzerleriyle karşılaştığımız bu hüküm, bir mücrim ele geçirildiği takdirde ona nasıl muamele edileceğini devletin adalet mercilerine bırakıyordu. Öte yandan layiha örfî sulh müessesini de tanıyor, fakat aynı zamanda maktulün veresesine örfî sulhu kabul etmeyip doğrudan hükümete başvurma ve katilden davacı olma seçeneği sunuyordu. Gelgelelim örfî sulh için 6000 kuruş sulh bedeli tayin edilmişken, verese hükümete başvurup şer'an görülecek davada diyet talep ederse diyet miktarı 30 bin kuruş olarak belirlenmişti. Dolayısıyla ortada iki ayrı opsiyon olsa da davacı daha avantajlı olan mahkemenin adaletini tercih etmesi yönünde teşvik edilmişti.

62 BOA, İ.MVL 369/16180, 1 Şaban 1273 (27 Mart 1857).

63 Hecquard, *Histoire et Description de la Haute Albanie*, 380.

64 BOA, İ.MVL 369/16180, 1 Şaban 1273 (27 Mart 1857).

65 1858 tarihli umumi sulh için bkz. BOA, A.AMD 87/95, 29 Zilhicce 1274 (10 Ağustos 1858).

66 BOA, MVL 903/38, 29 Safer 1276 (27 Eylül 1859); Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 206-209.

67 Benzer bir görüş için bkz. Hasan Kaleshi, "Türkische Angaben über den Kanun des Leka Dukadjini", *Die Kultur Südosteuropas*, ed. G. Reichenkron ve A. Schmaus (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1964)'ten aktaran Clayer, *Aux Origines du Nationalisme Albanais*, 66.

İkinci olarak ıslah ve tadille kastedilen şey, örfî cezaların tamamen terki değil bir kısmının rafa kaldırılmasıydı. Esasen layihada belirlenen cezaların pek çoğu cibal usulüyle uyumluydu. Mesela firari katillerin teslim olmasını sağlamak için erkek akrabalarının İşkodra'dan sürülmesi, topraklarının ekilip biçilmesine izin verilmemesi gibi yaptırımlar getirilmişti. Fakat daha önemlisi şu ki, kabilelerin ileri gelenleri "Kadîmî olageldiği gibi hâne yakmak ve tahsis olunan cezâ-yi nakdîden mâ'adâ müttehemin emvâl ve hayvânâtını gasb etmek" gibi usullere bir daha başvurmayacaklarını taahhüt ediyor, böylece cibal usulünün şer'î hukuka ve ceza kanununa mugayir en temel iki cezasını askıya almış oluyorlardı.⁶⁸

1859 cezaname layihası İşkodra meclisinin mazbatasıyla birlikte İstanbul'a gönderildiğinde bölükbaşılar vasıtasıyla cebellere duyurularak çoktan hayata geçirilmiş, hatta firarda olan katiller hükümete teslim edilmeye başlanmıştı. Dolayısıyla mazbatanın İstanbul'dan izin almak için değil, halihazırda icraya koyulmuş layihayı merkezi hükümetin onayıyla resmileştirmek için kaleme alındığı söylenebilir. İşkodra meclisi ayrıca tüm kıtal davalarının yeni ceza kanununa göre görülmesi gerektiğini belirtiyor, ancak dağlı kabileler razı gelmedikleri takdirde ceza kanununun uygulanamayacağını, zaten "Karadağ meselesi ve sancağın nezâket-i mevkîyyesi"nin de buna imkân vermediğini vurguluyordu. Bu gerekçelerle Meclis-i Vâlâ'dan cibal ahalisinin bölge Tanzimat'a dahil oluncaya kadar geçici olarak ceza kanunundan muaf tutulması, onun yerine bu layihanın onaylanması talep edildi.

Meclis-i Vâlâ layihayı 1858 Ceza Kanununa aykırı buldu ve mazbatada açıklık getirilmeyen kimi konularda izahat istedi.⁶⁹ İşkodra meclisinin buna cevabı ve Meclis-i Vâlâ'nın nihai kararına dair arşivde bir kayda rastlamadım. Ancak Ahmed Cevdet Paşa'nın bu layihayı *Tezâkir*'de aynen nakletmesi bir yana, birkaç yıl sonra rüesanın talebiyle layihanın "kemakân" (eskiden olduğu gibi) icraya koyulabilmesi için İstanbul'dan izin istenmiş olması, beklenen onayın alındığına ve layihanın bir müddet uygulandığına کافی delildir.⁷⁰ 1864'te ise yeni mutasarrıf İsmail Hakkı Paşa'nın aracılığıyla malisyalarda tekrar umumi sulh akdedildi ve Meclis-i Vükelâ'nın belli bölgelerde kan davalarını önlemek için aldığı karara paralel biçimde, umumi sulhtan sonra cinayet işleyip yakalanan katillerin tüm aile ve akrabalarıyla beraber Anadolu'ya sürgün edilmesi kararlaştırıldı.⁷¹

Firari Mücrimler, Misafirperverlik Âdeti ve İstisnanın İki Hali

İsmail Hakkı Paşa'nın umumi sulh kararlarını sadârete bildirdiği yazıda, firarda olan mücrimler hakkında nasıl bir yol izleneceğinden bahsedilmez. Fakat böyle durumlarda firarilerin tüm mallarına el koyulduktan sonra ailelerinin sürgün edildiğini, yani 1859'da ıslah edilmiş usullerin 1860'ların sonu itibarıyla artık geçerli olmadığını gösteren kayıtlar vardır.⁷² Örfî cezaların bu şekilde geri dönüşünün başlıca sebebi, firarilerin ele geçirilememesinin yarattığı zafiyetti. Bu kronik zafiyet ise dağlık bölgenin kaçakların

⁶⁸ BOA, MVL 903/38, 29 Safer 1276 (27 Eylül 1859); Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 209.

⁶⁹ BOA, MVL 903/38; A.MKT.UM 367/84, 27 Safer 1276 (25 Eylül 1859).

⁷⁰ BOA, MVL 977/25, 8 Şaban 1280 (18 Ocak 1864).

⁷¹ BOA, İ.MMS 26/1140, 8 Ramazan 1279 (27 Şubat 1863). İşkodra'da umumi sulh çerçevesinde alınan karar için bkz. A.MKT.MHM 303/78, 16 Muharrem 1281 (21 Haziran 1864).

⁷² Örneğin bkz. BOA, DH.MKT 1309/66, 9 Rebiyülahir 1286 (19 Temmuz 1869).

gizlenmesi için elverişli olmasının yanı sıra Arnavutların "misafirperverlik" (mikpritja) âdetinden kaynaklanıyordu. İşkodralı Vasa Efendi (Pashko Vasa, 1825-1892), evine/kulesine sığınan bir kimseyi hane sahibinin canı pahasına korumasını namus meselesi addeden ahalinin bu âdetini şöyle tarif eder:

"Misafirini katl veyahud misafirine hıyânet eden adam namussuz add ve kavm ü kabilesinden tard olunub artık hiç kimsenin familyasıyla kesb-i irtibat ve münâsebet edemez ve bu hıyânet ebedî ve dâimî olub katl olunan misafirin kanı hiçbir veçhile temizlenemez."⁷³

İşkodra mutasarrıf ve valileri de İstanbul'la yaptıkları yazışmalarda firarilerin yakalanamamasını hemen her zaman "misafirperverlik" âdetiyle gerekçelendirdiler. Örneğin 1863'te Aziz Paşa, "birini katleden şahıs derhal sakin olduğu dağ veyahut karyeden diğer dağ ve karyeye firar eylediğinden ve hangi mahalle dehâlet eyler ise orada ihtifâ olunarak harice çıkarılmamak [...] âdet-i müstemirre iktizâsından bulunduğundan" bu kişilerin ele geçirilemediğini söylüyordu.⁷⁴ 1870'te bölgedeki kan davaları ve cinayetler hakkında Dahiliye Nezareti'ni bilgilendiren Derviş İbrahim Paşa da aynı hususa benzer cümlelerle dikkat çekmiş, ayrıca adaletin gecikmeden tesisi için "mine'l-kadim buraca kanun-ı cinâyât ahkâmından olarak her şeyden ziyâde tesîr-i kaviyyesi görüldüğü üzere" firarilerden bir kaçının hanelerinin yakıldığını belirtmişti.⁷⁵

Derviş Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği telgraflar pek çok açıdan çarpıcıdır. İşkodra valisi bu telgraflarda firari mücrimler konusunda örfî usullere başvurmanın lüzumuna vurgu yapmakla kalmıyor, mücrimler yakalansa dahi Osmanlı kanunları ve mahkemelerinin adaletin tesisi noktasında yetersiz kaldığını ileri sürüyordu. Derviş Paşa'ya göre İşkodra'da mizaç ve âdetleri sebebiyle ahaliyi teskin edebilmek, her şeyden evvel adaletin gecikmemesine bağlıydı. Oysa hukuki prosedürler gereği bir mücrimin "uzun uzadıya istintakının icrâsıyla" şer'an ve kanunen davasının görülmesinden sonra mahkemeler tarafından verilen hükmün onay için İstanbul'a takdimi, ardından cezanın infazı için cevap beklenmesi hayli vakit alıyordu. Üstelik bu bekleyişi müteakip mücrimlerin çoğunun idam yerine kürek cezasına çarptırılıyor olması hem ahaliyi hoşnut etmiyor hem de emsaline ibret olmuyordu.⁷⁶

Bu şikâyetler şüphesiz Tanzimat sonrası ceza adalet sistemindeki dönüşümlerle ilgilidir. Kısaca özetlersek, 1840 Ceza Kanunu'nun neşrinden itibaren cinayet vakalarında zanlıların hem kadı mahkemelerinde İslam hukuku (Hanefî fıkhı) esaslarına göre hem de Tanzimat sonrası kurulan meclislerde (1860'lardan itibaren nizamiye mahkemeleri) ceza kanununa göre yargılanmaları kaidesi getirilmişti. Bu gibi davalarda şer'î ilâm ve yerel meclis mazbataları zanlıların istintaklarıyla (ayrıntılı sorgu tutanakları) beraber denetim için İstanbul'a gönderiliyor, dava dosyalarında usulen ve esasen bir sorun görülmediği takdirde hüküm padişaha arz edilerek irade alınıyordu. Öte yandan taammüden cinayet işlediği kesinleşen bir katilin ceza kanununa göre –nizamen- idam edilebilmesi için işlediği suçun kısas gerektirdiğinin şer'î mahkemede kanıtlanması ve elbette maktulün tüm varislerinin kısas talebinde bulunması şarttı. Yani şer'î mahke-

⁷³ Vasa Efendi, *Arnavudluk ve Arnavudlar* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1297 [1880]), 104.

⁷⁴ BOA, A.MKT.MHM 272/4, 19 Safer 1280 (5 Ağustos 1863).

⁷⁵ BOA, İ.DH 615/42874, 25 Rebiyülahir 1287 (25 Temmuz 1870).

⁷⁶ BOA, İ.DH 615/42874.

mede aranan hukuk-ı şahsiyye nizamiye mahkemelerinin vereceği hükümler üzerinde bağlayıcı olduğundan, verese tarafından affedilen veya farklı sebeplerle kisasına hükmedilemeyen bir müteammid katil nizamen değil, koşullar uygunsuz ancak siyaseten idam edilebilirdi.⁷⁷ İşte Derviş Paşa telgraflarında tam da bu hususlardan yakınıyor, cinayet ve kan davalarının önüne geçilebilmesi için ele geçirilen katillerin standart prosedürlerin tamamlanması beklenmeden hemen -siyaseten- idam edilmesi, ailelerinin ise bölgeden sürülmesi için yetki talep ediyordu. İstanbul, İşkodra'daki durumu bir "ahvâl-i fevkalâde" olarak değerlendirdi. Bu hal ortadan kalkıncaya kadar Derviş Paşa'nın olağanüstü yetkiyle donatılması kabul edildi.⁷⁸

Kıyasıca İşkodra'da kalıcı bir hükümet etme biçimi haline gelen istisnâ idare, hukuk alanında iki şekilde tecessüm etti. Birincisi, yasal sınırlar içinde cezalandırılmayan firari mücrimler ve onların saklanmalarına yardımcı olanlar hakkında cibâl usulünün uygulanmasına ruhsat verilmesiyle; ikincisi, valilere tanınan olağanüstü yetkilerde görüldüğü gibi, mücrimler ele geçirildiklerinde dahi caydırıcılığı yetersiz bulunan kanunların ve adaleti geciktirdiği iddia edilen hukuki prosedürlerin geçici olarak askıya alınmasıyla. Bununla birlikte yerel idarecilerin istisnânın ilk şeklini sınırlandırmak için rüesayla daima müzakere yolu aradıklarını vurgulamak gerekir. 1859'da bu müzakereler cibâl usulünün ıslahıyla neticelenmiş, hane yakma ve mala el koyma gibi cezalar rafa kaldırılmıştı. Ancak aşağıda ele alacağımız 1872 tarihli umumi sulh esnasında bu cezalar tamamen geri dönmekle kalmadı, Cibâl Komisyonu'na bağlı cebellerin Osmanlı devletinin hukuki egemenlik alanından özerk bir teritoryal birim olduğu tescillendi. Komisyona dahil olmayan kabileler ve köylerde ise cibâl usulü hükümete ve rüesaya itaatsizliği caydırıcı bir yaptırım olarak hibrit cezalar çerçevesinde uygulandı.

Örfî Cezalara Geri Dönüş: Cibâl Usulü'nün Tahkimi

1872 yılı temmuz/ağustos ayında (Temmuz 1288) İşkodra'daki umumi sulh sırasında hazırlanan talimatname, İvranyalı Ali Galib Bey'in Maarif Nezareti evrak müdürüyken yazdığı eseri *Arnavudluk ve Arnavudların Ahvâline Dair Tarih*'te aktarılmaktadır.⁷⁹ İşkodra sancağına münhasır olmakla birlikte "Arnavudluk'ta mer'iyü'l-icrâ olan Lek Dukakin Kanunu" başlığıyla verilen ve Şevket Paşa'nın valiliği zamanına denk gelen bu sulh talimatnamesine dair Osmanlı arşivinde bir kayıt tespit edemedim. Ancak umumi sulhtan hemen önce Şevket Paşa'nın selefi Mustafa Asım Paşa'nın hükümete sunduğu

⁷⁷ Siyaseten idam/katl, taammüden cinayet işlediği şer'an kanıtlanmadığı için kisasına hükmedilemeyen bir mücrimin kamu yararı veya devletin bekası gereği sultanın emriyle idam edilmesi demektir. Bkz. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, 193. İstismara son derece açık olan bu erk yerel otoriteler tarafından da yaygın biçimde kullanılmaktaydı. Ancak Tanzimat Fermanı ve 1840 Ceza Kanunu'yla yerel idarecilerin bu hususta yetkileri budandı ve idam, sultanın iradesine tabi bir ceza haline geldi. 1858 Ceza Kanunu'nun 173. maddesinde ise ilk kez siyaseten idamı gerektiren koşullar tanımlanmıştır. Bkz. *Düstûr*, Cilt 1, 574. Tanzimat sonrası ceza adalet sistemindeki dönüşümün cinayet davalarını nasıl etkilediği hakkında bkz. Ebrû Aykut, "Toxic Murder, Female Poisoners, and the Question of Agency at the Late Ottoman Law Courts, 1840-1908," *Journal of Women's History* 28 (3) (2016): 114-137; Aykut, "Judicial Reforms, Sharia Law, and the Death Penalty in the Late Ottoman Empire," *JOTSA* 4 (1) (2017): 7-29.

⁷⁸ BOA, İ.DH 615/42874, 25 Rebiyülahir 1287 (25 Temmuz 1870). İşkodra valisi Ömer Fevzi Paşa ve İpek mutasarrıfı Said Bey'in benzer talepleri için bkz. A.MKT.MHM 426/62, 27 Recep 1285 (13 Kasım 1868); TFR.I.KV 7/660, 29 Şevval 1320 (29 Ocak 1903).

⁷⁹ Ali Galib, *Arnavudluk ve Arnavudların Ahvâline Dair Tarih* (yazma eser, t.y), 51-60. Ali Galib Bey, 1880'lerin ortalarından 1902'ye kadar Maarif Nezareti evrak müdürlüğü yapmıştır. Bkz. BOA, İ.HUS 100/152, 25 Şaban 1320 (27 Kasım 1902).

kapsamlı bir ıslahat layihasının 1872 umumi sulhuna zemin oluşturduğu anlaşılıyor. Mustafa Asım Paşa bu layihada, malisyalarda yaşayan "halk-ı vahşi"nin kadim âdet ve imtiyazlarına dokunulmadığı müddetçe bölgenin idaresinde sorun yaşanmayacağını belirtiyordu. Ayrıca kabileler arasında çatışmaları önlemek için kan gütmeye âdetine itina gösterilmesini önererek meselenin her zamanki gibi kabile ihtiyarları ve rüesa vasıtasıyla çözülmesi gerektiğini vurgulamıştı.⁸⁰ 1872 tarihli umumi sulh talimatnamesi de belli ki bu tavsiyeler dikkate alınarak hazırlanmış, ahalinin imtiyazlarına dokunmamak şöyle dursun, cibal usulü tahkim edilmişti.

Malisyalarla birlikte İşkodra sancağına bağlı kazaları da kapsayan 21 maddelik talimatname daha öncekiler gibi hibrit bir muhtevaya sahipti. Örneğin kan davası dışında bir sebeple cinayet işleyip hükümete teslim olan/edilen kimseler şer'an ve kanunen yargılanacak, ancak katil firar ederse cibal usulü uygulanarak ailesi cebelden sürülecek, tüm malları ve hayvanlarına el koyulacaktı. Bununla beraber Cibal Komisyonu'nda yer alan kabileler hibrit usullerden müstesna tutulmuş, bunlar arasındaki davalara komisyonunda cibal usulüne göre bakılacağı ayrıca belirtilmişti. Fakat davacı cibal ahalisinden, davalı ise hariçten bir kimseyse, o vakit taraflar arasındaki ihtilaf komisyona değil davalının köy veya kasabasının bağlı olduğu mahkemeye taşınacaktı. Yani bu düzenlemeyle komisyona bağlı cibal ahalisinin Osmanlı yasalarına tabi olmadığı açıkça kabul ediliyor, aynı zamanda cibal ahalisinden olmayan davalıların hukukunu muhafaza için önlem alınıyordu.

Talimatnamenin bir başka dikkat çekici yanı, valinin besasını bozan, yol kesen ve umumi sulhla barışmış olduğu kanlısını öldüren kişilerin yakalansalar dahi cibal usulüne göre muamele görmesini, "hükümet tarafından verilecek emir üzerine" yukarıda belirtilen cezalara ilâveten haneleri "hâk ile yeksan ve hedm ü vîran" edilmek suretiyle cezalandırmasını karara bağlamasıydı.⁸¹ Diğer sulh sözleşmelerinde benzeri olmayan bu madde, yerel hükümete ilk defa adı konularak örfî cezalara hükmetme konusunda yetki vermiş, zikredilen üç suçun müstakbel faillerini ise tamamen devletin yasalarının dışında bırakmıştı. Üstelik firarileri saklayan kişiler ve katilin hanesinin bir kısmını farklı sebeplerle yakmadan bırakan bölükbaşı ve rüesa için de aynı ağır cezalar öngörülüyordu. Bütün bunları göz önüne alarak, 1872 tarihli umumi sulhla beraber İşkodra'da görenek hukuku ile devletin yasaları arasında kurulan dengeyi ilki lehine bozan, öncekinden farklı bir cezalandırma tertibatının hâkim olduğunu ileri sürebiliriz. Zira bu yeni tertibatla 1859'da kaldırılan örfî cezalar tamamen geri gelmekle kalmamış, devletin formel adaletiyle devlet-dışı adalet iyice iç içe geçmişti.

Elbette 1872 sulhu da öncekiler gibi bozuldu, ancak bu cezalandırma tertibatının temel kaideleri değişmedi. İleriki yıllarda yapılan umumi sulhlarda da örfî cezalar talimatname ve taahhütnamelere dahil edilerek hibrit usuller korundu; komisyonunda yer alan cebeller ise Osmanlı yasalarından muaf tutuldu.⁸² Bu konuda bir istisna, sadece

⁸⁰ BOA, A.DVN.NMH 20/13, 20 Rebiyülahir 1289 (27 Haziran 1872).

⁸¹ Bir hanenin "hâk ile yeksan ve hedm ü vîran" edilmesi, hanenin yakıldıktan sonra temeline kadar yıkıldığı, dolayısıyla bu cezaya çarptırılan bir mücrimin kabileden ilelebet dışlandığı manasına geliyordu. Bkz. Hasluck, *The Unwritten Law in Albania*, 246.

⁸² Örneğin 1891'de yapılan umumi sulha ait beyanname ve taahhütnameler için bkz. İVS 1310, 137-145.

Cibal Komisyonu'na bağlı cebelleri kapsayan "Cibal Usûlü" başlıklı bir layihadır.⁸³ Tıpkı 1859 cezaname layihasına benzer biçimde kan davaları ve cinayetlerin yanı sıra tecavüz, hırsızlık gibi farklı suçlara dair hükümler içeren; miras, evlilik ve ispat hukuku gibi konularda cibal usulüne uygun düzenlemeler getiren bu kapsamlı layiha, 28 maddelik bir kanun metni gibi tasarlanmıştı. Ayrıca maddelerin altına Cibal Komisyonu'nun reisi, muavini ve o tarihte komisyonda yer alan 14 cebelden sorumlu bölükbaşlarının isim, maaş ve vazifeleri yazılarak her cebelin rüesasının kimler olduğu da kaydedilmiş, bir bakıma cibal teşkilatının yapısını gözler önüne seren detaylı bir organizasyon şeması çıkartılmıştı.⁸⁴

1890'larda Cibal Komisyonu tarafından uygulandığı haliyle hem cibal usulünün hem de hibrit usullerin mahiyetini anlamamıza imkân veren bu layihanın tüm maddelerini ele almak mümkün değil. Bu yüzden sadece önemli birkaç meseleye değineceğim. Öncelikle 1872 talimatnamesinde Cibal Komisyonu'na bağlı kabilelerin cibal usulünü uygulayacağı belirtilmişken "Cibal Usûlü" başlıklı layiha bu kabileler için de umumi sulhtan sonra uygulanmak üzere bir takım hibrit usuller getirmiş, yani komisyona bağlı 14 cebeli belli hususlarda Osmanlı yasalarına tabi kılmıştı. Mesela umumi sulhla barıştırıldığı hasmını öldüren/yaralayan kimseler eğer yakalanırlarsa hükümete teslim edilecek, şer'an ve kanunen cezalandırılan bir mücrim örfe tekrar cezalandırılmayacaktı. Ayrıca bir başka maddede, maktulün varisleriyle örfî sulh yoluyla barıştırılan bir katilin ele geçirildiği takdirde devletin mahkemelerinde tekrar yargılanıp cezalandırılacağı belirtilmişti. Yani 1858 Ceza Kanunu'na göre bir katil nasıl ki şer'an affedilse dahi hukuk-ı umumiyye icabı nizamden cezalandırılmak zorundaysa, aynı şekilde örfî sulh yoluyla affedilen bir katil de şer'an ve kanunen yargılanıp cezalandırılacaktı.⁸⁵

Layihada yer alan bu maddelerle rüesa, sulh geçerli olduğu müddetçe ele geçirilen mücrimleri cezalandırma yetkisini Osmanlı mahkemelerine terk ediyor, öte yandan ele geçirilemeyen mücrimleri cibal usulüne göre cezalandırma hakkını elinde tutuyordu.⁸⁶ Fakat diğer umumi sulh sözleşmelerinde de rastlanan bu hibrit usuller bir yana, layihaya sulh zamanları haricinde geçerli olmak üzere cibal usulünü tarif eden, üstelik Osmanlı devletinin kan davalarını sonlandırmaya yönelik sosyopolitik ajandasıyla açıkça çelişen maddeler de eklenmişti. Bunlar arasında en mühimi, kan davası sebebiyle can almayı ceza gerektirmeyen bir hak olarak tanımlayan, hatta katil vefat etse dahi bu hakkın ortadan kalkmayacağını hükme bağlayan maddedir. İlâve olarak, bir kimseyi öldürdükten sonra maktulün silahına el koyan veya bıçakla [bir uzvunu] kesen katilin müstahak olduğu ceza ayrıca tanımlanmış, bu fiillerin maktulün ailesine bir değil iki defa kan arama hakkı verdiği belirtilmişti.

83 Ramazan Balcı'nın "Cibal Usûlü" layihası üzerine bir makalesi bulunmaktadır. Bkz. Ramazan Balcı, "The Ottoman Practices of the Kanun of Dukagjini: The Method of Cibal", *Türkiyat Mecmuası* 26 (1) (2016): 31-49. Ancak makale okunaksız olduğu gibi bir takım yanlış bilgi ve çıkarımlarla malüldür. Bunlardan en önemlisi, "Cibal Usûlü" başlıklı layihanın hiç değişmeden uygulanagelen bir kanun manzumesiymiş gibi ele alınmış olmasıdır.

84 BOA, A.DVN.MKL 78/4, 29 Zilhicce 1285 (12 Nisan 1869, a.g.y.tt). Bu layiha arşiv görevlileri tarafından tahmini olarak tarihlenmiştir. Fakat layihada geçen cibal reisi ve bölükbaşlarının isimleriyle vilayet salnamelerinde yer alan Cibal Komisyonu'na dair bilgiler karşılaştırıldığında, layihanın Ağustos 1896 ile Aralık 1896 arasında bir tarihte kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

85 1858 Ceza Kanunu'nun ilgili 1. ve 172. maddeleri için bkz. *Düstûr*, Cilt 1, 537 ve 574.

86 Bu cezalar mücrimin hanesinin yakılması, ağaçlarının kesilmesi, arazisinin ekilmesine izin verilmemesi, ailesinin sürgün edilmesi ve nakdi cezayı kapsıyordu.

Osmanlı devleti Eylül 1896'da Hicaz hariç her vilayette tatbik edilmek üzere kapsamlı bir ıslahat programı başlattığında, İşkodra ahalisi ıslahatlara itirazını cibal usulüyle gerekçelendirdi.⁸⁷ İtirazın sebebine gelince, yeni ıslahatlar hayata geçirilirse her cebel bir nahiyeye haline getirilecek, buralarda nahiyeye meclisleri kurularak müdür, polis ve jandarmalar görevlendirilecek, böylece sadece cezalara değil Cibal Komisyonu'nun denetiminde müstakim bir idare biçimine de işaret eden cibal usulünün hükmü kalmayacaktı. Bu yüzden kabilelerin rüesa ve bayraktarları, mahalle muhtarları, ulema ve eşraf, yerel hükümeti alarına geçiren toplantıların ardından 129 mühürlü bir arz-ı mahzar kaleme alarak "örf ve âdet-i memleket" ve "usûl-i cibal"e muhalif olduğu gerekçesiyle ıslahattan muaf tutulmalarını talep ettiler.⁸⁸ Osmanlı devletinin bu toprakları fethettiği günden beri İşkodra ahalisine kendi göreneklerine göre yaşaması için izin verdiğini belirten müstedilere göre, cibal usulü bölgede can ve mal emniyetinin korunması için yeterliydi. Vali Edib Paşa da İşkodra'nın diğer vilayetlerle kıyaslanamayacak "tarz-ı teşekkül ve idâre ve istisnâat-ı kadîme ve hâzırası"na atıfta bulunarak ahalinin talebinin kabul edilmesi yönünde görüş bildirdi. Ayrıca cibal usulünün mahiyetinin anlaşılması için idare meclisi kayıtlarından çıkarttığı "Cibal Usûlü" başlıklı layihanın bir nüshasını arz-ı mahzarla birlikte İstanbul'a ilettiler. Meclis-i Vükelâ'da görüşülen bu talep "sızıltıya" meydan verilmemek adına onaylandı.⁸⁹

İşkodra'da beynelahâhî musâlaha-i dem icrâsının bilumum ulemâ ve rüesâ ve eşraf-ı memlekete tebşir ve ilânı esnasında alınan fotoğraftır. 9 Nisan 1314 (21 Nisan 1898). (Fondaki bina İşkodra Kışla-i Hümayunu). Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90512---0001.jpg>

87 "Hicaz Vilâyeti'nden mâadâ bilcümle vilâyat-ı şâhâne icrâ olunacak ıslâhat layihası" için bkz. BOA, Y.A.RES 82/26, 14 Rebiyülahir 1314 (22 Eylül 1896).

88 BOA, Y.MTV 149/81, 21 Recep 1314 (26 Aralık 1896); Y.MTV 149/55, 15 Recep 1314 (20 Aralık 1896).

89 BOA, DH.TMIK.S 5/100, 7 Şaban 1314 (11 Ocak 1897); DH.TMIK.S 6/20, 14 Şaban 1314 (18 Ocak 1897); DH.ŞFR 204/55, 12 Şubat 1312 (24 Şubat 1897). Kosova vilayetine bağlı İpek ve Prizren de ıslahatın dışında tutulmuştur. Bkz. DH.TMIK.S 5/25, 25 Recep 1314 (30 Aralık 1896).

Bundan yaklaşık iki yıl sonraysa Cibal Komisyonu'na bağlı cebellerin bu layihayla kabul ettiği hibrit usuller artık geçersizdi. Zira 1898'de Kazım Paşa'nın valiliği zamanında malisyalara dahil vilayetin İşkodra sancağında tekrar umumi sulh yapılmış, sulha eşlik eden 10 maddelik taahhütnamede cibal usulüne tabi mahallerin hukuk ve ceza davalarının "usûl-i kadimesi veçhile" görülmesi (davalı cebel dışındansa davanın ilgili mahkemeye havale edilmesi şartıyla), diğer mahallerde ise yine hibrit usullerin uygulanması karara bağlanmıştı (bkz. Resim 1).⁹⁰ Müteakip yıllarda vilayetten Dahiliye Nezaretine gönderilen detaylı vukuat cetvellerine bakılırsa, taahhütname hükümleri uzun süre geçerli kaldı. Bu cetveller, Cibal Komisyonu'na tabi cebelerde meydana gelen cinayet ve yaralama vakalarında ele geçirilen failerin adliyeye değil komisyona sevk edildiğini ve haklarında cibal usulünün uygulandığını göstermektedir.⁹¹

Adalet Talepleri

Kazım Paşa zamanında akdedilen umumi sulh her ne kadar uzun solukluymuş gibi gözükse de sulhlar esnasında verilen karşılıklı taahhütlerin kırılğan olduğunu unutmamak gerekir. Üstelik bu durum sadece kabile efradının besayı bozmasından kaynaklanmıyor, yerel hükümetin sözleşmeye sadık kalmamasından da neşet edebiliyordu. Mesela 1902'de tam da böyle bir sebepten yerel hükümetin gündemini bir yıla yakın meşgul eden asayiş sorunları ortaya çıkmıştı. Soruna yol açan cinayet vakasında mak-tul İşkodra eşrafından Yahya Bey, katil zanlısı olarak tutuklananlar ise Hot cebelinden üç kişiydi. Davanın Cibal Komisyonu'nda cibal usulüne göre görülmesi gerekirken zanlılar vilayet istinaf mahkemesinde yargılanmış ve 15'er yıl kürek cezasına çarptırılmışlardı. Bunun üzerine Hot, Kastrat ve Gruda cebelleri birleşerek tutukluların tahliye edilmelerini ve Cibal Komisyonu tarafından yargılanmalarını talep ettiler. Talepleri dikkate alınmadığında ise Karadağ hududu üzerindeki bir karakola saldırıp Tuz caddesini kes-tiler ve telgraf tellerini birkaç defa tahrip ettiler.⁹² Nihayet olayların büyüyüp diğer cebellere sıçrayacağından endişelenen vali vekili, mahkûmiyet kararı temyiz mahkemesinde onaylanmış olmasına rağmen davanın Cibal Komisyonu'nda yeniden görülmesini sadâretten istirham etmek mecburiyetinde kaldı.⁹³

Komisyona tabi cebellerin 1898 taahhütnamesiyle yeniden onaylanan imtiyazları göz önüne alınırsa, yukarıdaki vakada İşkodra malisörlerinin cibal usulüne göre adalet talep etmesi olağan sayılmalıdır şüphesiz. Ancak daha az rastlansa da cibal usulünden şikâyetle devletin adaletine iltica edenler de oluyordu. Örneğin 1902'de vilayetin Akçahisar kazasında meydana gelen bir cinayet vakasında, olaydan sonra firar eden katilin malları idare meclisi ve kaymakamın kararıyla müsadere edilmiş, katili saklayıp hükümete teslim etmeyen akrabası Ahmed Ali'nin ise hem hanesi yakılmış hem de mallarına el koyulmuştu.⁹⁴ Oysa aynı yıl temmuz ayında o vakte kadar İşkodra sancağına bağlı olan Akçahisar kazası, yukarıda bahsi geçen 1898 taahhütnamesinin kapsamadığı, ayrıca

⁹⁰ BOA, BEO 1112/83389, 27 Zilkade 1315 (19 Nisan 1898); Y.A.HUS 384/58, 16 Zilhicce 1315 (8 Mayıs 1898).

⁹¹ Birkaç örnek için bkz. BOA, DH.TMIK.M 171/33, 2 Rebiyülevvel 1322 (17 Mayıs 1904); TFR.I.İŞ 6/509, 5 Şevval 1323 (3 Aralık 1905); DH.TMIK.M 215/1, 1 Muharrem 1323 (27 Ocak 1906).

⁹² BOA, BEO 1842/138090, 28 Muharrem 1320 (7 Mayıs 1902); DH.MKT 704/1321, 9 Safer 1321 (7 Mayıs 1903); Y.PRK.UM 64/88, 2 Rebiyülevvel 1321 (29 Mayıs 1903).

⁹³ BOA, BEO 2093/156964, 21 Rebiyülevvel 1321 (17 Haziran 1903).

⁹⁴ BOA, DH.MKT 541/26, 8 Rebiyülahir 1320 (15 Temmuz 1902).

cibal usulünün de geçerli olmadığı Draç sancağına ilhak edilmişti.⁹⁵ Mülki teşkilattaki bu değişiklikten istifade hakkını hükümetten arayan Ahmed Ali, kaza kaymakamından şikâyetçi olup zararının tazmin edilmesini istedi. Adliye ve Dahiliye nezaretleriyle İşkodra vilayeti arasında yazışma trafiğine sebep olan bu şikâyetin ardından ne karar verildiği meçhul. Ancak vali Şakir Paşa konu hakkında kendisinden izahat istendiğinde, bu muamelenin 1898 tarihli taahhütname gereği cibal usulüne göre icra edildiğini söyleyecek, Akçahisar artık Draç sancağına bağlı olsa da burada cinayetlerin engellenmesi için cibal usulüne başvurma bir müddet daha zaruri olduğunu İstanbul'a bildirecekti.⁹⁶

Kanun-i Esasî'nin yeniden ilânından bir süre sonra İşkodra'ya komşu Prizren'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir arzuhal ise formel hukuk karşısında görenekleri romantize etme yanılığısına karşı bir uyarı mahiyeti taşıdığı gibi, göz önündeki tüm aktörleri erkek olan bu tarih anlatısında seslerini zorlukla işittiğimiz kadınların failliğini ve patriyarkal göreneklere meydan okuyuşunu görünür kılmak için bir imkân sunmaktadır.⁹⁷ Arzuhalin sahibi, iki kişiyi öldürdüktan sonra firar ettiği söylenen Abdullah isimli bir adamın zevcesiydi. İsmi bilmediğimiz müstedinin iddiasına göre, olaydan sonra Abdullah ortadan kaybolduğu için Prizren Musâlaha-i Dem Komisyonu kocasına suç isnat etmiş, bu yüzden hanelerinin yakılmasına karar vermişti. Dört çocuğuyla sokaklarda kalmasına yol açacak böyle bir hüküm karşısında kanuna ve adalete sığındığını söyleyen müstedi, hukukunun muhafazası için devletten yardım istiyor; bunu yaparken hem zamanın ruhuna uygun bir retorik kullanıyor, hem de itirazını kanuni haklarının bilincinde bir yurttaş pozisyonuna yerleşerek dile getiriyordu. Müstediye göre "devr-i istibdadın bakayasından olan" ve hâlâ hükümetin işlerine müdahale eden komisyonun bu kararı meşruti idarenin tamamen aleyhineydi. Zaten kocasının katil olduğu ortaya çıksa dahi onun işlediği bir suçun bedelini ailecek ödemeleri ne şer'an ne de kanunen caizdi, zira suçlu her kimse "cismen" cezalandırılmalıydı. Yani arzuhalde cibal usulü kanunsuzlukla, kanunsuzluk ise eski rejimle özdeşleştirilmiş, böylece bir taşla iki kuş hedef alınmıştı. Bir yandan yeni hükümetin hassasiyetlerine hitap edilip devr-i sabıktan kalma Musâlaha-i Dem Komisyonu'nun meşruiyeti masaya yatırılıyor, diğer yandan kanunların hilafına ceza sorumluluğunun şahsiliği prensibini ihlâl eden cibal usulünün meşruiyeti sorgulanıyordu.

Bu arzuhal Meclis-i Mebûsan'ın önüne geldiğinde, aynı konu hakkında Prizren Musâlaha-i Dem Komisyonu tarafından gönderilen bir telgrafla birlikte gündeme alındı. Görev süresi meclisin kararıyla daha yeni uzatılan komisyon, hane ihrakı kararının Firzovik'te akdedilen besaya dayandığını, eğer bu muamelenin icrasına izin verilmezse çıka-

95 BOA, İ.DH 1399/7, 14 Rebiyülahir 1320 (24 Temmuz 1902).

96 BOA, DH.MKT 631/44, 12 Şevval 1320 (12 Ocak 1903).

97 BOA, DH.MKT 2760/33, 15 Safer 1327 (8 Mart 1909). Yerli hukukun (indigenous law) formel hukuka nazaran daha eşitlikçi, daha az baskıcı olduğu varsayımıyla yüceltilmesinin problemlili yanlarına dikkat çeken bir çalışma için bkz. Marc Galanter, "Justice in Many Rooms: Courts, Private Orderings, and Indigenous Law", *The Journal of Legal Pluralism* 13 (19) (1981): 25. Çokkültürcülük çerçevesinde erkegegemen gelenek ve törelerin doğallaştırılmasına karşı feminist eleştiriler için bkz. Mitra Sharafi, "Justice in Many Rooms Since Galanter: De-Romanticizing Legal Pluralism Through the Cultural Defense", *Law and Contemporary Problems* 71 (2008): 139-146; Dicle Koğacıoğlu, "Gelenek Söylemleri ve İktidarın Doğallaşması: Namus Cinayetleri Örneği", *Cogito* 58 (2009): 350-384.

cak olaylardan dolayı mesuliyet kabul etmeyeceklerini bildiriyordu.⁹⁸ Açıkça tehditvari olan bu ikaza rağmen Meclis-i Mebûsan, "Kanûn-i Esâsî'nin mevcut olduğu böyle bir zamanda ez-kadim mer'î olan böyle muâmelât-ı örfiyye ve harekât-ı gayrı merziyyenin cereyânı"na izin verilemeyeceğini belirterek müstedi lehinde karar aldı.⁹⁹ Ancak komisyon, *besanın bağlayıcılığı* karşısında anayasayı merkeze alan meclis kararına itibar etmiş midir, Abdullah'ın zevcesi ve çocukları sokakta kalmaktan kurtulmuş mudur bilmiyoruz.

Sonuç Yerine: Yarım Kalmış Bir Kanunlaştırma Teşebbüsü

"Siz zannediyorsunuz ki bu kanun [Dukakin Kanunu] gayet fena kanundur. Böyle bir kanunla memleket idare olunmaz. Halbuki bu kanun öyle bir kanundur ki bugün orada son derece asayiş muhafaza ediyor."

İpek Mebusu İbrahim Efendi¹⁰⁰

Geçmişten kopuşu temsil ettiği kadar tüm Osmanlı tebaasına hür, eşit ve adil bir gelecek de vaat eden Kanun-i Esasi toplumun farklı kesimlerinde farklı beklentiler yaratmış, Abdullah'ın zevcesi gibi bu vaatlerden istifade edebileceklerini düşünenlere adalet taleplerini çerçevlendirmek için ortak bir dil sunmuştu. Fakat bu imkân bir yana, yeni hükümetin beklentileri karşılayamamasının ve hayata geçirdiği merkezîyetçi politikaların tahripkâr sonuçları oldu. Gegalık'ta nüfus ve ağnam tahriri yapılması, okruva, kantar ve benzeri ekstra vergiler getirilmesine ilâveten başka vergilerin de koyulacağına dair şayiaların yayılması, kur'a usulü askerlik uygulaması ve halkın silahsızlandırılması gibi ahalinin o güne kadar nail olduğu imtiyazlara dokunan müdahaleler bölgesel direnişleri tetiklerken bu direnişlere şiddetle mukabele edildi.¹⁰¹ 1909 Eylül ayında uygulamaya koyulan Rumeli'ye mahsus "Çeteler Kanunu" kapsamında pek çok yerde örfî idare ilân edildi ve divan-ı harpler kuruldu.¹⁰² İşkodra da önce Temmuz 1910'da, ardından Mayıs 1911'de Malisör isyanı sırasında sıkıyönetim altına alındı.¹⁰³ Anayasal hakların rafa kaldırıldığı böyle bir ortamda direnişi kırma yöntemi olarak ahalinin ev ve kuleleri askerler tarafından yakılıyor, bölgeden gelen şikâyetler Arnavut mebuslarca meclise taşınıyordu.¹⁰⁴ 1910 senesinde yukarı Arnavutluk'u gezen *Tanin* gazetesi muhabiri Ahmet Şerif Bey de izlenimlerini aktarırken bu meseleye değinmeden geçememiş, firariler ve silahlarını teslim etmeyenlerin hanelerinin yakılmasının kadınları ve

98 BOA, BEO 3505/262839, 14 Safer 1327 (7 Mart 1909); BEO 3506/262882, 14 Safer 1327 (7 Mart 1909). Musâlaha-i Dem Komisyonları'nın görev sürelerinin uzatılması kararı için bkz. MV 124/7, 1 Muharrem 1327 (23 Ocak 1909). Bahsi geçen Firzovik besasına dair bkz. Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti* (İstanbul: YKY, 2007), 86-91, 174.

99 BOA, BEO 3506/262882, 14 Safer 1327 (7 Mart 1909).

100 MMZC, Devre 2, Cilt 2, 41. İnikad, 14 Temmuz 1328 (27 Temmuz 1912), 465.

101 Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1967), 391-396, 405-411; Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 174-179.

102 Hasan Taner Kerimoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya Politikası ve Çeteler Kanunu 1908-1912", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XIV/2 (2014): 164-165.

103 İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, 178 ve 183.

104 Örneğin bkz. MMZC, Devre 1, Cilt 1, 98. İnikad, 9 Haziran 1325 (22 Haziran 1909), 546-548. İşkodra tahrirat müdürü Ali Saib Bey de 1911'de kaleme aldığı bir layihada İşkodra'ya giren taburların etrafı yakıp yıkmaktan başka bir icraatta bulunmadığını söyler. Bkz. H. Baha Öztunç, "Osmanlı Taşrasında Bir Kamu Görevlisi, Ali Saib Bey ve İşkodra Vilayetine Dair Layihası", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 37 (2020): 80.

çocukları mağdur ettiğini belirtmekle birlikte, bölgeye “insanlık ve medeniyet getir[en]” askerî müdahaleyi “gerek hükümetin ve milletin ve gerek kendilerinin [Arnavutların] kurtuluşu ve mutluluğu için” elzem bulmuştu.¹⁰⁵

Ahmet Şerif Bey “medenileştirme misyonu”na inancıyla ahalinin gelecekteki mutluluğu adına şiddeti makul karşılarken, aynı tarihlerde İşkodra’dan sadârete yazan Divan-ı Harb-i Örfî de benzer gerekçelerle Dukakin Kanunu’nun feshini talep etti. Yazıda, cebelleri ilgilendiren tüm davalara Cibal Komisyonu’nda “müsâade-i resmîye-i hükümetle mer’î” olan Dukakin Kanunu’na göre bakıldığı, bu sebeple vilayette hükümetin nüfuzunun layığıyla tesis edilemediği söyleniyordu. Ayrıca Dukakin Kanunu’nun hem “ahâlî-i mahalliyyenin terakkî ve saâdetlerine mâni” hem de anayasaya ve eşitlik ilkesine aykırı olduğu belirtilmişti.¹⁰⁶ Bu talep emir suretinde İşkodra’ya iletildiğinde, vali Hasan Bedri Paşa cevaben Dukakin Kanunu ve Cibal Komisyonu’nun lağvının mümkün olmadığını bildirdi. Hasan Bedri Paşa’ya göre Dukakin Kanunu “medeniyet-i hâzıra ile kat’iyen mütenasip” değildi; hane ihrak etmek, mallara el koymak gibi zalim muameleler içeren böyle bir kanun şüphesiz anayasaya mugayirdi. Bununla birlikte vali, Divan-ı Harb-i Örfî’nin de farkında olduğu pratik bir soruna dikkat çekiyor, nizamiye ve sulh mahkemelerinin henüz kurulmadığı, jandarma tertibatının ise tamamlanmadığı cebel-lerde asayişî sağlayabilmek için komisyona ve Dukakin Kanunu’na ihtiyaç olduğunu belirtiyordu.¹⁰⁷

Neticede ne Cibal Komisyonu ne de Dukakin Kanunu feshedildi. Bilakis 1912 temmuzu itibarıyla Arnavutların mahalli ihtiyaçlarıyla örtüşen bir kanun yapılması talebi artık Meclis-i Mebûsan’ın gündemindeydi. Mecliste hararetli geçen tartışmalar esnasında Çamlık mebusu Mehmed Şahin Bey, hükümeteşizliğin hükümferma olduğu Arnavutluk’a ahalinin tabiatı hesaba katılmadan yapılan müdahaleleri eleştirmiş, bölgede huzursuzluğun giderilmesi ve adaletin tesisi için istisnâî önlemler gerektiğini şu sözlerle vurgulamıştı:

“[...] Mesela, burada tatbik ettiğimiz adaleti Arnavutlukta tatbik edemezsiniz. Çünkü, tabayî, telakkiyat başkadır [...] Arnavutlar istiyorlar ki, beş günde, on günde intikamı alınsın. Onun alınmadığını gördü mü, zannediyor ki, düşmanını Hükümet iltizam ediyor [...] Maksadım, tabiiye [sic.] mahalle, muhite göre bazı tedabir-i istisnaiyye ittihaz etmek vücubunu ispattır. Dukagin Kanuniyle idare olunan bir kavim birdenbire Fransa kanuniyle idare olunamaz.”¹⁰⁸

Mehmed Şahin Bey’in “Fransa kanunu” derken kastettiği, Fransız Ceza Kanunu’ndan iktibas edilmiş 1858 Ceza Kanunu’yu şüphesiz. Çamlık mebusu, Dukakin Kanunu’ndan “yüzlerce sene ileride” olan ceza kanununun yerli ahalinin adalet anlayışına uymadığını söylüyor, henüz medenileşmemiş Arnavutluk’ta böyle bir kanunun işe yaramasını doğal buluyordu.¹⁰⁹ Yine bir başka meclis oturumunda imparatorluğun farklı köşelerinde adliye teşkilatının “noksanlığı” tartışılırken İpek mebusu İbrahim Efendi

¹⁰⁵ Ahmet Şerif, *Arnavudluk’da, Sûriye’de, Trablusgarb’de Tanîn*, cilt 2, yay. haz. M. Ç. Börekçi (Ankara: TTK, 1999), 9 ve 14.

¹⁰⁶ BOA, BEO 3811/285751, 7 Şevval 1328 (12 Ekim 1910).

¹⁰⁷ BOA, BEO 3842/288080, 4 Muharrem 1329 (5 Ocak 1911).

¹⁰⁸ MMZC, Devre 2, Cilt 2, 28. İnikad, 25 Haziran 1328 (8 Temmuz 1912), 138-141. Alıntı s. 141.

¹⁰⁹ MMZC, 141.

de söz almış, İşkodra, Kosova, Manastır ve Debre'de adliye teşkilatının "noksan" değil, aksine "fazla" olduğunu ileri sürmüştü. İbrahim Efendi'ye göre "Arnavutluk'un en büyük hastalığı eski usulün kaybedilmesi" idi. Bu sebeple asayişin muhafazasında faydadan çok zararı olan, ayrıca boş yere masrafa yol açan adliye teşkilatı kaldırılmalı, yerine "adat üzerine bir kanun" yapılmalıydı.¹¹⁰

Mecliste bunlar tartışılırken çatışmaları sonlandırmak için Arnavut rüesayla görüşmek üzere Priştine'ye gönderilen komisyon bölgeye yeni varmıştı. 9 Ağustos'ta rüesa, komisyona riyaset eden Müşir İbrahim Paşa'ya 14 maddelik bir istidanâme verdi. Umumi af ilânı, askerî harekâtın yol açtığı zararın tazmin edilmesi, hükümet tarafından toplanan silahların iadesi gibi talepler içeren istidanâmenin daha ilk maddesinde, cibal kanunu esas alınarak bölgeye mahsus bir kanun yapılması isteniyordu. Meclis-i Vükelâ'da hemen ertesi gün görüşülen taleplerin ikisi hariç hepsi kabul edildi.¹¹¹ Meclis birinci maddeyle ilgili olarak "Arnavutluğun cibal kısmında teşkilat-ı adliyye[nin] zaten suret-i umumiyede mevki-i tatbiki konulama[dığını] ve tatbikine teşebbüs olunan mahallerde dahi faydası görülme[dığını]" ifade etmiş, bu gerekçeyle Dukakin Kanunu'yla uyumlu bir kanun layihası hazırlanmasını karara bağlamıştı.¹¹² Layiha hazırlıkları sırasında ilk Türk sosyologlarından kabul edilen Bedii Nuri de (1872-1913) Arnavutluk üzerine yaptığı kapsamlı bir araştırmayı *Şehbâl* mecmuasında tefrika ederek Meclis-i Vükelâ kararını destekler nitelikteki görüşlerini kamuoyuyla paylaştı. Kosova'nın kabilelerle meskûn kazalarında ve Manastır'ın Debre sancağında adliye teşkilatının yakın vakitlere kadar kurulamadığını, İşkodra'nın tüm dağlık kesimlerinin ise zaten teşkilata dahil olmadığını belirten Bedii Nuri'ye göre, hükümetin bölgede nüfuzunu tesis edebilmesi için Dukakin Kanunu'nu "tadil, ıslah ve ikmal ile resmen taknin etme[si] [kanunlaştırması]" gerekiyordu.¹¹³ Ancak tam da bu mesele meclisin ve kamuoyunun gündemiyken savaş patlak verince Kasım 1912'de Arnavutluk bağımsızlığını ilân etti, kanun layihası hazırlıkları yarım kaldı.

110 MMZC, 41. İnikad, 465-466.

111 Hakkı ve Sait Paşa kabinelerinin yargılanması ve Arnavutların askerlik hizmetini kendi bölgelerinde yapmasıyla ilgili talepler kabul edilmedi. Bkz. İşlet Söylemez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, 200.

112 İstidanâme suretiyle Meclis-i Vükelâ'nın müzakerelerini içeren zabıt varakası ve adliye nazırının yazısı için bkz. BOA, MV 167/70, 27 Şaban 1330 (11 Ağustos 1912); BEO 4087/306524, 13 Şevval 1330 (25 Eylül 1912).

113 Bedii Nuri, "Arnavutluk Teşkilat-ı İctimaiyyesi. Teşkilat-ı İdariyye ve Kanuniyye", *Şehbâl* 62, 1 Teşrinievvel 1328 (1 Ekim 1912), 272-273. Dukakin Kanunu'nun derlenerek kanunlaştırılması önerisi daha önce Derviş Hima'nın (1872-1928) İstanbul'da çıkardığı *Arnavud* gazetesinde de dile getirilmiştir. Bkz. E. H. "Tâdil-i Kavânin Münâsebetiyle: Leka yahud Cibal Kanunu", *Arnavud* 6, 4 Şubat 1325 (17 Şubat 1910), 1.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- T.C Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)
Cevdet Adliye (C.ADL)
Cevdet Dahiliye (C.DH)
Dahiliye Islahat (DH.TMIK.S)
Dahiliye İdare (DH.İD)
Dahiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT)
Dahiliye Muamelat (DH.TMIK.M)
Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR)
Hariciye Mektubî Kalemi (HR.MKT)
Hariciye Tercüme Odası (HR.TO)
İradeler Dahiliye (İ.DH)
İradeler Hususi (İ.HUS)
İradeler Meclis-i Mahsus (İ.MMS)
İradeler Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)
Meclis-i Vâlâ (MVL)
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)
Rumeli Müfettişliği İşkodra Evrakı (TFR.I.İŞ)
Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV)
Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.AMD)
Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı (A.MKT)
Sadaret Mukavelenameler (A.DVN.MKL)
Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)
Sadaret Name-i Hümayun Evrakı (A.DVN.NMH)
Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)
Şura-yı Devlet (ŞD)
Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)
Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)
Yıldız Hususi Evrak (Y.HUS)
Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV)
Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES)
Yıldız Umumi (Y.PRK.UM)
Yıldız Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD)

Kitap, Makale ve Tezler

- Ahmet Şerif. *Arnavudluk'da, Sûriye'de, Trablusgarb'de Tanîn*, Cilt II. Yay. Haz. M. Ç. Börekçi. Ankara: TTK, 1999.
- Akiba, Jun. "The Administration of Justice in Ottoman Libya, 1835-1911". Yayınlanmamış makale, 2012 (https://www.academia.edu/31133846/Administration_of_Justice_in_Ottoman_Libya_1835_1911)
- Ali Galib. *Arnavudluk ve Arnavudların Ahvâlîne Dair Tarih*. Yazma eser, ıy ve ıt yok.
- Amara, Ahmad. "The Ottoman Tanzimat in the Palestinian Frontier of Beersheba (1850-1917)", *Living in the Ottoman Lands: Identities, Administration and Warfare*. Ed. H. Kılıçarslan, Ö. F. Can ve B. Çağlar, 126-155. İstanbul: Kronik Books, 2021.
- Aykut, Ebru. "Alternative Claims on Justice and Law: Rural Arson and Poison Murder in the 19th Century Ottoman Empire". Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011.
- _____. "Revisiting the Basic Legal Principles of the Tanzimat in Light of a Customary Practice: House-Burning and Usul-i Cibâl". *The Making of Law in the Ottoman Space (1800-1914)*, international workshop, 26-27 May 2015, Paris (yayımlanmamış bildiri).

- _____. "Toxic Murder, Female Poisoners, and the Question of Agency at the Late Ottoman Law Courts, 1840-1908". *Journal of Women's History* 28 (3), 2016, 114-137.
- _____. "Negotiating Justice and Law: Albanian Customary Law in the Age of Ottoman Centralization (1850s-early 1900s)". *The 14th ICOSSEH*, 24-27 July 2017, Sofia (yayımlanmamış bildiri).
- _____. "Judicial Reforms, Sharia Law, and the Death Penalty in the Late Ottoman Empire". *JOTSA* 4 (1), 2017, 7-29.
- _____. "Negotiating Justice and Law: Albanian Customary Law in the Age of Ottoman Centralization". *Comparative Seminar on Legal Transformations in 19th and Early 20th Century Japan, China, and the Ottoman Empire*, Max Planck Institute, 31 May 2021, online (yayımlanmamış konuşma metni).
- Balcı, Ramazan. "The Ottoman Practices of the Kanun of Dukagjini: The Method of Cibal". *Türkiyat Mecmuası* 26 (1), 2016, 31-49.
- Barakat, Nora. "Regulating Land Rights in Late Nineteenth-Century Salt: The Limits of Legal Pluralism in Ottoman Property Law". *JOTSA* 2 (1), 2015, 101-119.
- Barkey, Karen. "Aspects of Legal Pluralism in the Ottoman Empire". *Legal Pluralism and Empires, 1500-1850*. Ed. L. Benton and R. J. Ross, 83-107. New York, London: NYU Press, 2013.
- Bayraktar, Uğur. "Reconsidering Local versus Central: Empire, Notables, and Employment in Ottoman Albania and Kurdistan, 1835-1878". *IJMES* 52, 2020, 685-701.
- _____. "Feud, Law, and Society in Mid-Nineteenth Century Northern Albania". *Die Welt des Islams* 63 (3), 2023, 269-301.
- Bedii Nuri. "Arnavutluk'ta Kan Gütmek Âdeti", *Şehbâl* 59, 15 Ağustos 1328 (28 Ağustos 1912), 208-209.
- _____. "Arnavutluk Teşkilât-ı İctimâiyyesi. Teşkilât-ı İdariyye ve Kanuniyye", *Şehbâl* 62, 1 Teşrinievvel 1328 (1 Ekim 1912), 272-273.
- _____. "Arnavutluk Teşkilât-ı İctimâiyyesi: Cibal Kanûnu", *Şehbâl* 64, 1 Teşrinisani 1328 (14 Aralık 1912), 304-305.
- Benda-Beckmann, Keebet von ve Bertham Turner. "Legal Pluralism, Social Theory, and the State". *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 50 (3), 2018, 255-274.
- Blumi, Isa. "Capitulations in the Late Ottoman Empire: The Shifting Parameters of Russian and Austrian Interests in Ottoman Albania, 1878-1912". *Oriente Moderno* 22 (83), no. 3, 2003, 635-647.
- _____. *Reinstating the Ottomans. Alternative Balkan Modernities, 1800-1912*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- _____. *Ottoman Refugees, 1878-1939. Migration in a Post-Imperial World*. London, New York: Bloomsbury Academic, 2013.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*. Yay. Haz. C. Baysun, Ankara: TTK, 1991.
- Clayer, Nathalie. *Aux origines du nationalisme Albanais*. Paris: Karthala, 2007.
- Darestre, Rodolphe. "Les Anciennes Coutumes Albanaises". *Nouvelle revue historique de droit français et étranger* 27 (4), Juillet-Août 1903, 477-496.
- Degrand, A[lexandre]. *Souvenirs de la Haute-Albanie*. Paris, 1901.
- Deringil, Selim. "They Live in a State of Nomadism and Savagery": The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate". *Comparative Studies in Society and History* 45, 2003, 311-342.
- Durham, Edith. *High Albania*. London: Edward Arnold, 1909.
- Duvergier, [Jean]. B[a]ptiste]. *Code pénal annoté. Édition de 1832*. Paris, 1833.
- Düstûr*, Tertib 1, Cilt 1. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289 (1871).
- Düstûr*, Tertib 1, Cilt 4. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299 (1881).
- E. H. "Tâdil-i Kavânin Münâsebetiyle: Leka yahud Cibal Kanunu", *Arnavud* 6, 4 Şubat 1325 (17 Şubat 1910).
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2008.
- Elsie, Robert. *Historical Dictionary of Albania*. Lanham, Toronto, Plymouth: The Scarecrow Press, 2010.
- Erken, İlkey. "İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)". Yüksek Lisans Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi, 2014.
- Galanter, Marc. "Justice in Many Rooms: Courts, Private Orderings, and Indigenous Law". *The Journal of Legal Pluralism* 13 (19), 1981, 1-47.
- Gawrych, George W. *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*. London, New York: I.B.Tauris, 2006.
- Gölbaşı, Edip. "19. Yüzyıl Osmanlı Emperyal Siyaseti ve Osmanlı Tarih Yazımında Kolonyal Perspektifler". *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 13, 2011, 199-222.

- Griffiths, John. "What is Legal Pluralism?" *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 18 (24), 1986, 1-55.
- Hasluck, Margaret. *The Unwritten Law in Albania*. Ed. J. H. Hutton. Cambridge: CUP, 1954.
- Hecquard, Hyacinthe. *Histoire et Description de la Haute Albanie ou Guégarie*. Paris: Libraire de la Société de Géographie, 1858.
- Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Oxford: Clarendon Press, 1973.
- Hukuk*, cilt 2, no. 41, 14 Cemazeyilahir 1312 (13 Aralık 1894).
- İnalçık, Halil. "Osmanlı Hukukuna Giriş. Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13 (2), 1958, 102-126.
- İşkodra Vilâyeti Salnâmesi. Vilâyet Matbaası, 1310 (1892-93).
- İşkodra Vilâyeti Salnâmesi. Vilâyet Matbaası, 1312 (1894-95).
- İşkodra Vilâyeti Salnâmesi. Vilâyet Matbaası, 1315 (1897-98).
- İşkodra Vilâyeti Salnâmesi. Vilâyet Matbaası, 1316 (1898-99).
- İşlet Sönmez, Banu. *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*. İstanbul: YKY, 2007.
- Karataş, Yakup. "Rumeli Vilayetleri Örneğinde Osmanlı Devleti'nin Çatışma Çözüm Politikaları". *Turkish Studies* 9 (7), 2014, 397-410.
- Kerimoğlu, Hasan Taner. "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya Politikası ve Çeteler Kanunu 1908-1912". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XIV/2, 2014, 149-188.
- Kırlı, Cengiz. "Tyranny Illustrated: From Petition to Rebellion in Ottoman Vranje". *New Perspectives on Turkey* 53, 2015, 3-36.
- Koğacıoğlu, Dicle. "Gelenek Söylemleri ve İktidarın Doğallaşması: Namus Cinayetleri Örneği". *Cogito* 58, 2009, 350-384.
- Köksal, Yonca. "Coercion and Mediation: Centralization and Sedentarization of Tribes in the Ottoman Empire". *Middle Eastern Studies* 42 (3), 2006, 469-491.
- Kühn, Thomas. "Shaping and Reshaping Colonial Ottomanism: Contesting Boundaries of Difference and Integration in Ottoman Yemen, 1872-1919". *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27 (2), 2007, 315-331.
- _____. *Empire, Islam, and Politics of Difference. Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919*. Leiden, Boston: Brill, 2011.
- Lévy-Aksu, Noémi. "An Ottoman Variation on the State of Siege: The Invention of the İdare-i Örfiyye During the First Constitutional Period". *New Perspectives on Turkey* 54, 2016, 1-24.
- Maggiolini, Paolo. "Understanding Life in the Ottoman-Montenegrin Borderlands of Northern Albania during the Tanzimat Era: Catholic Mirdite Tribes, Missionaries and Ottoman Officials". *Middle Eastern Studies* 50 (2), 2014, 208-232.
- Mamdani, Mahmood. *Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*. Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Manastır Vilâyeti Salnâmesi*. Vilâyet Matbaası, 1305 (R) (1889-1890).
- Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi*. Devre 1, Cilt 1, 98. İnikad, 9 Haziran 1325 (22 Haziran 1909).
- Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi*. Devre 2, Cilt 2, 28. İnikad, 25 Haziran 1328 (8 Temmuz 1912).
- Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi*. Devre 2, Cilt 2, 41. İnikad, 14 Temmuz 1328 (27 Temmuz 1912).
- Merry, Sally Engle. "Legal Pluralism". *Law & Society Review* 22 (5), 1988, 869-896.
- Moore, Sally Falk. "Treating Law as Knowledge: Telling Colonial Officers What to Say to Africans about Running 'Their Own' Native Courts". *Law & Society Review* 26 (1), 1992, 11-46.
- Nicolay. "Notice abrégée sur les tribus de la Haute-Albanie, et notamment sur les montagnes indépendantes, tirée de l'histoire, des traditions, des chansons nationales, des lettres-patentes et des anciens manuscrits qui se trouvent dans les différentes tribus". *Bulletin de la Société de géographie*, Mars 1841, 166-173.
- Ölmez, Adem. "Osmanlı Devleti'nin Kosova'da Kan Davalarını Önleme Çalışmaları (1878-1912)". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 16, 2009, 87-104.
- Özbozdağlı, Özer. "Osmanlı Hükümetinin Kosova Arnavutları Arasındaki Kan Davalarına Çözüm Bulma Çabaları, 1908-1912". *Belleten LXXXII* (295), 2018, 979-1011.
- Öztunç, H. Baha. "Osmanlı Taşrasında Bir Kamu Görevlisi, Ali Saib Bey ve İşkodra Vilayetine Dair Layihası". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 37, 2020, 51-94.
- Reinkowski, Maurus. *Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri: 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması*. Çev. Ç. C. Dikmen. İstanbul: YKY, 2017.

- _____. "Let bygones be bygones". An Ottoman Order to Forget". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 93, 2003, 191-209.
- _____. "Gewohnheitsrecht im multinationalen Staat: Die Osmanen und der albanische Kanun", *Rechtspluralismus in der Islamischen Welt. Gewohnheitsrecht zwischen Staat und Gesellschaft*. Ed. M. Kemper ve M. Reinkowski, 121-142. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2005.
- Rubin, Avi. *Ottoman Nizamiye Courts. Law and Modernity*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Sadiku, Mirjona. "The Origins of the Kanun: Exploring the Development of the Albanian Customary Law". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 3 (2), 2014, 77-95.
- Sharafi, Mitra. "Justice in Many Rooms Since Galanter: De-Romanticizing Legal Pluralism Through the Cultural Defense". *Law and Contemporary Problems* 71, 2008, 139-146.
- Shahar, Ido. "Legal Pluralism and the Study of Shari'a Courts". *Islamic Law and Society* 15, 2018, 112-141.
- Skendi, Stavro. *The Albanian National Awakening 1878-1912*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1967.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ül-Âlam*, Cilt 1. İstanbul: Mihran Matbaası, 1306 (1889).
- Vasa Efendi. *Arnavudluk ve Arnavudlar*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1297 (1880).

“Başka Yazacak Şey mi Yok?”: 19. Yüzyıl Osmanlı Aydınının Gözünden Karabatak ve Karabatağın Kısa Leksikolojik Tarihi

T. MURAT AKKAYA

Hacettepe Üniversitesi
HÜ TÖMER
tmakkaya@hacettepe.edu.tr

ORCID: 0000-0001-8038-1736
Makale geliş tarihi: 16 Şubat 2024
Makale kabul tarihi: 16 Mayıs 2024

Özet

Bu makale, *İkdam* gazetesinin 24.04.1899 tarihli 1723. sayısında yayımlanan Balhasanoğlu imzalı “Musahabe: Karabatak” adlı yazıyı ekolojik, linguistik ve sosyal açılardan eleştirel söylem analizine tabi tutmaktadır. Yazarı hakkında herhangi ayrıntılı bir bilgiye ulaşılamayan yazıda karabatak kuşları (*Phalacrocoracidae*) “faydacı” bir bakış açısıyla iktisadi kalkınma perspektifi içerisinde değerlendirilmektedir. Bununla birlikte söz konusu yazı hem kuşbilimi (ornitoloji) hem de kuşların adlandırılması (nomenclature) konu başlıklarına değinmekte ve bu alanlarda bilgiler de içermektedir. Bu açıdan yazının ornitolojik ve leksikolojik değeri de vardır. Bu makale, söz konusu yazının bu hususlarına dair eleştirel bir okuma perspektifini haiz olma iddiasındadır. Yazıya konu kuşların bugünkü Türkiye coğrafyasında farklı dillerde nasıl adlandırıldıkları, döneme ilişkin ornitolojik karabatak kayıtları ve karabatak kuşlarının insanmerkezci bir bakış açısından faydacılık çerçevesinde değerlendiriliyor oluşu makalenin temel konu başlıklarını oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Türkiye ornitoloji tarihi, dil ekolojisi, ekoeleştiri, kültür tarihi.

Abstract

Why the Cormorant?

A 19th-Century Ottoman Intellectual’s Perspective on the Lexical History of Karabatak

This article analyses the essay “Musahabe: Karabatak”, written by Balhasanoğlu and published in *İkdam* number 1723 dated on 24.04.1899, within the frame of critical discourse analysis from ecological, linguistic, and social perspectives. In the aforesaid essay, the author, about who no detailed information is available, mentions cormorant birds (*Phalacrocoracidae*) from a “utilitarian” point of view within the perspective of economic development. However, the essay in question touches upon the topics of both ornithology and nomenclature of birds and contains information in these fields. In this respect, the essay also has ornithological and lexicological value. This article claims to have a critical reading perspective on these aspects of the essay. The main topics of the article are how the birds are named in different languages within the political borders of today’s Turkey, ornithological cormorant records of the period, and the utilitarian evaluation of cormorants from an anthropocentric point of view.

Keywords: ornithological history in Turkey, ecolinguistics, ecocriticism, cultural history.

Giriş

Dil, başka birçok şey olmasının yanında, çevremizi algılayışımız, gerçeklikle kurduğumuz bağıdır. Aynı nesneye ya da olguya yönelip gerçekliği insan bilincinde var etmeye çabalayan dil dizgelerinin çokluğu bir zafiyet değil, tersine gerçeklikle kurduğumuz bağı güçlendirmede ve çevremizi algılamada bir imkânlar zenginliğidir.

Çeşitli siyasal, ekonomik, kültürel ve/veya psikolojik bağlarla belirli bir coğrafyayı, ekolojik bir çevreyi paylaşan toplulukların farklı dilleri konuşarak bir arada yaşayabilmeleri, bir arada yaşama kültürü oluşturabilmeleri ise bir dilekten, bir temenniden öte, başka birçok açıdan olduğu gibi dil ekolojisi açısından da bir zorunluluktur. Diller, aynı canlı organizmalarda olduğu gibi, bir arada var oldukları diğer dillerle, bir arada varoluşlarına tezat olacak şekilde rekabet ilişkisi içerisindedirler. Canlı organizmalarda, doğal olmayan birtakım müdahalelerle ortaya çıkan istilacı türler söz konusu olmadığı sürece, bu rekabet ilişkisi türleri yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaz. Aksine türlerin sağlıklı ve sürdürülebilir bir popülasyonla var olmalarını sağlar ve evrim sürecinin dinamiğini oluşturur.

Öte yandan diller arasındaki rekabet ilişkisi bundan farklı işler. Verili koşullarda diller siyasal ve ekonomik koşullanmışlığa ve etki gücüne sahiptirler. Her dil, bilişsel ve toplumsal açıdan olmasa da siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan başka diller için baskın ve katil dil olma potansiyeli taşır. Bunun tersi de doğrudur; diller başka bir dil ya da diller tarafından katledilebilir. Katil diller aynı siyasal sınırlar içerisinde kalan coğrafyalardaki diğer dillere gerek siyasal baskıyla, gerek toplumsal/kültürel ilişkiler vasıtasıyla, gerekse de ekonomik geçim zorunlulukları aracılığıyla sızar ve onları yavaş yavaş zehirleyerek ortadan kaldırmaya teşebbüs eder. Bu teşebbüs gerçeklikle kurulan kolektif bilişsel bağı her geçen an zayıflatır, yoksullaştırır.

Bu yoksullaşmanın önüne geçebilmek, kolektif bilinci diri ve zengin kılmak elbette çok daha kapsamlı siyasal ve toplumsal irade ve eylemliliği gerektirir. Yine de dilbilimsel, yazınsal ve kültürel çalışmalarda ve bu alanlarda üretilen bilimsel ve kurmaca metinlerde dilin ekolojik farklılıklarının ve dengesinin önemine vurgu yapmak, özen göstermek sadece bilimsel açıdan değil, yazınsal ve kültürel açıdan da kolektif bilinç lehine bir girişimdir.

Bu makale de bu yönde bir girişim olarak okunabilir. Balhasanoğlu adlı müellifin karabataklarla ilgili yazısının başında, karabatak sözcüğünü Türkçe açısından değerlendirmesi, o dönemde aynı coğrafyada bir arada yaşayan dillerin karabatak kuşunu nasıl adlandırdıklarını gözden geçirme yönünde bir teşvik ve fırsat olarak okunmuştur. Bununla birlikte hakkıyla yapılacak bu tür bir gözden geçirme doğal olarak o dönem Anadolu coğrafyasında yaşayan tüm dillere en azından belirli bir dereceye kadar vakıf olma zorunluluğu taşıdığından, metnin bu girişimi çok eksik ve zayıftır. Yine de ulaşılabilen tüm bulguları derleyerek bu metinde sunmanın anlamlı olacağı düşünülmüştür.

Anadolu Kültür ve Leksikografisinde Karabatak

Bu makale, Osmanlı'da 19. yüzyılda kuş gözlemi, ornitoloji ve edebiyatta kuşlar konularıyla ilişkili basılı malzemenin derlenip değerlendirildiği kapsamlı bir çalışmanın veri

ve bulgularına dayanılarak oluşturulmuştur. Bu derleme ve değerlendirme çalışmasının amacı genel olarak;

1. Edebiyatın ekolojik çevreyle ve doğa bilimleriyle ilişkisini edebiyat ekolojisi ve karşılaştırmalı edebiyat perspektifiyle değerlendirmek,
2. Kuş bilimi ve gözlemciliğini konu alan 19. yüzyılda kaleme alınmış metinleri günümüz bilim insanlarının ve ilgililerinin bilgisine sunmak,
3. Kuş biliminde taksonomi ve adlandırma (nomenclature) konularına tarihsel bir perspektif kazandırmak,
4. 19. yüzyılda hangi kuş türlerinin, ne kadar bilindiğine dair bir fikir oluşturmak,
5. Doğa ve kuş koruma çaba ve çalışmalarında insanı ve toplumu anlamada yararı olabilecek, insanın kendinden başka canlı türlerine karşı benimsediği "insan-merkezci" bakış açısını eleştirmek ve
6. Yine insanın kendi dışındaki canlılara merhametçi, saldırgan, hiyerarşik ve faydacı bakış açılarını sorgulamak, olarak özetlenebilir.

Amaçları yukarıda kısaca özetlenen arşiv ve değerlendirme çalışmasında, Balhasanoğlu adını kullanan yazarın, *İkdam* gazetesinin 24.04.1899 (H. 13 Zilhicce 1316) tarihli 1723. sayısında, "Musahabe: Karabatak" başlığıyla bir gazete yazısı tespit edilmiştir. Bu yazının ekolojik ve sosyolojik çözümlemesinin yanında, yazının konu edindiği güzel kuşun, yani karabatağın Türkçeye birlikte Ermenice ve Lazca gibi Anadolu'nun diğer kadim dillerinde ne kadar ve nasıl bilindiğine değinmek de dil ekolojisi açısından önemlidir.

Eldeki verilere göre Türkçede karabatak kuşundan ilk bahseden Evliya Çelebi'dir. Yazar, *Seyahatname*'nin muhtelif yerlerinde insanların diğer başka kuşlarla birlikte karabatakları da avladıklarını bildirir. Öyle uzun uzadıya söz etmez karabataklardan Evliya Çelebi, sadece insanların avladıkları kuşlar arasında adını sayar¹.

Şemseddin Sami, sözlüğü *Kamus-i Türkî*'de karabatağı şöyle tarif eder: "Ördeğe benzer siyah bir cins deniz kuşu ki suyun üzerine çıkıp batması pek seri olur."² Şemseddin Sami'nin bir iki sözcükle de olsa bir kuş gözlem notu girmiş olduğuna dikkat çekelim ve genel olarak su kuşlarını ördekle benzerliklerinden yola çıkarak tanımlamanın o dönemde sık rastlanılan bir durum olduğunu söyleyelim. Genel kamuoyunda ördek, su kuşlarının genel bir temsili olarak algılanmış görünüyor. Bununla birlikte Şemseddin Sami'nin sözlükte "kara" sözcüğünü tarif ettikten sonra bu sözcükle ilgili düştüğü not da hayli ilgi çekici, üstelik dillerde nesnelere ve olguların adlandırılmalarıyla da son derece ilgili. Şöyle diyor sözlüğün yazarı "kara" sözcüğü için: "Gariptir ki bu güzel lügat 'ak' ve 'kızıl' ile beraber İstanbul Türkçesinden ve yeni lisan-ı edebimizden ayağını çekip yerini 'siyah' lafz-ı Farsisine bırakmıştır. Ahyanen [Ara sıra] istimali elzemdir [kullanılması lazımdır]."³

Nitekim "kara" sözcüğüyle ilgili bu sözlük girişi, Balhasanoğlu'nun yazısının giriş kısmında "karabatak" adıyla ilgili söyledikleriyle birlikte düşünüldüğünde daha da anlamlı hâle geliyor. Şöyle diyor Balhasanoğlu:

1 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Akirman-Belgrad-Gelibolu-Manstır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp: 5. Kitap-1. Cilt*, düz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 387.

2 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî: İkinci Cild* (Dersaadet: İkdam, H. 1317), 1066.

3 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, 1066.

İsmi gibi tüyleri kapkara olan, sabahtan akşama kadar deniz kenarlarında, dalgalar üstünde dolaşan, yetişebileceği bir derinlikte gördüğü, gafil avladığı balığı dalıp yakalayan kuşu kim bilmez? Meğer ömründe [yaşamında] deniz olmayan iç taraflar ahalisinden ola.

Eşyaya her verdikleri isimde müsemmanın hassalarından [isim verdikleri şeyin özelliklerinden] birisini olsun nazar-ı dikkatlerinden kaçırmayan Türkler bu kuşa verdikleri isimde hem rengini, hem de dalgıçlar gibi deniz diplerine daldığını, battığını hatırlatacak bir ad takmışlardır.⁴

Karabatağı ördekle benzerliği üzerinden tanımlayan sözlükçülerden biri de Ali Seydi'dir. 1909 yılında yayımlanan *Resimli Kamus-i Osmanî* sözlüğünde karabatak sözcüğü karşılığında şu açıklamalar var: "Tuyur-ı zatü'l-ercülü'l-keffiyeden [Perde ayaklı kuşlardan] ördeğe müşabih [benzer] denizlerde sürü ile gezer, balık ile taayyüş eder [beslenir] bir cins siyah kuş."⁵ Bu sözlük girişinde iki şey dikkate çarpıyor. İlki karabatağın, yine ördek temsili üzerinden tarif edilmesidir. İkincisi ise, karabatak kuşunun tanımında kara değil siyah sözcüğünün seçilmiş olmasıdır.

James W. Redhouse (1811-1892), uzun yıllar Türkiye'de yaşamış, Osmanlı Devleti'nde çeşitli üst düzey bürokratik görevlerde bulunmuş, Türkçeyi ve onun temsil ettiği kültürü bihakkin tanımış önemli bir sözlükçü. 1890 yılında yayımladığı Türkçe-İngilizce sözlükte "karabatak" sözcüğüne karşılık olarak şu açıklamayı yazmış: "1. A great, black morass. 2. The cormorant, *graculus carbo*."⁶ Buna göre sözcüğün hem bataklık hem de karabatak kuşuna karşılık kullanıldığı anlaşılıyor.

Ahmed Vefik Paşa'nın Hicri 1306 (M. 1890) yılında yayımladığı *Lehçe-i Osmanî* adlı sözlüğün ilk cildinde de "karabatak" girişi var, ancak *Phalacrocorax Carbo* olarak bilinen kuşu tarif etmiyor bu sözlükbirim Paşa'nın sözlüğünde. Bu sözlükte karabatak için, "kara barak", "kara baş rahip" ve "piskopos kara baş" karşılıkları kullanılmış. Barak, Türk Dil Kurumu sözlüğünde "1. Tüylü, kıllı çuha. 2. Bir cins av köpeği." anlamlarına sahip. *Lehçe-i Osmanî*'de karabatak, bu yazının konusu kuşu değil; bazı Hristiyan din adamlarını tanımlıyor.⁷

Dönemin velut kalem erbabından olduğu anlaşılan Gabriel Menevişyan, 1897 yılında yayımlanan *Patkerazard Bnakan patmut'ıwn: A. Kendanabanut'ıwn (Resimli Doğa Tarihi: 1. Cilt Biyoloji)* adlı eserinde "karabatak" kuşunu tanımlamaktadır. "Resimli Doğa Tarihi"ne göre karabatağa Anadolu'da yaşayan Ermeniler "su kargası" anlamına gelen "Jregraw" (*Ջրի սղռու*) demektedirler. Menevişyan özet olarak su kargalarının Avrupa kıyılarında bolca bulunduğunu ve balık avlayıp yediklerini söyledikten sonra, bu kuşun balıkçılara faydalı olduğunu ve Çin'de balıkçılıkta kullanıldığını ekler⁸. Yazımızın konusu açısından buradaki ilginçlik, Balhasanoğlu'nun yazısıyla aynı olguya vurgu yapıyor oluşudur. Nitekim Balhasanoğlu da "Karabatak" yazısında şunları söylemektedir: "Karabatakların balık keşfindeki, saydındaki [avındaki] mahareti, zekası, itiyadı öteden

4 Balhasanoğlu, "Musahabe: Karabatak", *İkdam* 1723 (24.04.1899): 2-3.

5 Ali Seydi, *Resimli Kamus-i Osmanî* (İstanbul: Kitaphane-yi Cihan, H. 1330), 782.

6 James Redhouse, *Kitab-ı Mani-yi Lehçeu'l James Redhouseü'l İngilizî: A Turkish and English Lexicon* (İstanbul: A. H. Boyajian, 1890), 1449.

7 Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-yi Osmanî* (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, H. 1306), 622.

8 Gabriel Menevishean, *Patkerazard Bnakan patmut'ıwn: A. Kendanabanut'ıwn* (Viyan: Mkht'arean Tparan, 1897), 156.

beri balıkçılık ile yaşayan insanlarca anlaşılması, yakalanarak terbiye edilip balıkçılıkta kullanılmasıdır. Hala da kullanılıyor. Karabatak ile balık avcılığının mucidi Çinliler ile Japonyalılardır.”⁹ İki metindeki bu paralellik, Osmanlı yurttaşı olan hem Türklerin hem de Ermenilerin iradi modernleşme gözlüğüyle karabatak kuşuna faydacı bir bakış açısından baktıklarının kanıtı olarak okunabilir bu durumda.

Ermenicedeki "Jregraw" yani "su kargası" sözcüğüne Greppin de işaret eder, ama Ermenicede karabatak için "balık yutan" anlamına gelen "jknkul" ve "deniz kargası" anlamına gelen "covagraw" gibi başka karşılıklar kullanıldığını da belirtir. Yine Greppin, Hovhannes Vardapetyan'a ait bir şiirde karabatağın Tevrat'a atıfla tanımlandığını söyler. Bu şiirin 19. Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yayımlanan *Yerkragunt (Երկրագնալուն)* ve *Tsamis (Օսմիս)* adlı Ermenice süreli yayınlarda yayımlandığını ekler. Şiir ve Türkçe çevirisi şöyledir:

Ջրնկնուն ըռասն կար,
Որ գարրն ձուկն կըլանէր,
Ջիր ժամանակն չկշտանայր,
Փորն որդնած էւ հոսն գայր
(Dzynknun yrasmn kar,
Vor zawryn dzukn kyaner,
Jir zhamanakn ch'kshtanayr,
P'vorn vordnats yev hotn gayr.)¹⁰

Türkçe Çevirisi:

Gün boyunca doldurdu karnını balıkla
Buydu karabatağın alışkanlığı;
Çünkü midesi her ne zaman boş kalsa
Karnı kurtla dolar ve çok kötü kokardı.¹¹

Karabatak, Anadolu'da neredeyse bütün iç sularda görüldüğü gibi, Doğu Karadeniz'in iç suları ve sahillerinde de bulunan, sıklıkla karşılaşılan bir kuştur. Bölgenin kültürel tarihi ve ekolojisini konu edinen araştırmacı Özhan Öztürk, bölgenin Trabzon, Rize ve Artvin sahillerinde yerleşik Lazların karabatak kuşuna "gogorina", "kokorina", "kukarma" dediklerini, bu kuşun Lazca adının ise "kukulina" olduğunu belirtiyor ve Mergelcede karabatağa yine "kokorina" dendiğini ekliyor. Öztürk, *gogorina* sözcüğünün sadece karabatak için değil sutavuşu için de kullanıldığını belirtiyor.¹²

Kuşkusuz karabatak için Kürtçe, Arapça, Rumca, Gürcüce gibi sair dillerdeki karşılıkları ve bu dillerin bu kuşu adlandırmada başvurdukları dilsel mekanizmaları burada anmak, eleştirel söyleme tabi tutmak Anadolu dil ekolojisi açısından hem bütünleyici olurdu hem de bu esasında elzem bir bilimsel ihtiyaçtır. Ancak bu konuda kapsayıcı bir çalışma ortaya koyabilmek tek kişilik bir çalışmanın sınırlarını doğal olarak aşan bir

9 Balhasanoğlu, "Musahabe: Karabatak", 2.

10 Bu dizeleri Latin harflerine aktaran Melisa Bal'a hem bu çabası hem de Ermeni kaynaklara ulaşmamda gösterdiği nazik ilgisi ve emeğinden ötürü teşekkür ederim.

11 John A. C. Greppin, *Classical and Middle Armenian Bird Names: A Linguistic, Taxonomic, and Mythological Study* (New York: Caravan Books, 1978), 10-11.

12 <https://ozhanozturk.com/2017/08/28/karabatak-guguk-kusu/>

çabaya işaret etmektedir. Bu saikle bu makale açık uçlu bir metindir. Bu metin yukarıda sayılan Anadolu dilleri bağlamında her türlü katkıya gönüllü olarak açıktır.

Ornitolojik Kayıtlar

Türkçe, Ermenice ve sair Anadolu dillerinde 19. yüzyılda yayımlanmış bugünkü anlamıyla bir kuş gözlemi kaydına rastlanamamaktadır. Dolayısıyla karabatak kuşunun o dönemde Anadolu'nun hangi bölgelerinde gözlemlendiğine dair Anadolu'da o dönemde konuşulan dillere dair bir kayıt da en azından bizim bilgimiz dâhilinde söz konusu değildir.

Bununla birlikte, bazı Batılı kuş gözlemcilerinin o dönemde karabatak kuşuyla ilgili ornitolojik/kuş gözlem kayıtları mevcuttur. Örneğin, Elwes ve Buckley'in, *IBIS*'in 1870 tarihli 12. cildinin 3. sayısında yayımladıkları "A List of Birds of Turkey" adlı makaleye göre karabatakların Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı'nda bol miktarda buldukları ve burada üredikleri belirtilmektedir.¹³ Bunun dışında H. E. Dresser'in derlediği 1871-1881 tarihleri arasında yayımlanan *A History of Birds of Europe* adlı eserin 6. cildinde de hem Anadolu'da hem de Boğaziçi'nde gözlenen karabatak kayıtları mevcuttur.¹⁴

Yazacak Başka Şey mi Yok?

Karabataklar pek korkak, bununla beraber herkesten emin bir mahlukturlar. İşte bu sebeple yanlarına yaklaşmak kolaydır. Hatta içlerinden birisi tutulduğu, vurulduğu hâlde öteki arkadaşları ürkmeyiz. Bu hâllerine bakıp da karabatakları ahmak, sersem bir şey kıyas etmeyiniz. Oldukça zeki, kabiliyetli şeylerdir. Zaten onlar da böyle bir şey olmasa şu satırları kendilerine tahsis eder miydik? Başka yazacak şey mi yok?¹⁵

Balhasanoğlu, karabataklarla ilgili yazısını bu gerekçeye dayandırarak kaleme alıyor. Başlangıç kısmına tarih ve mekân notu düşülmemiş olmasına rağmen tipik bir kuş gözlem metni olarak okunabilecek yazısı, karabatakların insana sağlayabileceği faydaları anlatmak ve Osmanlı'da da karabatak kuşlarının ekonomik gelişmeye ve kalkınmaya katkı yapacak şekilde kullanılabileceklerini göstermek için kaleme alınmıştır.

Daha önce de belirtildiği üzere bu makale kapsamlı bir derleme ve değerlendirme çalışmasının bir parçasıdır. Bu çalışma kapsamında derlenip ele alınan yazıların hemen tamamında belirgin ya da dolaylı olarak görülen o döneme içkin kavramlarından biri de kalkınma ve ekonomik gelişim açısından faydacılıktır. Karakteristik olan bu bakış açısı, günümüzde "ortalama" insanın doğaya ve ekolojik çevreye bakış açısında da başattır. Buna göre, doğa ve doğadaki bütün canlı organizmalar insana sağlayacakları ekonomik yararlar açısından değerlendirilmiş ve sınıflanmıştır. Bu ekonomik faydacılığa, yine bununla sıkı ilişki içerisinde olan ahlaki faydacılık da eşlik etmiştir. Aslında insana ekonomik açıdan faydası olan her şey ahlaki kategoride de iyi, yani faydalı olarak kabul edilmiştir.

¹³ H. J. Elwes ve T. E. Buckley, "A List of Birds of Turkey", *IBIS* 12-3 (1870): 336.

¹⁴ H. E. Dresser, *A History of the Birds of Europe: Including All the Species Inhabiting the Western Palearctic Region: Volume VI*, Londra: H. E. Dresser (1871-1881), 156.

¹⁵ Balhasanoğlu, "Musahabe: Karabatak", 2.

Örneğin Ahmed Midhat'ın 1889 yılında yayımlanmış olan *Kuşlar* adlı telif eseri Osmanlı aydınının ve aslında genel kamuoyunun faydacı bakış açısının çok somut bir tezahürüdür. Çocuklara sözümlü ona kuşları ve doğayı sevdirmek için yazılmış bu küçük kitapta Ahmed Midhat, burada bizim "faydacı" olarak adlandırdığımız kavramı açık bir şekilde tanımlar:

İnsanlar için kuşlar yerde yürüyen hayvanlar kadar faydalı değildirler. Meselâ kuşların hiçbir nevi'ne insan evlâdı nakliye hizmeti, bekçilik gibi işler gördürmüyor. Vakıa atmacaları, şahinleri avcılıkta ve güvercinleri mektup götürmek hizmetinde kullanıyor ise de, bunlar bir nevi keyiften ibarettir. Filin, devenin, öküzün, mandanın, beygirin, eşeğin, katırın yerini tutabilecek hiçbir kuş yoktur.

Hatta etlerini yemek hususunda bile kuşlar sair hayvanlar kadar insanı faydalandıramazlar. Tavukların, hindilerin, ördeklerin, kazların etleri eğerçi lezzetli ve nazik ise de, bunlar asıl zahireden ziyade çerez yerine geçerler. Hiçbir vakitte sığır eti, koyun eti yerini tutamazlar. Lâkin bu hallere bakıp da kuşları mühimsemeyecek miyiz? Hâşâ! Kadir kıymet bilen insanlar hiçbir şeyin kadrini inkâr edemezler.¹⁶

Ahmed Midhat'ın kuşlar kitabını ve bu makalenin konusu olan Balhasanoğlu'nun "Karabatak" yazısını temellendiren faydacılık fikri, Osmanlı modernleşmesini her alanda ve her aşamada çeşitli derecelerde etkileyen kalkınmacılık ideolojisine içkindir. Buna göre ekonomik gelişim ve kalkınma her türlü zihinsel ve sanatsal faaliyetin temel odak noktasıdır. Bu tür üretimler ya *Sevda-yı Sa'y ü Amel*'de¹⁷ (1879) olduğu gibi doğrudan faydacılık fikrine ilişkindir ya da "Karabatak" adlı yazıda olduğu gibi ele alınan konu faydacılık fikri ile biçimlendirilip yazınsal üretime dönüştürülür.

Faydacılık fikri insanmerkezci (antroposantrik) bakış açısının doğal bir sonucudur. Buna göre, kendini her şeyin merkezinde konumlandırmış insan, çevresindeki bütün olanaklardan sınırsızca faydalanma hakkını haizdir. İçerisinde yer aldığı ekosistemin biyotik ve abiyotik bütün unsurlarını her şekilde kullanarak kendisine fayda sağlar. Bu sadece pratik bir hak ve gereklilik olmanın ötesinde, ahlaki bir sorumluluktur. Victoria İngiltere'sinde ekonomik ve toplumsal kalkınmanın baş ucu kitaplarının başında gelen *Self Help*¹⁸ bu fikri ve bakış açısını neredeyse mutlaklaştıran bir kutsal kitap hüviyetindedir. *Sevda-yı Sa'y ü Amel*'in *Self Help*'in Türkçesi olarak yorumlanması Türk edebiyatı ve tarihi araştırmalarında sıkça vurgulanan bir husustur. Samuel Smiles ile kutsal bir mükemmeliyete kavuşan bu kavram, Osmanlı modernleşmesinde de hem pratik hem de ahlaki açıdan başattır.

Bu tipik bakış açısı, Balhasanoğlu'nun yazısının temel eksenini oluşturmaktadır. Balhasanoğlu karabatak kuşlarını hem terminolojik (nomenclature) hem de ornitolojik açıdan değerlendirdikten hemen sonra, bu hayvanların insan açısından yararlarına odaklanmıştır. Yazarın bu kuşlara zaman ayırmasının ve yazısı için emek harcamasının nedeni, onların insanlara faydasıdır. Öyle olmasa bu zamanı ve emeği kendilerine tahsis etmeyeceğini açıkça duyurmaktadır. Aslında karabatak kuşlarının "zeki ve kabiliyetli" canlılar olmasını sağlayan da insana olan bu yararlarıdır. Aksi takdirde rahatlıkla "ahmak" ve "sersem" olarak adlandırılmaları işten bile değildir.

¹⁶ Ahmed Midhat, *Kuşlar* (İstanbul: Kırkanbar, H. 1306), 2-3.

¹⁷ Ahmed Midhat, *Sevda-yı Sa'y ü Amel* (İstanbul: Kırkanbar, H. 1296).

¹⁸ Samuel Smiles, *Self Help* (Londra: John Murray, 1859).

Balhasanoğlu yazısında, insanların karabatak kuşlarından özellikle Çin ve Japonya'da balık avcılığında yararlandıklarını ve bunun İngiltere ve Fransa'da da uygulanan bir balık avlama yöntemi olduğunu söyler. Karabatak kuşlarıyla nasıl balık avlandığını ayrıntılı bir şekilde anlatır. Onun bu ayrıntılı anlatımında karabatak kuşlarının insan tarafından ne derecelerde ve şiddette istismar edildikleri vurucu bir şekilde dile getirilmiş olur.

Yazar, karabatakların Osmanlı'da da balıkçılıkta kullanılmaları gerektiğini açıkça ortaya koyar. Balıkçılık konusunda maharetli olanın sadece Çin'deki karabataklar olmadığını, Osmanlı coğrafyasında yaşayan karabatakların da pekâlâ bu işte kullanılabileceklerini şu sözlerle vurgular: "Çin karabatakları bizim taraflarda yaşayabilir. Hatta oradan getirmeye hacet görünmeksizin bizim bu taraflardaki karabataklar da pekala balıkların işine yarayabilir."¹⁹

Yazarı "Karabatak" yazısını, yukarıda belirtilen tüm hususları içinde barındıran bir soruyla tamamlar: "Bakalım, Osmanlı erbab-ı marifetinden en evvel karabatağı balıkçılıkta istihdama kim muvafık olacak?"²⁰ Balhasanoğlu'nun bu önerisinin, yani karabatakların balıkçılıkta çalıştırılmasının Osmanlı ve Türkiye coğrafyasında uygulandığına dair herhangi bir kanıt rastlanılmasa da onu bu öneriye sevk eden bakış açısı o zamandan beri geçerliğini ve etkisini sürdürmektedir. Ekolojik çevremizle ilişkimiz hâlâ bu bakış açısıyla maluldür.

Sözü edilen "Karabatak" adlı dergi makalesinin çevriyazısı (transkripsiyon) aşağıda yer almaktadır. Bu çevriyazıda, günümüz okuyucusuna kolaylık sağlaması açısından, bugün anlaşılması zor olabileceği düşünülen sözcük ve ifadelerin yanlarına köşeli parantezler içerisinde güncel Türkçe karşılıkları yerleştirilmiştir.

MUSAHABE – KARABATAK

(İkdam, 24.04.1899, 1723, s. 2-3)

İsmi gibi tüyleri kapkara olan, sabahtan akşama kadar deniz kenarlarında, dalgalar üstünde dolaşan, yetişebileceği bir derinlikte gördüğü, gafil avladığı balığı dalıp yakalayan kuşu kim bilmez? Meğer ömründe deniz olmayan iç taraflar ahalisinden ola.

Eşyaya her verdikleri isimde müsemmanın hassalarından birisini olsun nazar-ı dikkatlerinden kaçırmayan Türkler bu kuşa verdikleri isimde hem rengini, hem de dalgıçlar gibi deniz diplerine daldığını, battığını hatırlatacak bir ad takmışlardır.

Karabatak su kuşlarının irilerinden sayılır. Boyu 80 santimetreyi geçer.

Altı yedi türlü karabatak var. Bunlar telekleri, renklerinin ihtilafıyla ayırt edilir. En meşhuru dünyanın beş parçasında, dört köşesindeki denizlerinde bulunan büyük karabataktır.

Bunun tüyleri tunç gibi karadır. Bu sebeple eski Latinler kendisine *Corvus maritus*, yani *Deniz kargası* adını vermişler. "Zürcelü'l-kün", yani parmakları birbirine bitişik hayvanlar cinsinden olan karabatak kaşıkçı kuşuna benzer. Bunun da kaşıkçı kuşu gibi kemikleri çıkık, eti gergin ve buruşuk kirlimsi az bir deri ile mesturdur. Bu deri gagasının altına doğru kaşıkçı kuşununki kadar geniş değilse de avladığı balıkları istiap edecek kadar açılabilir.

Ayağın dört parmağı bir deri ile birbiriyle bitişiktir. İç parmağının tırnağı testere gibi dişli, arka parmağı da öne doğru mafsallı olduğundan avını güzelce tutabilir. Karabatak her tuttuğu avı hemen ağzına atmaz. Gagasıyla yakaladığı balığı kıyıya getirerek, gayet mahirane bir suretle kaldırır havaya atar, bu atıştaki mahareti sayesinde balık baş aşağı düşerek doğru ağzına girer.

¹⁹ Balhasanoğlu, "Musahabe: Karabatak", 3.

²⁰ Balhasanoğlu, "Musahabe: Karabatak", 3.

İşte bu suretle balık istikamet-i tabiyesiyle boğazdan geçerek, kanat ve kuyruğunun dikenleri nazlı karabatağın boğazını acıtmaz.

Karabataklar deniz kenarında, nehir kıyılarında ikamet ederler. Ağaçlar üstünde, sazlar arasında, kaya kovuklarında yuva yaparlar. Karabataklar pek korkak, bununla beraber herkesten emin bir mahlukturlar. İşte bu sebeple yanlarına yaklaşmak kolaydır. Hatta içlerinden birisi tutulduğu, vurulduğu halde öteki arkadaşları ürkmezler. Bu hallerine bakıp da karabatakları ahmak, sersem bir şey kıyas etmeyiniz. Oldukça zeki, kabiliyetli şeylerdir. Zaten onlar da böyle bir şey olmasa şu satırları kendilerine tahsis eder miydik? Başka yazacak şey mi yok?

Karabatakların bizden ürkmeye pek de ihtiyaçları yok. Etlerinin yenmediğini, kürklerinin giyilmediğini kendileri de biliyorlar. Şayet içlerinden birisi bir haşarı âdemoğlunun keyfi, eğlenmesi için tutulur, vurulursa bunu kaza sayarlar. Çünkü öyle haşarılar nadiren rast gelirler.

Karabatakların balık keşfindeki, sayıdaki mahareti, zekası, itiyadı öteden beri balıkçılık ile yaşayan insanlarca anlaşılmiş, yakalanarak terbiye edilip balıkçılıkta kullanılmıştır. Hala da kullanılıyor. Karabataklar ile balık avcılığının mucidi Çinliler ile Japonyalılardır. Bundan üç asır evvel bu sanat Fransa'ca da malum olmuştu. İngiltere'de ise 1. Jack [? 6. ve 1. James] zamanından beri tanınmış ve hatta bu kral 1601 senesi bir karabataklı başı (Grand-maitre des Cormorants) [cormorant keeper-John Wood] rütbesi bile ihdas edilmişti.

Hâlâ Çin ve Japonya'da karabataklar ile balıkçılık faydalı bir sanattır. Japonya'da Avari vilayetinde Gifu kasabası bu sanatın merkezidir. Balıkçılar karabatakların palazlarını yakalayıp büyütür ve terbiye ederler. Hatta Gifu'da terbiye edilmiş karabatağın çifti 20, 30 Frank'a alınıp satılır. Bir karabataklar 15-20 yıl işe yarar. Boğazını da kendi çıkarır. İla-masrafsız bir irattır [hiç masrafı olmayan gelirdir].

Karabataklar avcılığı dört kişilik sandal veya sal ile edilir. Kaptan başta bulunur ve on iki kadar karabatağın kumanda eder. Ortada bulunan bir ikinci balıkçının yanında altı kuş bulunur. Bir üçüncü adam, bir kürek ile suya vurarak karabatakları tahris eder [hırslandırır]. Kuş üstündeki bir adam da sandalı sevk eder.

Karabataklar bir büyük sandık içinde nakil olunur. Tayfalardan birisi kuşları birer birer boynlarından yakalayarak çıkarır. Bu aralık pençesinden takılarak boynu ile midesi arasında bir halka teşkil eden ve bu suretle tuttuğu balığı yutmasına mâni olan bir ip geçirilir. İşte bu muamele esnasında huysuzluk etmemesi için karnı okşanır.

Japonyalılar her ne kadar karabatağın kanaat ve nezaketine böyle az itimat ile boynuna halka geçirirlerse de şikâretinden büsbütün kendisini mahrum etmeyi münasip görmeyerek ufak balıkların boğazdan geçebilmesine müsaade olacak bir surette halkanın genişliğini tayin ederler.

İşte bu suretle teşhiz edilen karabataklar sandalın kenarına dizilir. Kuşlardan her birisinin zağarlarda [av köpeklerinde] olduğu gibi birer adı yoksa da numarası vardır. Numarasını söyler söylemez o kuş hemen denize atılır. Avcılığa başlar. Bir sandalın en eskisi, emektarı birinci numarayı haizdir. En başında oturmak, kaptanın yanında bulunmak hakkını haizdir. Denize en son atlayan ilk önce çıkan kendisidir. Karabataklar bu tertip ve kıdem usulüne pek riayet ederler. Eğer balıkçı sırasız birisini çağırırsa ondan evvelki numaralı hiddetini bağırıp çağırarak, kanatlarını çırpıp huysuzluk etmekle gösterir.

İş bittikten sonra geceyi geçirecekleri sepetlere yine numara sırasıyla konur, daima ilk numaradan başlanır. Hatta geminin bordasındaki mevkileri bile kıdem sırasına muvafıktır.

Sandalın başındaki balıkçı başı karabatakları avcılığa salıverdiği zaman bunun pençelerindeki iplerin uçlarını bir elinde tutar. Sekizden on ikiye kadar bu ipleri öyle mahirane bir suretle kullanır ki insana teması hayret verir. Karada ağır ve münasebetsiz hareket eden karabatakların denizdeki seyir ve seyahati o kadar çabuk ve muntazamdır ki ipin idaresini bunların o celvelanına [devinimlerine] uydurmak hakikaten müşkülattan madud, maharetlerdendir [zorluk derecesi yüksek yeteneklerdendir]. Balığın arkasında yüzen, dalan gagası arasında yakaladığı balığı mağrurane bir suretle balıkçıya gösterip çenesi altındaki keseceğine indiren bu hayvanları idare kolay mıdır? Kese dolduğu gibi kalkar balıkçıya doğru gelirler; tünemelerine mahsus olarak uzatılan bir küreğin üstüne konarlar, balıkçı bunu boynundan tutar, başını eğer, hafifçe ensesine vurmakla tuttuğu balığı çıkarır, alır.

Tutulan balık büyük olur da boğazlarından geçmeyeceğini anlarırsa bunu yakalayanlar pençeleri arasında kıştırıp yüzerek sandala getirirler. Eğer tutulan balık pek kuvvetli veya ziyade iri olursa imdat için başkasını davet eder. Bunlardan birisi balığı başından öteki kuyruğundan tutar, yüzerek alır getirirler.

Japonya'da bilhassa temmuz ayında, oraca Hei denilen bir nevi gayet lezzetli, ufak alabalık avlamak için karabatak kullanılır.

Çin'de karabatak avı bütün sene içinde caridir. Balıkçılar bu kuşların yüzünden çok fayda görürler. Japonya karabatakları bir nevi yarış kuşudur. Çin'inliler ise işe daha iyi gelir. Çinliler karabataklarına daha az bakar, pek çok ehemmiyet verirler. Hatta tembellik filan gibi kusuru olanları Hint kamışı ile döverler bile.

Çin'deki balıkçılar karabatakları sabahtan akşama kadar yani günde yedi saat çalıştırır. Akşam üzerleri kendi hesaplarına avlanmaya, karınlarını doyurmaya müsaade ederler. Fakat işler sıkı, yahut hasılat az olursa Çinli kuşları daha ziyade çalışmaya zorlar.

Fransa'da üç asır evvel malum olan bu usul balıkçılık terakki edememişti. 1871 senesi meşahir-i erbab-ı fenden [ünlü bilim insanlarından] Mösyö Pişü bu meseleyi kurcaladı. Birçok yıllar Hindistan'da Pencab mihracesinin yanında bulunan İskoçya şahin avcılarında John Bar ile iştirak eyledi. John Bar, Duleep Singh'in yanında bulunarak bir hayli servet peyda etmiş ve avdetinde İngiltere'de balıkçılık sanatına müteallik her türlü alet ve edevatı bir tesis etmiş idi. John Barr karabatakları güzelce terbiye etti. Mösyö Pişü Bologna ormanına cari olan suda karabatakları kullandı. Biraz sonra kendisi de birkaç kuş terbiye etti. On beş günde bunlara av aramasını öğretti.

Mösyö Dolaro da birkaç karabatak talim etmişti. Bunun için şahin ve su sumrusu da kullanılmak istenildi ise de karabatak gibi işe yaramadı.

Karabatak, şahin ve sumru gibi yırtıcı, vahşi hayvanlardan değil insana alışmaya müsait, munis hayvandır. Bundan istifade edilir. Hele Çin'deki cins pek işe yarar. Çin karabatakları Fransa sahilinde olanlardan daha ufaraktır. Bunlara orada Lu-se yahut Sehvi-lu-ya derler ki deniz kargası demektir. Çin karabatakları bizim taraflarda yaşayabilir. Hatta oradan getirmeye hacet görünmeksizin bizim bu taraflardaki karabataklar da pekâlâ balıkçıların işine yarayabilir.

Bakalım, Osmanlı erbab-ı marifetinden en evvel karabatağı balıkçılıkta istihdama kim muvafık olacak?

Balhasanoğlu

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler:

- Ahmed Midhat. *Sevda-yı Sa'y ü Amel*. İstanbul: Kırkanbar, H. 1296.
- Ahmed Midhat. *Kuşlar*. İstanbul: Kırkanbar, H. 1306.
- Ahmed Vefik Paşa. *Lehçe-yi Osmani*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, H. 1306.
- Ali Seydi. *Resimli Kamus-i Osmani*. İstanbul: Kitaphane-yi Cihan, H. 1330.
- Dresser, H. E.. *A History of the Birds of Europe: Including All the Species Inhabiting the Western Palaearctic Region: Volume VI*. Londra: H. E. Dresser, 1871-1872.
- Elwes, H. J. ve Buckley, T. A. "A List of the Birds of Turkey". *IBIS*, 12(3), 1870.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Akirman-Belgrad-Gelibolu-Manstr-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp: 5. Kitap-1. Cilt*. Düz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Greppin, John A. C. *Classical and Middle Armenian Bird Names: A Linguistic, Taxonomic, and Mythological Study*. New York: Caravan Books, 1978.
- Menevishean, Gabriel. *Patkerazard Bnakan patmut'awn: A. Kendanabanut'awn*. Viyana: Mkht'arean Tparan, 1897.
- Redhouse, W. James. *Kitab-ı Mani-yi Lehçe'ül James Redhouse'ül İngilizce: A Turkish and English Lexicon*. İstanbul: A. H. Boyajian, 1890.
- Smiles, Samuel. *Self Help*. Londra: John Murray, 1859.
- Şemseddin Sami. *Kamus-i Türki: İkinci Cild*. Dersaadet: İkdam, H. 1317.

Elektronik Kaynaklar:

<https://ozhanozturk.com/2017/08/28/karabatak-guguk-kusu/> Erişim tarihi: 10.10.2022

Adalet Arama ve Tehdit Unsuru Olarak Yabancı Devletlere Başvurma Söyleminin Nüveleri

FİLİZ YAZICIOĞLU*

II. Abdülhamid döneminde hızla yayılan telgrafhaneler, taşradaki memurlarla bilgi alışverişinde bulunma ve onları denetleme imkânı sunarak idari merkezileşmeyi güçlendiren önemli bir haberleşme aracı oldu.¹ Telgrafhaneler aynı zamanda taşrada güvenliğinin sağlanması açısından da büyük bir fayda sağladı. Özellikle Manastır gibi iç çatışmaların ve köylere eşkıya saldırılarının yoğun olduğu vilayetlerde telgrafhanelerin kurulmasına önem verildi.² Diğer taraftan hem yerel idareciler hem de halk tarafından da telgrafhanelerin açılması yönünde bir talep mevcuttu. Zira telgrafhaneler ticari işlerin kolaylaşmasına, şikâyetlerin gerekli makamlara daha kolay iletilebilmesine ya da askerlik ile ilgili işlemlerin daha hızlı yapılabilmesine olanak veriyordu. Bütün bu faydalarından dolayı taşradaki halk çoğu zaman telgrafhanelerin kurulmasına yardım ederek devletle iş birliği yaptı. Bu yardımlar telgraf direklerinin sağlanması ve dikilmesi, telgrafhane binasının temini ya da inşası için para toplanması gibi faaliyetlerden ibaretti. Ancak yine de hem memur eksikliği hem de mali sıkıntılar nedeniyle telgrafhanelerin açılmasında öncelik birinci derecede hatlara verilirken, daha küçük yerlerde telgrafhanelerin açılması ya hiç gerçekleşmedi ya da çok geç gerçekleşti.³

Hazırlamış olduğum bu çalışma telgrafhanelerin kuruluşundaki aksaklıklar konusuna bir telgraf memurunun başından geçen olay üzerinden örnek sunmaktadır. Bazen sıradan bireyler tarafından yazılan günlükler, arzuhaller ya da mektuplar yüzlerce resmi devlet yazışmalarının söyleyemediği şeyleri söyler. Bu tarz kayıtların sayısı görece az olmakla birlikte araştırmacılar için çok değerlidir. Osmanlı Arşivi'nde yaptığım çalışmalar sırasında denk geldiğim ve bu çalışmaya konu olan Mehmed Tevfik Bey'in Rumeli Müfettişliği'ne yazdığı arzuhaller de bu cinsten kayıtlar arasındadır.

* Utrecht University, filizyazicioglu.fy@gmail.com

¹ Eric Jan Zürcher., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen (İstanbul: İletişim yay., 2000) 117-118.

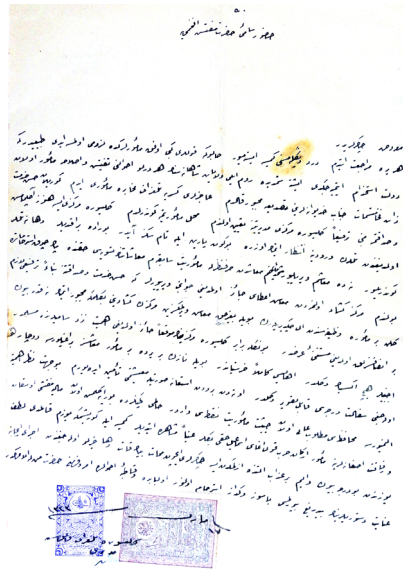
² Manastır bölgesinde eşkıyalığın yaygın olmasının sebeplerinden biri buradaki bazı nahiyelerle muhaberenin kurulamamasıydı. Bu nedenle ahalden de sağlanan yardımla nahiyelerde telgrafhanelerin kurulması güvenlik açısından gerekli görülüyordu. BOA, DH.MKT, 1393/74, 24.04.1304 (6 Temmuz 1888).

³ Uğur Akbulut, "Suriye'ye ilk Telgraf Hatlarının Çekilmesi", *History Studies International Journal of History*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010) 5, 8; Yakub Ahabab, "İletişimde Yeni Dönem: Üsküp'te Telgraf", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 25-26 (2014) 88, 92; Murat Hanılçe, "Osmanlı Taşrasına Telgraf Hattı Çekilmesinde Yaşanan Zorluklar Niksar-Erbaa-Tokat Telgraf Hattı Örneği", *History Studies International Journal of History*, 9(4) (2017), 70-88; Özkan Keskin ve Ali Sönmez, "Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği", *OTAM* 25 (2009) 77; Biray Çakmak, "Osmanlı Devleti'nde İletişim Modernleşmesinin Taşra Boyutu: Uşak Kazası'nda Posta ve Telgraf Hizmetleri (1870-1912)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (2015) 67-69.

Oldukça açık, samimi ve aynı zamanda coşkulu bir dille kaleme alınan arzuhallerde hâkim olan genel hissiyat teessüf ve serzeniştir. Yine de yaşadığı haksızlık karşısında Mehmed Tevfik Bey Osmanlı kültürel geleneğini yansıtan terminolojinin dışına çıkarak kendisini kul/köle (çâker), fakir olarak ifade etmekten geri durmamıştır. Her ne kadar Mehmed Tevfik Bey başına gelen olaydan dolayı Telgraf Nezareti'ni eleştirse de hem yer yer kullandığı ifadelerden hem de arzuhallerinde var olan genel havadan en başta devletin kendisini sorumlu tuttuğu anlaşılabilir. Araştırmada çeviri yazı olarak aktarılan kısımlar arzuhallerin büyük kısmını kapsamakla birlikte tekrara düşen ya da önceden bilgisi verilen cümleler üç nokta ile gösterilerek atlanmıştır.

Arzuhallere geçmeden önce konuyu kısaca özetlemek gerekirse, Mehmed Tevfik Bey Kesriye Kazası⁴ telgraf merkezinde muhabere memuruyken 1906 yılının temmuz ayında yine buraya bağlı olan Kilisora Nahiyesi telgraf merkezi müdürlüğüne atanır. Kasaba halkı önceden imece usulü telgraf direklerini temin ettiği halde telgraf merkezi henüz açılmamıştır. Merkezin açılmasının çok uzun sürmeyeceği düşüncesiyle olmalı ki Mehmed Tevfik Bey ailesiyle birlikte Kilisora'ya gider. Ancak sonuç beklediği gibi olmaz ve Mehmed Tevfik Bey telgrafhanenin açılması için aylarca beklemek zorunda kalır. Gecikmenin sebebi Telgraf Nezareti tarafından telgraf tellerinin bir türlü gönderilemiyor olmasıdır. Böylece Mehmed Tevfik Bey'in bekleyişi maaşı ödenmeksizin tam olarak 16 ay sürer. Bu süre zarfında Mehmed Tevfik Bey yerel makamlara şikayetlerde bulunup mağduriyetinin giderilmesini talep eder ancak hiçbir sonuç alamaz. Bekleyişinin sekizinci, dokuzuncu ve on üçüncü aylarında Rumeli Müfettişliği' ne üç adet arzuhal gönderir.⁵

Mehmed Tevfik Bey'in 17 Mart 1323 (30 Mart 1907) tarihinde gönderdiği ilk arzualı şöyledir:

4 Bugün Yunanistan'ın kuzeyinde yer alan Kastoria şehri. Bahsedilen dönemde Kesriye, Manastır Vilayeti'ne bağlı bir kazaydı bknz. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1324/1906, s.965.

5 BOA, TFR.I.MKM, 23/2223, 08.07.1325 (17 Ağustos 1907).

Her yere müracaat ettim. Dert dinlemesini kimse istemiyor. Halbuki kulları gibi ufak memurların da lüzumu olmasaydı tabii midir ki devlet istihdam etmeyecekti. İşte şimdi de Rumeli vilayât-ı şahanesisinin her türlü ahvalini teftiş ve ıslaha memur olan zât-ı fehâmetşimat cenâb-ı hidîvânelerine takdime mecbur kaldım...Mahal-i memuriyetime gönderildim. Kilisora merkezi ise henüz açılmamış olduğundan tellerin vüruduna intizar etmek üzere bugün yarın ile tam sekiz aydır burada bıraktılar. Daha ne teller gönderiliyor ne de maaşım veriliyor. Şimdilik zam-ı maaştan sarf-ı nazarla memuriyet-ı sabıkam maaşatımın tesviyesi hakkında pek çok istirahatatta bulundum. Merkez küşâd olmadan maaş itası caiz olmadığı cevabını veriyorlar ki hüsn-i hizmet ve sadaketime binaen terfii lazım gelen bir memura vazifesinden el çektilerilerek böyle bi-gayr-ı hakk maaş verilmeksizin merkezin küşâdını beklemeye mecbur etmek ne kadar büyük bir insafsızlık olduğu müstağni-i arzdir. Bununla beraber Kilisora merkezinin mevkiien hâiz olduğu ehemmiyet nezd-i sâmilinde müsellemdir. Ecnebler hiç eksik değildir. Ahalisi kâmilen Hristiyandır. Böyle nazik bir yerde bir memur maaşsız bırakılırsa duçâr olacağı sefalet derecesi kâbil-i tasvir değildir. Öteden beriden istiâne suretiyle maîşetimi temin ediyorum. Bu cihet nazar-ı ehemmiyete alınmıyorsa muhafazası matlûb-ı âlî olan haysiyet-i memuriyet noktası vardır. Halimi geçenlerde buraya gelmiş olan maliye müfettişi Oskan ve refakât-ı âsafânelerine memur erkân-ı harb kolağası İsmail Hakkı beyler aynen müşâhede ettiler. Kimse ile görüşmeye yüzüm kalmadı. Lütf yüzünden bu derece büyük vahim bir azap altında ezilmektense çâkerleri için memmat bin kat daha hayırlı olacağından icrâ-yı îcâbına inayet...

Mehmed Tevfik Bey sözlerine kimsenin sorunuyla "derdiyle" ilgilenmediğinden şikâyet ederek başlamış ve bu nedenle hayli meşgul olduğunu bilmesine rağmen Rumeli müfettişine "derdini" anlatmak zorunda kaldığını ifade etmişti; "zât-ı fehâmetşimat cenâb-ı hidîvânelerine takdime mecbur kaldım". Bu arzuhalde dikkat çeken noktalardan biri kendisinin yeni görevini bir atanma, terfii olarak değil tam tersine işten uzaklaştırılma olarak değerlendirmiş olmasıdır; "terfii lazım gelen bir memura vazifesinden el çektilerilerek..." Elbette böyle düşünmesine sebep olan şey maaşının ödenmeksizin merkezin açılışı (küşâdını) için bekletilmesi idi ki kendi ifadesiyle bunun insafsızlık olduğunu belirtmesine gerek yoktu "...insafsızlık olduğu müstağni-i arzdir". Arzuhalinin devamında Mehmed Tevfik Bey bölgenin sahip olduğu özelliklerden dolayı önemine değinerek durumun yarattığı tehlikeye dikkat çekmek istemiştir. Bu açıdan Kilisora'nın ahalisin tamamen Hristiyanlardan oluşmasına "ahalisi kâmilen Hristiyandır" ve yabancıların bölgedeki varlığına değinerek "ecnebler hiç eksik değildir", bu kadar hassas bir yerde maaşsız bırakılmasının kendisini tarif edilemeyecek bir sefalet uğratacağını ifade etmiştir "böyle nazik bir yerde bir memur maaşsız bırakılırsa duçâr olacağı sefalet derecesi kabil-i tasvir değildir". Sözlerini iyiliğine karşılık bu derece ağır bir azap altında ezilmektense ölümün kendisi için daha hayırlı olduğu "lütf yüzünden bu derece büyük vahim bir azap altında ezilmektense çâkerleri için memmat bin kat daha hayırlı olacağından" şeklinde bitirerek yaşadığı çaresizliğin ciddiyetini vurgulamıştır.

Mehmed Tevfik Bey bu şikâyetinden bir sonuç alamayınca 27 Nisan 1907 (14 Nisan 1323) tarihinde müfettişliğe ikinci bir arzuhal yollar. Bu defa daha sert ve eleştirel bir dil kullanırken, yaşadığı öfke ve sitemi satırlarından okumak mümkündür:

دولت اضم حقیقت
نه هفتاد اندیشه میور، که تقیم ایندکله برتره خاندان دینار و ساریه
کنج، مصلحت مقدر، دولت و ملت همداره بقدر بدو صیبه خیر سفاک ازین اولسده نهوسا باران
اوسده محو اولریکتوبده و بونی تجوز اید هله قاننده دولت کمال هیچ بر وجهانه بدو بقدر اولن اولری
ملا سار هسنتوب برادره وضع اولرای بیولا تا غیر ای قاننده شبه برده این قاننده ای اولری قدی
عالمه کلیموره مرکزینک برده اول کساری مقضای اولسده سیه حظه
بکدر بریم حاله مینغ برنده حاله کلیموره مرکزینک برده اول کساری مقضای اولسده سیه حظه
خود قاننده برادره ده شرفدار اولری برسه اولری دیگر اولری که ایاده اولری تقدیر
دیگری و قاننده بیانی عیالاً مقضای اولسده سیه حظه ایله ایضا اولسده سیه حظه ایله اولری تقدیر
مرکز المارده تی قاننده قوسی قوسه مصلحت قاننده سیه حظه ایله ایضا اولسده سیه حظه ایله اولری تقدیر
تی شبه برنده که بولری بولری مرکزینک برده اول کساری مقضای اولسده سیه حظه
کوبیده همه سیرت و در اکثر تی قاننده قوسه مصلحت قاننده سیه حظه ایله ایضا اولسده سیه حظه ایله اولری تقدیر
مضام و دیلیور نه ده مکرده سابقه مصلحت قاننده سیه حظه ایله ایضا اولسده سیه حظه ایله اولری تقدیر
ایلیغ مصلحت اعطاس هله اولسده سیه حظه ایله ایضا اولسده سیه حظه ایله اولری تقدیر
نه ایچره مورام کورده سوننده بریر دیلری نصبه استوندن مصلحت قاننده سیه حظه ایله ایضا اولسده سیه حظه ایله اولری تقدیر
دولت قاننده تجویز ایریری و سیه حظه ایله ایضا اولسده سیه حظه ایله اولری تقدیر
بونی بر کورده کچی برای کچی تمام قاننده سیه حظه ایله ایضا اولسده سیه حظه ایله اولری تقدیر
که بوراندن انتظام ایریم نه ده مکرده سابقه مصلحت قاننده سیه حظه ایله ایضا اولسده سیه حظه ایله اولری تقدیر
سوی قاننده کورده سوننده بریر دیلری نصبه استوندن مصلحت قاننده سیه حظه ایله ایضا اولسده سیه حظه ایله اولری تقدیر
اولسده سیه حظه ایله ایضا اولسده سیه حظه ایله اولری تقدیر

Ne hükümettir anlayışlamıyor ki takdim edilegen bunca arzuhallerden hiçbir seme-re-i hasene iktitâfi kabil olamıyor. Yazık değil midir bir genç, mesleğinde muktedir, devlet ve milletine sadık bir fakir bilâ-mücib pence-i sefalet altında ezilsin? Namu-su pây-mâl olsun? Mahvolup gitsin? Bunu tecviz edecek kanun-ı devlet değil hiçbir vicdan bile tasavvur olunmaz. Eğer bu hal milel-i saireye mensup bir adama vaki olsa idi bütün kâinatı taciz edeceğine şüphe yok idi... Halbuki Kilisora merkezinin bir an evvel küşâdı mukteza-i irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahidendir. Bu irade de şeref sadır olalı bir sene oldu. Demek oluyor ki ayak altına alındı. Direkleri ve telgrafhane binasını meccânen ve müftehiren ihzâr eden ahaliye karşı haysiyet-i devlet haleldâr oldu... Madem ki maaş îtâsı caiz değilmiş bendenizi ne için buraya göndersinler de yerime diğerini tayin etsinler?... Bunu devlet kanunu tecviz eder mi? Beş neferlik bir ailenin ma'îşeti köylülerin ianesiyle temin olunuyor. Bu da bir gün değil bir ay değil tam dokuz ay oldu. Onlar da usandılar. Hatta şikâyet edeceklerini söylüyorlar ki buradan intikal edeyim. Nereye gideyim halimi kime arz edeyim şimdi daha ecâneb kaldı bu istidam sondur...

İkinci arzuhaline hükümeti eleştirerek başlayan Mehmed Tevfik Bey'in bu metinde daha lirik bir üslûp kullandığı görülmektedir; yazık değil midir...sadık bir fakir sebepsiz yere "bilâ-mûcib" sefaletin pençesinde ezilsin? namusu ayaklar altına alınsın? "pây-mâl olsun", mahvolup gitsin? Bu arzuhalin en can alıcı kısmı Mehmed Tevfik Bey'in Kilisora telgraf merkezinin açılmasının Padişah'ın iradesinin bir gerekliliği "mukteza-i irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi" olduğunu belirterek bunun yerine getirilmesinden dolayı Padişah'ın iradesinin ayaklar altına alındığı yönündeki ifadesidir. Dahası Mehmed Tevfik Bey telgraf direklerini ve binasını ücretsiz olarak ve iftiharla temin eden "meccânen ve müftehiren ihzâr eden" ahaliye karşı devletin haysiyetinin zedelenmediğini "haleldâr oldu" ifade ederek yaşadığı haksızlığın aynı zamanda Padişah ve devletin itibarında meydana getirdiği kayba dikkat çekmek istemiştir. Mehmed Tevfik Bey sözlerini bitirirken yabancı devletlerden yardım istemek zorunda kalacağını söyleyerek tehditte bulunurken bundan dolayı aynı zamanda af dilemektedir:

Şu birkaç gün zarfında maâşatımın tesviyesi hakkında emir verilmezse bi'l-mecburiye ecanibe müracaat edeceğimden aff-ı fehimanelerini istirham ederim...

Bu arzuhalin üzerinden üç ay geçmesine rağmen hiçbir gelişme yaşanmaz. Duruma karşı umudunu iyice kaybettiği anlaşılan Mehmed Tevfik Bey, 4 Temmuz 1323 (17 Temmuz 1907) tarihinde gönderdiği üçüncü arzuhalde Telgraf Nezaret'i'ni sert bir şekilde eleştirmektedir:

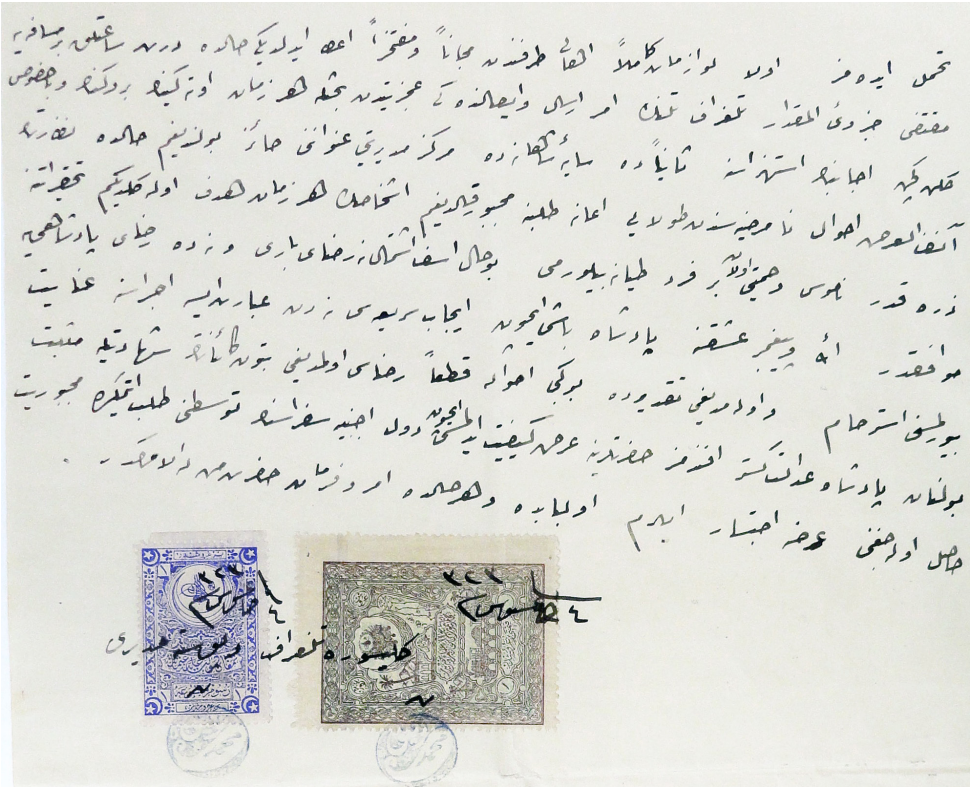
Vâkia olan maruzat ve istirhamât-ı çâkeraneme cevaben maâşatımın tesviyesi telgraf nezaretine yazıldığı iradesini mutazammın Kesriye Kaymakamlığı'na şeref keşide buyrulan 25 Nisan 1323 tarihli telgrafname-i devletlerini kemâl-i şükrân ile mütalaa ettim ancak aradan üç ayı müteceviz bir müddet mürûr eylemiş olduğu halde henüz bir semere-i şifa-bahşâsı görülemediğinden fevka'l-hadd mahzun ve esasen telgraf nezaretinin kanun-ı devlet dairesinde ifâ-yı muameleye itina eden bir nezaret olmadığını bildiğim için bu hususta bir günâ tesir husule geleceğinde de mütereddidim. Çünkü adalete sevk bir nezaret olsaydı mensubunun daima ahvalini tahkik, tedkik ve bu suretle kâinatı tacize mahal bırakmadan hukukunu muhafaza etmesi lazım gelirdi...

İlk cümleden anlaşıldığına göre tehdit içeren bir önceki arzuhalin göndermesinden on bir gün sonra (25 Nisan 1323) Kesriye Kaymakamlığı'na bir telgraf gönderilerek Mehmed Tevfik Bey'in maaşının ödenmesi talebinin Telgraf Nezaret'i'ne yazıldığı belirtilir. Her ne kadar Mehmed Tevfik Bey bu telgrafı büyük bir minnettarlık içinde okuduysa da "kemâl-i şükrân ile mütalaa ettim" üzerinden üç ay geçmesine rağmen bir gelişme yaşanmaz. Durumdan dolayı çok üzülüğünü "fevka'l-hadd mahzun" ifade eden Mehmed Tevfik Bey Telgraf Nezaret'i'nin düzgün çalışan bir kurum olmadığını bildiğinden durumuyla ilgili yapılan şikâyetin nezarete herhangi bir etki yaratacağından şüphe duyduğunu dile getirmektedir; "bir günâ tesir husule geleceğinde de mütereddidim". Eleştiri ile başlayan arzuhalin devamında Mehmed Tevfik Bey'in tekrar lirik bir üslûp benimsediği görülmektedir.

مردود کردیم و شما را خبر نمیدانم...
 واقع اینست که در این حدیث آمده است...
 بر مردم در این حدیث...
 قافله دولت در راه رسیده...
 هر که عیاشی بود بر نرفته...
 کفر هر چه در راه مردم...
 کلامی بقیه صحن اینگونه...
 در مقام شکر فالیده...
 آنچه بدیده نشسته...
 نمی ترسید بقیه صحن...
 نه در راه زنجیران وارد...
 حدیسی قافله و شرابی...
 آنچه بدیده صحن دفع...
 کلمی در بعضی اولاد...
 جایی که بعضی از این...
 مقصد از این اولاد...
 چیزی در اولاد...
 بر خدمت ایضا...
 هر که مطلق امید...
 هر که مطلق امید...

Binâen-aleyh müsaade-i düstûr-ı efhamiye son defa olarak şu birkaç kelimeyi arz etmeyi vecibeden addederim. Dermeyan eylediğim mesele hiçbir şeye makis olmayan ve insanın her şeyi gözüne aldırarak medeniyetten inhıraf etmesine sebep olan ahlâk ve namus meselesidir. Bidayeten ehemmiyetsiz telakki ediliyor fakat bu gibi işlerdir ki bilâhîre büyük fenalıklar tevliid eder de önü alınmak güç olur. Maksad-ı kemterânemi evvel ve ahir arz etmiş idim. İş yalnız temin-i ma'îşette değildir. Yalnız temin-i ma'îşetten ibaret olsaydı bir kahveci çırağı olur maâşatımı temin ederdim...Ne çare ki ibraz-ı sadakat ve ifa-yı hizmet uğrunda gençliğimi mahv eylediğim halde buna mukabil ümid eylediğim lütuף bilakis kahr çekmiştir. Hem de öyle bir kahr ki buna nev-i beşer değil nev-i hacet bile tahammül edemez... Nezaretin ânî-fü'l-arz ahval-i namerdiyesinden dolayı iane talebine mecbur kaldığım eşhasın her zaman hedef olageldiğim tahkiratına zerre kadar namus ve haşsiyeti olan bir ferd dayanabilir mi? Bu hal-i esef-i iştimal ne rıza-yı bârî ve ne de rıza-yı padişahiye muvafıktır. Allah ve peygamber aşkına, padişah başı için îcâb-ı serî'ası neden ibaret ise icrâsına inayet buyurulmasını istirham...

Padişah ve din temasının daha çok vurgulandığı bu son arzuhalde ahlâk, namus ve haysiyet kelimeleri yine sıklıkla kullanılmıştır. Mehmed Tevfik Bey'in, çektiği eziyete insanoğlu bir tarafa taş olsa tahammül edemeyeceği "nev-i beşer değil nev-i hacet bile tahammül edemez" gibi abartılı ifadeler kullanması bekleşişinin vermiş olduğu sıkıntıyı yansıtmaktadır. Başkalarından yardım istemek zorunda kalmasından dolayı aşağılandığını "iane talebine mecbur kaldığım eşhasın her zaman hedef olageldiğim tahkiratına" ifade eden Mehmed Tevfik Bey, bu duruma sebep olan Telgraf Nezaretini namertlikle suçlamakta ve bu halin ne yaratıcının ne de Padişah'ın rızasına sığınacağını "ne rıza-yı bârî ve ne de rıza-yı padişahiye muvafıktır" ifade etmektedir. Bir önceki arzuhalde yabancı devletlere başvurma tehdidinde bulunmasının ardından bu defa bir adım daha ileri giderek Padişah II. Abdülhamid'i de işin içine katmakta ve şikayetini Padişah'a iletmeleri için yabancı devlet elçilerini araya sokacağını belirtmektedir:

ve olamadığı takdirde bu gibi ahvale katıyen rızası olmadığı bütün kâinatın şهادetiyle müsbet bulunan padişah adalet-küster efendimiz hazretlerine arz-ı keyfiyet edilmesi için düvel-i ecnebiye süferasının tavassutunu talep etmekte mecburiyet hali olacağını arz ederim...

Kendi tebaasının yabancıları araya sokarak adalet aramasının II. Abdülhamid nezdinde yaratacağı itibar kaybı düşünüldüğünde bu tehdidin meydana getireceği etkiyi hayal etmek mümkündür. Diğer taraftan zamanın şartları göz önüne alındığında Mehmed Tevfik Bey'in tehdidinin nereden kaynaklandığı anlaşılabilir. Bu yıllarda Makedonya, 1870 yılında Bulgarlara bağımsız kilise kurma hakkı verilmesiyle ivme kazanan kilise ve mektep çatışmalarının yaşandığı bir bölgeydi. Kesriye'nin de dahil olduğu bu bölgede Rumlar ve Bulgarlar arasında çete savaşları ve katliamlar yaşanıyor. Zaten Rumeli Müfettişliği de bu olayların üzerine bölgede asayişin sağlama üzerine 1902 yılında kuruldu. Bunun yanında Avrupa devletleri bu olaylardan dolayı Hristiyanların hakkını korumak bahanesiyle sık sık Osmanlı Devleti'ne baskı yapıyordu. Özellikle 1903 yılında İç Makedon Devrimci Örgütü⁶ tarafından organize edilen İkinden Ayaklanması Avrupa devletlerine bu konuya daha çok dahil olma imkânı sağladı. İsyanın bastırılmasından sonra, Rusya ve Avusturya, Makedonya için Mürzsteg tasarısını hazırladı. II. Abdülhamid'in kabul etmek zorunda kaldığı tasarı özetle Rusya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa ve İtalya'ya, Makedonya bölgesine gönderdikleri görevlilerle Osmanlı'nın her adımını kontrol etme bahanesini verdi. Tasarıda kararlaştırılan reformların uygulanmasını kontrol etmek için Rumeli müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya Avusturya-Macaristan ve Rusya'dan sivil memurlar atandı.⁷

Bu açıdan bakıldığında Mehmed Tevfik Bey'in devletini yabancılara şikâyet etme tehdidinde bulunmasının hangi zeminde dayanak bulduğu görülmektedir. Diğer taraftan Mehmed Tevfik Bey'in ikinci arzuhalinde kullandığı "*eğer bu hal milel-i saireye mensup bir adama vaki olsa idi bütün kâinatı taciz edeceğine şüphe yok idi*" şeklindeki ifade Hristiyan tebaanın haklarının güçlü devletler tarafından korunduğu ancak kendi haklarının devleti tarafından göz ardı edildiği anlamını taşımaktadır. Dahası, Avrupa devletlerinin adalet aramak için nasıl yetkili mevkii konumuna ulaştığına dair bir fikir sunmaktadır. Bunun yanında, Osmanlı Devleti ve kurumlarının kendi memurları tarafından bu kadar aleni bir şekilde doğrudan eleştirilebilir ve hatta tehdit edilebilir olması devletin 20. yy. başlarındaki otoritesini tartışmamıza olanak verir.

Mehmed Tevfik Bey'in kişisel hikâyesine dönecek olursak, kendisinin Kilisora'daki bekleyişi on altı ay sürer ve daha sonra Yakova Posta ve Telgraf Merkezi'ne müdür olarak atanır. Yakova'dayken Kilisora'da açıkta geçirdiği on altı aylık sürece denk gelen maaşın ödenmesini talep eder, ancak istediği paranın karşılığının olmadığı ve henüz telgraf merkezi açılmamışken Kilisora'ya gitmeyi kendi rızasıyla kabul ettiği ifade edilerek talebi reddedilir.⁸

6 Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO), Bulgarca: Въртешна македонска револуционна организација (VMRO).

7 Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu: Oluşumu ve 1908'e kadar Gelişimi* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2001) 108-217.

8 BOA, DH.MKT, 2837/17, 20.05.1327 (9 Haziran 1909)

Halil Edhem Bey'in Almanca Müze-i Hümayun Tarihi

MERTKAN KARACA *

Halil Edhem Bey'in Almanca olarak "Das Osmanische Antikenmuseum in Konstantinopel" başlığıyla 1909 yılında Asurolog Hermann von Hilprecht'e hazırlanan armağan kitabı için hazırladığı makale, koleksiyonun Aya İrini'de teşhirine başlandığı 1846 yılından itibaren gelişimini ve değişen/genişleyen teşhir mekanlarını söz konusu eder. Alman-Amerikan bir Asuroloji uzmanı olan Hermann von Hilprecht'in (1859-1925) elinci yaş günü ve yirmi beşinci meslek yılı anısına meslektaşları, dostları ve hayranları tarafından yazılmış makalelerden oluşan derleme kitapta yer alan çalışma, Müze-i Hümayun'u bir tarihselleştirme girişimidir.¹ Jeolog, arkeolog, kimyacı ve müzeci rolleriyle Osmanlı son döneminde öne çıkan ve Osman Hamdi Bey'in erkek kardeşi olan Halil Edhem Bey (1861-1938) tarafından kaleme alınan makale, kuruluşundan 1909 yılına kadar geçen sürede koleksiyonun oluşumu, müdürlerin faaliyetleri ve müzenin dönüm noktaları üzerine panoramik bir bakış sunar.

Dönemin müze müdürü Osman Hamdi Bey kitabın yayın kurulunda yer alır. Halil Edhem Bey ise bu makaleyi bir yıl süren İstanbul Şehreminliği esnasında yazar. Yine de müzenin dışında bir değildir, zira 1892'den beri müze müdürü Osman Hamdi Bey'in yardımcılığını yapmaktadır. Hatta bu esnada hem müzeye dair makaleler hem de kataloglar yayımlar. Örneğin müzedeki kurşun mühürlerin Arap coğrafyası, Bizans'ın hükmettiği Arap bölgeleri ve Osmanlı'ya mahsus kısmını bizzat Halil Edhem Bey hazırlar.²

Kitabın çerçevesi içinde makalenin konumu ve söylemi Osmanlı modernleşmesinin kurumsallaşma pratikleriyle birlikte okumaya müsait bir zemin arz eder. Yazarların bağlı olduğu kurumların buldukları devletlere göre ayrılmış 10 bölümde yer alan toplam 32 makaleye konuları açısından bakıldığında, Osmanlı müzesinin tarihselleştirilmesini bir araştırma makalesi olarak görmek pek mümkün değildir.³ Diğer tüm makaleler, yazarların aktif olarak yürüttükleri bilimsel projelerden elde edilmiş tarihsel ve arkeolojik

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, mertkan.karaca@msgsu.edu.tr

1 Halil Edhem, "Das Osmanische Antikenmuseum in Konstantinopel," *Hilprecht Anniversary Volume, Studies in Assyriology and Archaeology Dedicated to Hermann v. Hilprecht, Upon the Twenty-Fifth Anniversary of His Doctorate and His Fiftieth Birthday (July 28), by His Colleagues, Friends and Admirers* (Chicago: The Open Court Publishing Co.; Paris: Librairie Paul Geuthner; Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung; London: Luzac and Co., 1909), 370-373.

2 *Müze-i Hümayun Kurşun Mühür Katalogu. Arab ve Arab-Bizantin ve Osmanlı Kurşun Mühürlerine Mahsûsdur* (İstanbul, 1321/1904). Ayrıca, Halil Edhem'in müzecilik yazılarının ve kendisi hakkında yazılanların bir derlemesi için bkz. Halil Edhem, *Müzecilik Yazıları: Modern Sanat Müzesinin Tasarımı*, yay. haz. Ali Artun (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019). Halil Edhem'in dönemdeki faaliyetlerine ilişkin detaylı bir değerlendirme de yine şurada bulunabilir: Edhem Eldem, *Osman Hamdi Bey Sözlüğü* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010), 255-260.

3 Kitapta yer alan on Bölüm şu şekildedir: Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, İtalya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri. Almanya'dan 10, Fransa'dan 8, İngiltere'den 4, Avusturya-Macaristan'dan 3, Türkiye'den 2 ve diğer devletlerden birer makale yer alır.

verilerin değerlendirmeleridir. Bu makaleler, Ahameniş ve Yunan gibi birkaç istisna çalışma dışında tamamen Sumer, Asur, Babil medeniyetleri ile ilgilidir. Halil Edhem Bey ise mzenin kısa süre içinde kat ettiği yolu uluslararası bilim camiasında görünür kılma gayretindedir. Bu da doğrudan doğruya Devlet-i Aliyye memurlarının modern imparatorluk imajını yaratacak meşru zemini temin etme ve Avrupa entelektüel camiasıyla bütünleşme gayretlerine bağlanabilir.

Makale bu noktada, Müze-i Hümayun'un bilimsel bilgi üretimine sunduğu katkısı ve ev sahipliği yaptığı koleksiyonun önemine vurgu yapar. Bilhassa Phillipp Anton Dethier ve Osman Hamdi Bey'in müdürlük dönemlerinde yapılan kazıların verdiği sonuçlarla birlikte gelişen koleksiyondaki parçaların Avrupa sanat tarihi ve arkeolojisi için oynadığı rol, Halil Edhem Bey'in merkezde tuttuğu meseledir.

Ek olarak, metni görselleştiren on bir adet fotoğrafın da bu anlatıya destek olduğu söylenebilir. Bu fotoğrafların , mzenin dış mekân fotoğraflarıdır ve koleksiyona ev sahipliği yapan binaların zaman içindeki "gelişimini" doğrudan gözler önüne serer. Aya İrini'den (R.1) inili Köşk'e (R.2) ve oradan da Mimar Alexander Vallaury'nin tasarladığı yeni binasına taşınan müze (R.7), genişleyen ve çeşitlenen parçaları ile büyümeye devam eder. Yeni binanın neo-klasik üslubu da Osman Hamdi Bey'in müdürlüğünde yoğunlaşmış Helen-Roma mirasına dönük arkeolojik kazıların birecessm olarak ziyaretçi karşısına çıkar.⁴ Ayrıca lahit salonunun (R.3), merdivenlerin (R.6), heykel (R.8) ve Kypern-Palmira-Yemen (R.10) galerilerinin yer aldığı fotoğraflar da bu dönem eserlerini sergileyen odalar olarak makalede görselleştirilir. Bununla birlikte, kitabın merkez figürü olan Hermann von Hilprecht'in "zenle üzerinde çalıştığını" vurguladığı Asur-Babil bölümüne (R.4) Halil Edhem Bey sadece bir fotoğraf ayırmış, metinde sadece Lahit salonunun st katında bu eserlerin sergilendiklerini belirtmekle yetinmiştir. Yine, Hitit bölümü görseline (R.9) kataloglama sürecinin bir parçası olarak değinilir. Buna mukabil tek fotoğrafla temsil edilmesine rağmen İslam eserleri koleksiyonunu barındıran inili Köşk'n i mekân fotoğrafı (R.11), hem meknın tarihi-estetik, hem de koleksiyonun öneminin üzerinde durularak aktarılır. Bunların ışığında, dört temel motivasyondan bahsedilebilir: Birincisi, Halil Edhem Bey'in yazdığı bu makalede ağırlık verilen Helen-Roma koleksiyonunun oluşum süreci hem metinsel hem görsel olarak Avrupa entelektüel muhitine sunulur. İkinicisi, inili Köşk'n ev sahipliği yaptığı İslam koleksiyonuna, mekanıyla birlikte önemine işaret edilerek, araştırmacıların dikkatini celp edeceği bir pozisyon atfedilir. ncs, Asur-Babil yahut Hitit koleksiyonunun da içinde olduğu parçalar, Halil Edhem Bey'in de makalede belirttiği üzere müzedeki parçaların çeşitliliğine işaret eder. Son olarak, mzenin aynı zamanda bir araştırma merkezi haline gelerek uluslararası entelektüel camiaya açılmasının en önemli adımlarından biri olan 15.000 eserlik kütüphane de (R.5) fotoğraflar arasında yerini alır.

Sonuç olarak bu kk hacimli makale, Osmanlı'nın uluslararası bilim camiası içinde kendini konumlandırma ve tanımlama biçimlerine dair barındırdığı -yukarda değinilen- nüveler ile tarih yazımı çerçevesinde Müze-i Hümayun'un nasıl algılanması gerektiğine dair bir katkı sunar.

⁴ Halil Edhem'le birlikte arkeolojik araştırmaların yönü tedrici olarak Türk-İslam mirasının lehine ağırlık kazanır. Bu geçiş ve çalışmalar hakkında daha fazla bilgi için Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020) ve Zeynep elik, *Asar-ı Atika: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Siyaseti* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016).

İstanbul'daki Asâr-ı Atika Müzesi

Bir müzenin kuruluş tarihinin gelecek nesiller için korunmayı hak ediyor olması, Müze-i Hümayun için de geçerlidir. Sebebiyse mimarisi, Orta Çağ koleksiyonları ya da Hint, Çin veya Meksika antik eserleri değil -nitekim bu eserlere sahip de değil-, sadece küçük bir eski eser koleksiyonundan, her türden kritik eşiğe rağmen görece kısa bir sürede büyük dünya müzeleri seviyesine yükselebilmesidir.

Elbette çalışmanın buradaki dar çerçevesinde konuyu ayrıntılı şekilde ele alabilmek söz konusu olamaz. Bu sebepten, hakkında çok sık yazılan bu müzenin kuruluşu ve gelişimindeki çeşitli aşamaları özetlemekle yetinilecektir.

Başlangıç süreci son derece mütevazıydı: geçtiğimiz yüzyılın 50'li yıllarında [1850'ler], aynı zamanda bir sanatsever olan Topçu Feriki Fethi Ahmed Paşa, eskiden cephanelik olarak kullanılan ve eski sarayın⁵ duvarları içinde yer alan Aya İrini Kilisesi'nde, her döneme ait birkaç parçadan oluşan bir eski eser koleksiyonuyla temelleri atmıştı (R. 1). Küçük ve gösterişsiz bu koleksiyon, 1868 yılında *Revue archéologique*'te ilk kataloğu yayınlayan Dumont⁶ gibi bilim adamlarının dikkatini çekmeye yetti. Sadrazam Ali Paşa koleksiyona "Müze-i Hümayun" adını verdi (1869). Elimizde kendisince hazırlanmış matbu bir katalog da (1871) bulunan İngiliz Goold⁷, müzenin ilk müdürü oldu. Onu Terenzio⁸ takip etti. Ardından hem sayısız çalışmalarıyla bilime olağanüstü hizmetlerde bulunmuş hem de müdürlüğü sırasında kayda değer işler yapmış Alman bilgin Dr. Dethier⁹ makama geldi. Bunlardan bazılarını sıralamak gerekirse: Gigantomakya'nın keşfi;

5 Topkapı Sarayı'nı kasteder. [ç.n.]

6 Albert Dumont (1842-1884), Fransız sanat tarihçi ve arkeolog. İstanbul'da kurulan Rum Cemiyet-i Edebiyesi ve Sylogos adlarıyla bilinen cemiyetin de üyesidir. Halil Edhem'in bahsettiği makale ise "Le Musée Sainte-Irene A Constantinople Antiquites Grecques, Greco-Romaines et Byzantines", başlığıyla derginin Temmuz-Aralık sayısında yayımlanır. [ç.n.]

7 Edward Goold, Katolik bir İrlandalı'dır ve Avusturya ordusunda subay olarak görev yapmıştır. 1869'da Müze'nin müdürü olarak göreve geldiğinde Mekteb-i Sultanî'de ders nazırı olan Goold, 1871 yılında *Catalogue explicatif, historique et scientifique d'un certain nombre d'objets contenus dans le Musée impérial de Constantinople fondé en 1869 sous le grand vézirat de Son Altesse A'ali Pacha* başlığıyla müzenin yirmi beş sayfalık kataloğunu hazırlar. [ç.n.]

8 Pio Francesco Carlo Terenzio (1846-1900), Avusturya menşeiili vapur işletmesi Lloyd Autrichien'in çalışanlarından olup, ayrıca ressamdır. Terenzio, müze müdürlüğünü lağveden sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın görevi esnasında, 1871-1872'de müzeden sorumlu kişi olur. Mahmud Nedim Paşa'nın sadaretten azliyle birlikte yerine gelen Ahmed Vefik Paşa'nın icraatlarından biri de müze müdürlüğünü yeniden ikame etmek olurken, Terenzio'nun yerine P. A. Dethier getirilir. [ç.n.]

9 Philipp Anton Dethier (1804?-1881), Alman arkeolog. 1872'de Ahmet Vefik Paşa'nın sadaretinde tekrar müdür olur. 1867'den itibaren Avusturya Lisesi'nin müdürlüğünü yapan Dethier, büyük ölçüde kendi kendini yetiştirmiş bir isimdir. Müzenin kurumsallaşması ve devletin arkeolojiye dair bakışı hususunda önemli işlere imza atmıştır. 1874 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin hazırlanmasında pay sahibidir. Müzenin Aya İrini'deki halinden 1874'ün başında şikâyet etmeye başlayan Dethier, Çinili Köşk'e taşınmanın da baş aktörlerindedir. 1840'lardan ölümüne kadar İstanbul'da uzun bir zaman geçirmiş olan Dethier, 1873 Viyana Evrensel Sergisi için Bizans sonundan itibaren şehrin dönüşümünü gösteren bir harita çıkarır. Ayrıca *Le Bosphore et Constantinople. Description topographique et historique* adıyla yine 1873 yılında İstanbul üzerine bir kitap çıkarır. [ç.n.]

Humann¹⁰ tarafından Bergama Kalesi'ndeki kazıların başlaması¹¹; ve son olarak 1875'te Aya İrini Kilisesi'nde saklanan hazinelerin, yine eski sarayın bahçesinde bulunan ve artık eski eserler müzesi olarak Maarif Nezareti'nin idaresine devredilmiş harikulade bir eser olan Çinili Köşk'e (R. 2) taşınması.

Dr. Dethier 1881'in başlarında vefat etti ve yerini şimdiki müdür Hamdi Bey aldı. Hamdi Bey göreve gelir gelmez yaklaşık 650 parçaya ulaşan koleksiyonun ilk tasnifini yaptı ve Salomon Reinach'a tüm eski eserlerin genel bir kataloğunu hazırlattı (1882). Aynı zamanda, Osmanlı gençlerinde sanat duygusu uyandırmak için müze idaresi altında bir sanat okulu kurdu ve ilk kez taşrada bir dizi gezi ve kazı yapmak için hükümetten gerekli fonları aldı.

Talih kuşu 1887'de kondu; Sayda'da Fenike ve Yunan lahitlerinin¹² keşfedilmesinden itibaren müze yeni bir yükselişe geçerek gerçek anlamda uluslararası bir üne kavuştu. Bu, genç müzenin daha da gelişmesi için gayet belirleyici öneme sahipti. Kısa süre içinde Çinili Köşk'ün karşısına çok sade bir tarzda iki katlı yeni bir bina inşa edildi ve bu binanın alt katında yukarıda bahsedilen lahitler ve diğer tüm mezar anıtları değerli bir yuva buldu (R. 3). Üst katta ise, Profesör H. V. Hilprecht'in yıllarca özveriyle üzerinde çalıştığı zengin Asur-Babil koleksiyonları (R. 4) ve İslam eserleri geçici olarak sergileniyordu.

Bu dönemde, bugün 15.000 cildi aşkın bir arkeolojik-tarihî referans kütüphanesi de kuruldu (R. 5).

Çığır açan kazılardan Horsabad¹³, Kuyuncuk¹⁴ ve Olympia¹⁵ çoktan tamamlanmışken 1890'ların ortalarında kazı yapma hevesi tekrar yayılmaya başlamış ve Bergama en parlak sonuçları vermişti. Tüm milletler birbiriyle yarış içindeydi. Asur, Babil, İyonya,

10 Carl Humann (1839-1896), mühendis ve arkeologdur. Bergama kazısıyla büyük üne kavuşan Humann, Nemrut Dağı ve Zincirli gibi Doğu Anadolu bölgelerinde de dolaşmış, hayatının son yıllarını geçirdiği İzmir'de de Efes ve Hierapolis gibi kazıların başlamasında birincil rol oynamıştır. [ç.n.]

11 1878'de Carl Humann tarafından başlatılan kazılarda Bergama sunağı ve devlerin tanrılarla mücadelesini gösteren Gigantomakya frizi gibi çok önemli eserler bulunmuştur. [ç.n.]

12 1887-1888 Sayda (Sidon) kazısı, Müze-i Hümayun adına müdür Osman Hamdi Bey tarafından yürütülmüştü. Halil Edhem'in de söylediği gibi hem müzeye hem de kazıyı yürüten Osman Hamdi Bey'e büyük şöhret ve meşruiyet kazandıran kazıda, İskender Lahdi, Tabnit Lahdi, Ağlayan Kadınlar Lahdi, Satrap Lahdi gibi eserler ortaya çıkmıştı. Buluntular 1892 yılında, müzenin 1891'de Luhud-ı Atika Müzesi adıyla yeni binasındaki açılışından sonra Théodore Reinach ve Osman Hamdi Bey'in yazdıkları *Une nécropole royale à Sidon. Fouilles de Hamdy Bey* kitabında yayımlandı. [ç.n.]

13 Bugünkü Musul'un on beş kilometre kuzeydoğusunda bulunan bölgede 1843 yılında Fransız konsülü Paul-Émile Botta (1802-1870) tarafından yürütülen kazıda milattan önce sekizinci yüzyılda inşa edilmiş Asur başkenti Dur-Şarrukin'in kalıntıları ortaya çıktı. [ç.n.]

14 Günümüzde Musul şehrine çok yakın olan Kuyuncuk/Koyuncuk yahut eski adı ile Ninova'daki kazılar, 1847 yılında çok yönlü bir diplomat ve entelektüel olan İngiliz Sir Austen Henry Layard (1817-1894) tarafından başlatılmış. Layard buradaki sonuçları *Nineveh and its Remains: with an Account of a Visit to the Chaldaean Christians of Kurdistan, and the Yezidis, or Devil-worshippers; and an Inquiry into the Manners and Arts of the Ancient Assyrians* adlı iki ciltlik kitabında yayımlamıştır. Bölgede, İngiliz arkeolog George Smith (1840-1876) tarafından çalışmalar 1870'lerde devam ettirildi. [ç.n.]

15 Olympia, bugünkü Yunanistan sınırları içinde olup, 1820'lerin sonlarında Fransız arkeologlar tarafından kazılır. 1875-1881 arasında ise Atina Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından arkeolog ve tarihçi Ernst Curtius (1814-1896) öncülüğünde kazılar tekrar başlatılır. Praxiteles'in Hermes heykeli, Paeonios'un Nike heykeli gibi eserler bu kazıda çıkarılır. [ç.n.]

İyonya Adaları, Suriye, Filistin, Makedonya, Pontus vs. için neredeyse aynı anda mücadeleye girişildi. En büyük sanat hazineleri ve en önemli tarihi vesikalar gün ışığına çıktı. Müzenin avlusunu ve bodrumunu kısa zamanda binlerce kutu doldurduğundan bir an evvel alan yaratmak gerekti. Ancak, şimdi inşa edilen sağ kanat tamamlanır tamamlanmaz, bunun yeterli olmadığı meydana çıktı ve karşı tarafına daha önce planlanan ikinci kanadın inşa edilmesi gerekti. (R. 6.)

Bu şekilde inşa edilen bina, 4500 metrekare alana sahip etkileyici bir at nalı oluşturdu (R. 7). Artık sistematik bir kurulum düşünülebilirdi: Alt katta, mermer (R. 8) veya başka malzemelerden yapılmış tüm heykeller, Bizans, Greko-Romen, Asur, Hitit (R. 9) ve mimari bölümleri gibi ayrı kısımlara yerleştirilirken, üst katta kütüphane, 80.000'den fazla parçanın bulunduğu sikke dolabı, pişmiş toprak, vazo, çivi yazılı tablet, bronz, mücevher ve diğer küçük objelerden oluşan koleksiyonlar yeni bir düzen içinde yerleştirildi (R. 10). İstanbul'da Osmanlı döneminin en eski ve belki de en güzel anıtı olan Çinili Köşk, tamamen İslam sanatına adandı ve böylece türünün en ilginç koleksiyonlarından biri haline geldi (R. 11).

Bu müzenin detaylı ve belgeli bir tarihi hazırlanmaktadır. Yirmi beş yıllık bir çalışmayı tamamlamak için gerekli olan tüm insanüstü çabalar, bitmek bilmeyen mücadeleler, çok çeşitli mali zorluklar -ve ne yazık ki bazı nahoş diplomatik uygulamalar- en ince ayrıntısına kadar anlatılacaktır.

İstanbul, Ocak 1909.

R. 1: Aya İrini

R. 2. Çinili Köşk

R. 3. Lahit salonundan bir bölüm

R. 4. Asur-Babil Bölümü

R. 5. Kütüphane

R. 6. Yeni müzenin merdivenleri

R. 7. Yeni müze

R. 8. Heykel galerisi

R. 9. Hitit Salonu

R. 10. Kıprn, Palmira ve Yemen galerisi

R. 11. Çinili Köşk'ün iç görünümü

Amerika'da Bir Yeniçeri: İbrahim Ben Ali'nin Sıradışı Serencamı

AYSEL YILDIZ*

Osmanlı'nın İngiltere nezdinde ilk daimi elçisi Yusuf Ağâh Efendi diplomatik görevine (1793-1797) başlamadan yaklaşık iki yıl evvel, başka bir Osmanlı, İngiliz kralı III. George'un huzuruna kabul edilir, ancak tamamen bambaşka şartlarda. 1791'de Liverpool'a ayak basan 36-37 yaşlarındaki İbrahim bin Ali (sonradan Ben Ali), çağdaşı Ağâh Efendi'nin aksine resmi bir görev yerine büyük badirelerle esaretten, memleketinden ve kimliğinden kaçarak Büyük Britanya topraklarına sığınır. Akabinde Liverpool'dan Dublin'e geçer. İngilizce bilmediği için Arapça veya İspanyolca bilen birilerini bulmaya çalışır ve soruşturmaları neticesinde Adam Clarke'a (1762-1832) yönlendirilir. Onun vasıtasıyla vaftiz edilir, ardından Amerika'ya göç eder ve New York'un köklü bir ailesinden gelen Susan Colvin'le evlenir. Bu evlilikten bir oğlu ve vefat ettiği sırada henüz üç haftalık olan kızı dünyaya gelir. Bir süre hekimlik yaptığı Baltimore'da hastalanarak 1800 yılında Atlantik okyanusunun diğer tarafında ve memleketinden binlerce kilometre uzakta vefat eder.¹

Göç, aidiyet, kölelik ve esaret gibi genel konuların yanı sıra Osmanlı aile yapısı, çoklu kimlikler, toplumsal psikoloji ve yeniçeriler gibi konularda önemli açılımlar sunan İbrahim Ben Ali'nin hikayesi vefatından sonra kızı ve torunu vasıtasıyla devam eder. Kızı Adeline (1800-1853), Kentucky'nin önemli ailelerinden birine mensup Terah Templin Haggin (1793-1862) ile evlenir. Avukat olan ancak esas servetini 1880'lerde giriştiği altın ve gümüş madenciliğiyle yapan zengin işadama, sanayici ve ayrıca dünyanın en büyük at yetiştiricilerinden olan torunu James Ben Ali Haggin (1822-1914) ailenin ismini tüm Amerika'da duyurur.² Ben Ali soyadından dolayı Türk kökenlerine de sık sık atıf yapılan Hagginlerin Kaliforniya'da bir müzesi vardır ve aile arşivi de buradadır.³

* Bilgi Üniversitesi, Tarih Bölümü, yildiz.aysel@gmail.com

1 İç hastalıkları uzmanı olarak nitelendirilebileceğimiz İbrahim, sarı humma (kendisi de aynı hastalıktan vefat etti), safra koliği ve romatizmal hastalıklara bakıyordu. Muayenehanesi için verdiği bir reklamda Dublin, Liverpool, Greenock, Glasgow, Edinburg, New York ve Boston'da çalıştığı, iskorbüt hastalığı için benzersiz bir Cezayir ilacı kullandığı yazmaktadır. Ayrıca diş ağrılarını dakikalar içinde tedavi ettiği, dişleri beyazlatan Türk diş tozu, acıyı gideren Rus mısır sıvası hazırladığı; göz ağrıları, sağırılık ve gastrit için de özel ilaçlar hazırladığını belirtiyor. Hayatından inanılmaz izler taşıyan bu ilan için bkz. İbrahim Adam Ben Ali, *Federal Gazette and Daily Advertiser*, Baltimore, 10 Haziran 1800, 5 ve 6 Eylül 1800. Ayrıca bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Ibrahim_Ben_Ali. Bu ilanlarından kısa bir süre sonra çıkan bir gazete haberinde Ben Ali'nin kendisine Türk kimliğini uyduran doktor bir şarlatan olduğuna dair bir haber çıkar, (*The Providence Journal and Town and Country Advertisement*, 24 Eylül 1800). Yıllar sonra sahtekarlığına dair bir karikatür de yapılmıştır. Karikatürde, muayenehanesindeki raflarda "Yeniçeri ayak kremi", veya "Sultan'ın sindirim hapları" gibi mizahi ilaç isimleri özellikle dikkati çekiyor: <https://clockworkgame.com/2011/08/25/i-cant-risk-alienating-him/> Kimliği ve Cezayir/Türk kökenlerine dair bir tartışma için bkz. Jacob Crane, "Barbary(an) Invasions": The North African Figure in Republican Print Culture", *Early American Literature*, 50/2 (2015), s. 331-358.

2 James Ben Ali Haggin hakkında daha fazla bilgi için bkz. Alonzo Phelps A.M., *Contemporary Biography California's Representative Men* (San Francisco: 1881), s. 325-328; Amber Fogle Sergeant, *The Pastime of Millions: James B. Haggins's Elmdorff Farm and the Commercialization of Pedigree Animal Breeding, 1897-1920*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Kentucky, 2012).

3 Müze için bkz. <https://hagginmuseum.org/visit/>

İbrahim'in sıra dışı hayatıyla ilgili bizzat yazdığı bir metin yok. Hayatının bilinen tüm detayları, kendisinin verdiği bilgileri ikinci veya üçüncü ağızdan aktaran iki mektuba dayanıyor: İlki, Dublin'deyken dostluk kurduğu Adam Clarke'ın müstakbel eşi Miss Mary Cooke'a (sonradan Clarke) (1761-1837) İbrahim'le ilgili bazı bilgiler aktardığı bir mektup;⁴ ikincisi ise kızı Adeline'in oğlu James'e yazdığı ve Haggin Müzesi'nde muhafaza edilen mektubu (bkz. EK).⁵ Her ikisinde de Osmanlı topraklarındaki hayatıyla ilgili parça parça bazı detaylar verilirken, ilki Britanya, ikincisi ise Amerika'daki yaşamına ışık tutması açısından ayrıca kıymetlidir. İbrahim'in yaşam serüveni, kızının mektubu pek bilinmediğinden olsa gerek, Clarke'la paylaştığı kısmıyla aktarılır, hakkında yazılan yazıların çoğu da bu kaynağın özeti veya direkt aktarımından ibarettir.⁶

Bu iki mektup aracılığıyla aktarılan bilgileri teyit edebilecek başka bir kaynak henüz tespit edilmedi. Dolayısıyla, İbrahim'in anlattığı veya anlatmak istedikleriyle dostu Clarke'ın anladığı ve kurguladığı metnin yanı sıra kızı Adeline'in annesinden duyup hatırlayarak karaladığı mektuba dayanmak durumundayız. İbrahim'in sesi ve serencamı bu çoklu zihin süzgeçlerinden (İbrahim, Clarke, eşi Susan ve kızı Adeline) geçtiği için bazı çelişkili ifade ve bilgileri kaçınılmaz olarak beraberinde getiriyor. Yine de bu mektuplara dayanarak, 44 yıllık kısa ömrünün 35 yılını Osmanlı İstanbul'unda, 2 yılını Rusya'da esaret altında, 2 yılını İngiltere ve İrlanda topraklarında ve geri kalanını ise Amerika'da geçirdiğini söyleyebiliriz.

1791'de Dublin'de tanıştıktan sonra dostlukları devam eden Clarke'ın aktardığı bilgilere göre, 1756 İstanbul doğumlu olan İbrahim, Ali bin Mustafa isimli oldukça varlıklı bir çiftlik sahibinin oğludur. Kendisi, İstanbul'a 9-10 kilometre uzaklıktaki ve piyasa değeri 10,000 sterlin⁷ olan bu çiftlikte çalışan İspanyol kölelerden hem İspanyolca öğrenmiş hem de onların doğru dinin Hristiyanlık olduğuna dair telkinlerini dinlemiştir. Ancak bu dine aşinalığı, Venediklilerin kaçırıp köleleştirdiği ve babasının Halep'te satın aldığı Zantalı bir Rum olan annesi Halime vasıtasıyla zaten vardır. Clarke'a göre Hristiyanlık'tan hiçbir zaman vazgeçmeyen ancak eşi koyu bir Müslüman olduğu için gerçek dini inançlarını belli etmeye çekinen annesi yine de çocuklarına Hristiyanlıkla ilgili bazı değerler aşılamaktan geri kalmıyordu.

11 yaşında (1767) sünnet olan İbrahim, 13 yaşında evlenip (1669) kısa süre zarfında üç eşli (12 yaşındaki Halime ile evliliğinden üç, Fatma ile evliliğinden iki, Ayşe ile evliliğinden bir olmak üzere) 6 çocuklu geniş bir aile babası olur. İlk evliliğinden kısa bir süre

⁴ Söz konusu mektup, Clarke'ın hayatının anlatıldığı kitabın ek kısmında verilmiştir, J. B. B. Clarke, M. A. (haz.), *An Account of the Infancy, Religious and Literary Life of Adam Clarke* (Londra: 1833), 294- 299. Bayan Clarke'ın hayatı ve çiftin yazışmaları için bkz. *The Wesley Banner and Revival Record for the Year 1850* (Londra: 1850), c. II, özellikle 131-132.

⁵ Adeline Ben Ali Haggin'den oğlu Dr. Joseph [sehven Joseph yazılmış, James olmalıdır] Ben Haggin'e, Temmuz 1886, Haggin Müzesi, Haggin Evrakları. Mektuptan ilk bahseden Sergeant'dir (*The Pastime of Millions*, 38).

⁶ https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0brahim_Ben_Ali. Dublin gazetesinde İbrahim hakkında "Christian Janissary" başlıklı çıkan yazı da Clarke'ın verdiği bilgilerin birebir aynısıdır, "The Christian Janissary, Ibrahim Ben Ali", *The Dublin Literary Journal and Select Family Visitor for the Dissemination of Useful Knowledge*, 12-1, 1 Mart 1844, 187-188.

⁷ 1774 yılında 1 sterlin 9-10 guruştur. Bu tarihi baz alırsak, çiftliğin değeri 100,000 gurus civarında olmalıdır. Şevket Pamuk, "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914", H. İnalcık-D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Cambridge: 1994), 968.

sonra hacca da gider. Bir süre sonra bir arayışa girmiş olacak ki arkadaşlarının tavsiyesi ve babasının vasıtasıyla yeniçeri ocağına doğrudan zabıt olarak girer.⁸ 1773'te ocağa yazıldığını tahmin ettiğimiz İbrahim'in adı beş yıl kadar sonra bir cinayet davasına karışır (1778). Aynı kışlada yan odada kalan yakın arkadaşı iki zabıt boğazları kesilmiş halde yataklarında ölü bulununca kendisinden şüphelenilir, idam edilmek üzere zindana atılır. İbrahim'in babası ve arkadaşlarıyla kendisini zindanda ziyaret eden annesi evladını kaybetme riskinin verdiği dehşetle inancını artık saklamayarak oğluna Müslümanlık'tan vazgeçmesi ve son nefesini Hristiyan olarak vermesi için yalvarır. O sırada aynı zindanı paylaştığı ve kendine kahve ikram eden yaşlı bir İspanyol köle de belli ki annesinin teşvikiyle benzer telkinlerde bulunarak doğru dine dönerek ebedi kurtuluşa kavuşması için ısrar eder. Bu arada arkadaşları, kendilerine verilen 5 günlük süre zarfında gerçek katilleri bulunca İbrahim serbest kalır. İlk iş olarak zindandaki İspanyol kölenin hürriyetini satın alır, cebine biraz para koyarak ülkesine yollar.

İbrahim'in hayatında en önemli dönüm noktası 1787-1792 Osmanlı Rus harbine katılmasıdır. Emrindeki askerlerle Eflak civarında dört farklı çatışmaya girer; muhtemelen 1788 Özi kuşatmasında Ruslara esir düşerek St. Petersburg'a yaklaşık 80 km uzaklıkta Arzenicour denilen bir yere götürülür. İki yıl kaldığı bu yerde diğer esirlerden görece daha rahat olduğu, Hristiyanlarla serbestçe görüştüğü ve iyi muamele gördüğü anlaşılıyor. Clarke'a aktardığına göre, bu rahatlığını kıskanan iki esirin, İbrahim'in ihtida ettiğini ve hatta birliğini Ruslara teslim etmiş olabileceğini yazması İstanbul'da büyük bir infial yaratır. Tepki, tehdit ve baskılar çok artmış olacak ki, ailesi Rus işgali tehdidi altındaki İsmail kasabasına göç etme riskini bile göze alır. Nitekim, kasabanın 1790'da işgali sırasında tüm aile burada katledilir. Çiftlik işleriyle ilgilenmek üzere geride kalan erkek kardeşi İbrahim'e mektup yazarak en azından ortalık durulana kadar ülkeye dönmemesini tembihler. Bir süre sonra gözünü iyileştirdiği Rus bir kadın tarafından hürriyeti satın alınarak serbest bırakılır. İstanbul'da kalan bir kız ve erkek kardeş dışında tüm yakınlarını kaybeden ve hıyanet şayiaları yüzünden artık geri dönme ümidi kalmayan İbrahim de Kopenhag üzerinden Liverpool'a geçer.

Metodist bir ilahiyatçı olan Clarke'ın,⁹ İbrahim'in tüm hayatını Hristiyanlığa geçmek için birer aşama olarak gördüğü veya öyle yansıttığı aşikar. Çiftlikteki kölelerin dini sohbetleri, annesinin örtülü Hristiyanlığı ve bunu nihayet zindanda açıkça ifade etmesi, İspanyol kölenin telkinleri, Rusya'da ihtida şayiası, İrlanda'da Metodizm'le tanışması ve nihayet kendi isteğiyle Dublin Whitefriar-Street Kilisesi'nde Abraham Adam Ben Ali

⁸ Orijinal metinde "captain's commission" olarak geçen ifade genellikle "çavuş" olarak çevrilmiştir ancak bazen "odabaşı" olarak da verilmektedir. Bir örnek için bkz. https://warfare.x10host.com/Ottoman/Album/Monnier_Bourg-en-Bresse-Ottoman_Album-091.htm İbrahim'in hangi yeniçeri birliğine mensup olduğu maalesef bilinmiyor. Ancak 1784-1785 tarihli bir yoklama defterinde 79. cemaatin odabaşısı olarak İbrahim bin Ali isimli bir zabıt zikredilmektedir, BOA, D.YNÇ.d. 34663. Başka bir belgede ise 15. bölükten İbrahim Çavuş bin Ali'nin birliği Özi'ye gönderilen yamaklar arasındadır, ancak tarih itibarıyla (1190/1776) ikincisinin ilgilendiğimiz İbrahim olması olasılığı düşüktür, BOA, MAD. 824, v. 335.

⁹ Metodizm, 18. yüzyılda ortaya çıkan ve John Wesley'in öğretileriyle şekillenerek Anglikan kilisesinde reform yapmayı amaçlarken ayrı bir mezhebe dönüşen dini bir akımdır. Wesley'in talimatıyla Bristol'e giden Clarke, 1790'da İrlanda temsilcisi olarak atanarak İbrahim'le karşılaştığı Dublin'e gönderilir. Clarke'ın hayatı, kariyeri ve dini öğretileri hakkında daha fazla bilgi için bkz. *The Life and Labours of Adam Clarke*, LL.D. (Londra: 1842); J. W. Etheridge, M.A., *The Life of the Rev. Adam Clarke*, LL.D. (Londra: 1858).

olarak vaftiz edilmesi.¹⁰ 1774'te yine İngiltere'de vaftiz edilen başka bir yeniçeri olan İsmail (James) Beşe'den tam 17 yıl sonra.¹¹

Oğlu James'in sorusu üzerine babası hakkında bazı bilgiler veren Adeline'in mektubunda Hristiyanlık vurgusu yine olmasına rağmen bu kadar yoğun değildir. Hatta kralın huzuruna çıktığı sırada İbrahim'in odadakileri "Hristiyan yönetici köpekler" gibi önyargılı bir ifadeyle anması ayrıca dikkat çekicidir (bkz. dipnot 13). Adeline, İbrahim'in anne ve babası hakkında şu bilgileri veriyor:

Baba tarafından dedem ve ataları Avrupa Türklerindendi. Senin de bildiğin gibi bunlara bakabilecekleri kadar eş almalarına izin verilir. Tam kaç tane bilmiyorum ama bunlardan bir tanesi Rum asıllı bir köleymiş. İki ülke sürekli savaş halinde olduğu için bu savaşların birinde esir düşmüş. Kendisiyle beraber esir alınan köleler arasında çok sevdiği Hristiyan bir hizmetkar da varmış. Anladığım kadarıyla kendisi de Hristiyan olarak yetiştirilmiş ve hiçbir zaman dininden vazgeçmek zorunda kalmayacak kadar şanslıymış. Kocasının gözdesi olan babaannem o tarihlerde bir İslam ülkesinde bir kadının sahip olabileceklerinin çok ötesinde bir rahatlığa sahipmiş.

O dönem Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olduğunun farkında olmaması bir yana, Adeline mektubunda babaannesinin Rum asıllı bir köle olduğunu teyit ediyor ancak, Clarke'in aksine Müslüman olmak zorunda kalmadığını ilave ederek. Babasının erkek kardeşi olup olmadığını bilmediğini ancak sık sık bahsettiği bir kız kardeşi olduğunu, hatta İbrahim'in en büyük kızına bu kardeşinin – Symia Fatıma – adını verdiğini de ekliyor.¹²

İlginçtir ki Clarke'in babası hakkında kaleme aldıklarını okumuş olmasına rağmen, Adeline orada bahsedilen bazı detayların üzerinde durmuyor. Mesela babasının yeniçeri ocağına girmesi, oradaki pozisyonu ve cinayet davasından hiç bahsetmez. Onun yerine şehirde bir isyan çıktığını, babasının da asi ve elebaşılardan olduğu gerekçesi ve bazı ölüm ve taşkınlıklardan sorumlu olduğu suçlamasıyla zindana atıldığını nakleder. Adeline, hak dine dönmesi için babaannesinin İbrahim'e telkinlerde bulunduğunu doğruluyor, ancak onun anlatımına göre Halime bizzat zindana gelememiş ancak kendisiyle beraber köle olarak alınan dindar hizmetkarıyla haber göndermiştir.

Adeline'in mektubuna göre de İbrahim Osmanlı-Rus savaşına katılır ve yaralanır. Sivil ve asker çok fazla kayıp verilen İsmail kuşatmasını ismen zikretmese de üç eşi ile altı çocuğu dahil olmak üzere tüm ailesinin kuşatmada katledildiğini o da teyit eder. Öte yandan, Rusya'daki esaret yıllarına dair tamamen sessizdir. Onun yerine, General St. Clair tarafından esir alınıp İngiltere'ye götürüldüğünü ve Kral III. George'un huzuruna

10 Vaftiz törenindeki sözleri İspanyolca'ya çevirdiğini söyleyen Clarke, vaftizi Mr. Rutherford'un yürüttüğünü not eder, Clarke, *An Account of*, 230. Ancak, 7 Ekim 1791 tarihli *Chester Chronicle*'daki bir habere göre aynı yılın temmuz ayında John Marquard Mollar tarafından vaftiz edilmiştir.

11 İspanyollara esir düştükten sonra İngiltere'ye kaçan ve orada evlenip aile kuran 31. bölükten Yeniçeri İsmail Beşe'ye dair bkz. Aykut Kansu, "18. Yüzyılda İngiltere'de Bir Yeniçeri ya da Yasalara Bağlı Bir "Serseri"nin Yaşamından Kesitler", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, (İstanbul: 1998) 166-183.

12 Burada ilginç bir not düşen Adeline, James'in İbrahim'in kızı Fatıma'nın minyatürünü görmüş olduğunu hatırlatıyor.

çıkışını belirtir.¹³ Maalesef Rus ordusunda görev yapan St. Clair isimli Britanyalı bir komutan tespit edemedim, ancak 1790'larda çok fazla İngiliz gönüllü Rus ordusunda hizmet verdiği için böyle bir olasılık her zaman mümkündür.¹⁴ Belli koşullar altında yapılan esir mübadelelerinden bihaber olmayan Adeline, babasının esir değişimiyle niçin memleketine dönmediği sorusunu haklı olarak soruyor. Bu da Clarke'in anlattığı bilgilere istinaden İbrahim'in St. Petersburg'da – Rus kadının vasıtasıyla – hürriyetine kavuşup kavuşmadığı konusunda bir kaşa karışıklığı yaratıyor. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda kararlaştırılan ve 1792 Yaş Antlaşması'nda yinelenen maddeye göre, kendi rızasıyla Hristiyan veya Müslüman olanlar dışındaki tüm esirler mübadele edilecekti. Nitekim, İbrahim'in İngiltere'de olduğu sırada Rusya'da çeşitli bölgelerden toplam 10.235 Müslüman esir iade edilmiştir.¹⁵ Öte yandan İbrahim'in, esir mübadelesi sırasında Rusya'da olsa bile dinden döndüğüne dair şayialar ve vatana ihanet ile suçlanması yüzünden geri dönmek istemeyeceği neredeyse kesindir. Adeline da İbrahim'in tüm ailesini kaybettikten sonra ana vatanına dönme isteğinin tamamen söndüğünü ve arkasında bıraktığı memleketini sadece ölüm, şiddet, cehalet ve sefalet yuvası olarak hatırladığını özellikle vurguluyor.

Adeline, babasının Amerika'ya göç etmeden önce İtalya, Fransa, İspanya, Yunanistan gibi farklı coğrafyalarda gezdiğini söylüyor. Ancak Britanya ve İrlanda dışında herhangi bir ülkeye gittiğine dair bir kayda rastlamak mümkün olmadı. Zaten Dublin'den Amerika'ya göçü öncesinde büyük bir zaman aralığı olmadığı için bu ülkeleri ziyaret etmiş olsa bile oldukça kısa süreli olmalıdır. Yine kızının anlatısına göre, kendisine her zaman sadık Kuzey Afrikalı ("Moor") hizmetkarıyla Amerika'ya göçer. İbrahim orada evlenip bir süre Philadelphia'da kaldıktan sonra tekrar Avrupa'ya geri dönmek isteyince, eşiyile varını yoğunu satarak Baltimore'a taşınır. Hamile eşinin doğum yapmasını bekledikleri sırada 3 yaşındaki oğlu, kayınvalidesi ve nihayet kendisi dönemin sarı humma salgınına yakalanarak vefat eder.¹⁶

13 Adeline'in mektubunda turnak içinde ve bizzat İbrahim'in ağzından kabul sırasında sarayla ilgili bazı gözlemleri veriliyor: "Sarayda, ortasında kendi alışkanlıklarına göre oturabileceğim büyük kadife bir minder olan muhteşem bir odaya yönlendirildim. Kral ve hanedan mensupları odada oturuyordu. Tercümanım yanımdaydı. Hristiyan yönetici köpeklerin sanki aslan veya kaplan gibi vahşi bir hayvana bakar gibi bana bakması yüzünden ve içinde bulunduğum durumdan dolayı derin bir aşağılanma hissiyle tercüman vasıtasıyla bana sorulan bir sürü soruyu elimden geldiği ve kendimi kontrol edemediğim kadar cevapladım. Bana çok nazik ve hoşgörülüydüler ben de kaderime boyun eğdim." Kralın huzuruna St. Clair'le gidip gitmediği ve hangi gerekçeyle kralın huzuruna çıktığına dair bir ipucu maalesef yok.

14 Rus ordusunda hizmet veren bazı İngilizler için bkz. M.S. Anderson, "British Officers in the Russian Army in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries", *Journal of the Society for Army Historical Research*, 38/156 (1960), s. 168-173.

15 Yaş'ta tutulan 850 kişilik bir kafile antlaşmadan hemen sonra serbest bırakılmış, St. Petersburg, Herson gibi şehirlerde bulunan 9385 kişi ise peyderpey getirilmiştir. İkinci grubun sayıları, içlerindeki önemli şahıslar, esir buldukları yerle kara veya deniz yoluyla ülkeye döndükleri yerlerin listesi ve yapılan masraflar için bkz. BOA, C. AS. 709/29740 (11 B 1206/5 Mart 1792). Ancak, esir tutulduğu sırada "tanassur" ederek Rusya'da kalmayı tercih eden başka bir İbrahim için bkz. BOA, Özi ve Silistre Ahkam Defteri 35, v. 114 (evası-1 Ş 1212/29 Ocak-7 Şubat 1798).

16 Annesi açısından travmatik bir olay olan babasının ölüm ve defniyle ilgili detaylı bilgi veren Adeline, babasının her gün kasabaya gidip 110 hastasıyla ilgilendiğini ve bir akşam eve döndüğünde kendisini kötü hissedip aynı gün vefat ettiğini yazıyor. Ölümünden sonra İbrahim'in hizmetkarı ortadan kaybolur. İbrahim'in eşi de önce Philadelphia'ya sonra New York'a döner.

My dear Son

I received your letter with the request that I would give you some account of your Grandfather, my information has been very limited, but as far as it goes I will give it you, as it always affords me pleasure to gratify my children.

My Grandfather, on my father's side with his ancestors, I presume, were Turkish, of Europe, you are aware that they are allowed as many wives as they can support, how many he had I am not told but one of them was a Greek Captive, she had been taken in some of their wars, for ~~they~~ ^{the Turkish countries} were always quarrelling, with her was taken some of her slaves, among whom was a very favourite servant man and a Christian, it seems she had been raised in that faith, and was so fortunate that she was never under the necessity of relinquishing it,

With her Husband she seems to have been a great favourite as the above privilege would ~~be~~ ^{imply} in that Mahometan country, and at that date, I never heard that my Father had any Brother but one sister he frequently spoke of he called one of his ^{eldest} Daughters after her, Dymia Fatma you have seen her miniature, Owing to some excitement a Mob had arisen in the City and several lives were lost, My Father was quite young and I should judge very excitable, he took sides, and was accused of being one of the instigators of the riot and murders, great excitement prevailed as is general at such times, and My Father being suspected of encouraging some outrages was seized and committed to prison where he remained only enough

Ümit Kurt, *Kanun ve Nizam Dairesinde Soykırım Teknokratı Mustafa Reşat Mimaroglu'nun İzinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Mekanizması*

Aras Yayıncılık, 2023, 255 sayfa, ISBN: 9786257460354

EKREM YENER*

Ümit Kurt, Aras Yayıncılık tarafından Ekim 2023'te yayınlanan "Kanun ve Nizam Dairesinde" adlı çalışmasında "Soykırım Teknokratı Mustafa Reşat Mimaroglu'nun İzinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Mekanizması"nı incelerken aslında bir İttihatçı'nın anılarından Ermeni felaketinin izini sürüyor.

Ümit Kurt, bir akademisyen tarihçi olarak sadece soykırım kararını veren ittihatçı liderlere odaklanmanın aslında büyük fotoğrafı kaçırmamıza neden olabileceğini söylüyor. Doğrudan katliamlarda rol almamış olsalar bile uygulayıcılar olarak soykırım fitilini ateşleyen 24 Nisan 1915 tutuklamalarının planlaması, organize edilmesi ve uygulanmasında etkin bir rol üstlenmiş, böylece siyasi karar alıcıların işini kolaylaştırmış olan "memur/bürokrat/teknokrat"lardan Mustafa Reşat Mimaroglu'nu masa başı katili (desk killer) olarak tanımlıyor. Bu tanımlamada bir SS Subayı olan Adolf Eichmann'ın duruşmasında kendisini "suçsuzum sadece emirleri uyguladım" savunmasını Mustafa Reşat Bey'in hatıratında dile getirdiği ve 1919 yılında yapılan ikinci sorgulamasında sorgu hakimine verdiği cevap olan: "Benim suçum yoktur; sırf vazifesini *kanun ve nizamlar dairesinde* yapmış bir memurdan başka birşey değilim."¹ sözü Eichmann savunması ile paralellikler içeriyor.

Mustafa Reşat Bey'in Malta'ya gönderilmeden önce tutuklu bulunduğu Bekirağa Koğuşu'nda sorgu hakimine verdiği bu cevap Ümit Kurt'un çalışmasının da başlığını oluşturuyor.

İttihat ve Terakki dönemi politikaları sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam ettiren ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sürekliliğin sembol isimleri olan birçok ismi kitabın sunuş yazısını yazan Hamit Bozarslan da listeliyor. Bozarslan'ın kitabın önsözünde belirttiği 1915 sonrası devlet mekanizmasında rol almış birçok "memur/bürokrat/teknokrat" hatıratlarını yazdılar. Bu hatıratların birçoğunun merkezinde Ermeni Tehciri yer alır. Hatıratlarda genelde tehcirin neden uygulandığı, nasıl uygulandığı, uygulamanın neden doğru ve haklı bir nedene dayandığı anlatılmış, bir tür geçmişteki suç reddetme veya suçlamaya karşı savunma kaleme alınmışlardır.

* Bilgi Üniversitesi, Tarih Bölümü, ekremyener@gmail.com

1 Mustafa Reşat Mimaroglu, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim* (İstanbul: Alelmas Yayıncılık, 2021), 141.

Ümit Kurt çalışmasında Reşat Bey'in hatıratının bu İttihatçı savunma hatıratlarından farklı kalan bir özelliğinin, Reşat Mimaroglu'nun tehcir kararının alındığı tarihte İstanbul Polis Müdürlüğü'nün Siyasi Şubesinde görev almış olmasının altını çiziyor. Kurt, Reşat Bey'in bir istihbaratçı olarak 24 Nisan 1915 tutuklama listesini oluşturan kişilerden biri olmasını ve bu listenin nasıl oluşturulduğunun izlerini çalışmasında detaylandırıyor. Mimaroglu'nun hatıratından bize yansıyan bir başka özellik ise Ermeni halkının Anadolu'dan silinmesine ve yok olmasına neden olan olaylardan 30 yıl sonra kaleme alınmış olmasına rağmen kendisinde herhangi bir pişmanlığın izlerinin görülmemesidir. Ümit Kurt'un deyimiyle Mustafa Reşat; "...herhangi bir pişmanlık emaresi göstermeyen, yaptıkları ile övünen bürokrat bir Cumhuriyet eliti..." dir.²

Kurt'un çalışması bir tür Mustafa Reşat Bey'in hatıratı üzerinden prosopografi incelemesi. Kitap Mustafa Reşat Bey'in hatıratında neleri yazdığı, neleri yazmadığı, anlatısında kullandığı tanımları, karakterleri, olayları ve ilişkileri analiz ederek okuyucuya ilgili dönemi değerlendirebilmesi için daha yeni bir bakış açısı sunmayı hedefliyor. Ali Birinci ve Yücel Yiğit tarafından birleştirilerek yayımlanan Reşat Bey'in üç kitaplık hatıratında "Ermeni Meselesi Hakkında Bir Tarihçe" (sayfa 89-124) bölümü olmasa bu hatırat sıradan bir orta düzey bürokratin sıradan bir hayat hikayesi olarak değerlendirilebilirdi. Bu bölüm hatıratında yer almasa Mustafa Reşat Bey Ümit Kurt'un radarına bile girmeyebilirdi. "Kurt'un Prosopografik" incelemesi bir adım daha ileri götürülebilir, Türkiye Masonik Arşivi belgelerinden de izler sürülerek Reşat Bey'e ilişkin "ilerici, özgürlükçü, eşitlikçi, insan haklarına saygılı, mazlumu koruyan gözetken bir aydın portresi de ortaya çıkabilirdi.

Reşat Mimaroglu, günümüzdeki Çocuk Esirgeme Kurumu'nun temelini oluşturan girişimin ve Türk Masonluk tarihinde önemli yer tutan 35 Numaralı Necat Locası'nın üyesi ve yöneticilerindendir. Necat Locası Türkiye Masonluk tarihinde günümüzde de övgü ile söz edilen ve gururla bahsedilen iki önemli konuda öne çıkar. Bunlar, Necat üyelerinin Himaye-i Etfal'in (Çocuk Esirgeme Kurumu) kurucusu olmaları ve 1930 yılında yapılan büyük görevliler seçimlerinde yaşanan (seçimlere doğrudan Ankara'nın politik müdahalesine direnmeleri) olaylar neticesinde bir süreliğine kapatılmasıdır. Reşat Mimaroglu 1930 yılı haziran ayında 33. dereceye yükseltilmiş 1933 tarihinde yapılan seçimle Hakim Büyük Amir'liğine (o dönem Türkiye Masonluğundaki en üst görev) seçilmiştir. Bu göreve kendi iradesi dışında seçildiğini söyleyerek itiraz etmiş bu tarihte Danıştay Başkanı olduğundan görevi kabul etmemiştir. Mustafa Reşat Mimaroglu ayrıca 1951'de yayınlanan ve Türkiye Masonluk Tarihi'nin ilk eserlerinden olan "Türkiye'de Hür Masonluk Tarihi" adlı kitabı yazmakla görevlendirilen sekiz kişilik komitenin başkanlığını da yapmıştır.

Çocuk Esirgeme Kurumu'nun kuruluşunda başat rol oynamış, masonik çalışmalarda aktif olarak görev almış, "bütün insanlar arasında sevgi, saygı, hoşgörü, hak eşitliği, evrensel kardeşlik ve bilimsel gelişmenin gerekliliğini kabul eden" bir öğretinin en üst derecesine seçilmiş bir Cumhuriyet aydını portresi de çizmek mümkün iken Ümit Kurt'un çalışmasında betimlediği "soykırım teknokrati" vasfı Mustafa Reşat'ın hatıratındaki Ermeni Meselesi'ni aktarım detaylarında belirgin hale gelmektedir.

2 <https://www.arasyayincilik.com/basindan/umit-kurt-ile-kanun-ve-nizam-dairesinde-uzerine-bir-soylesi-teknokrat-failler-ve-zihniyet-dunyaları/> Erişim Tarihi: 15.11.2024.

Öncelikle bir insanlık felaketi ve insanlık suçu olan tehirci “tebdili mekan ettirmek”³ olarak tanımlaması, Ümit Kurt’un bahsettiği “...herhangi bir pişmanlık emaresi gösterilmediği...”nin ilk sinyalinin vermektedir.

1946 yılında yayınlanmış bu satırlarda; bir milyon kişinin yerinden yurdundan edildiği, yayan, korumasız, günlerce yol yürütüldüğü felakette hayatını kaybedenlerin sayısını “kırk elli bini bulmaz” diyerek küçümsemenin ve önemsizleştirmenin tek açıklaması, olaylardan 30 yıl sonra yazılmış bu hatıratın bir suçu örtbas etme/gizleme/yok sayma/inkar amacı ile yazılmış olabileceğidir.

Olayları “onlar” (Ermeniler) başlattılar dolayısıyla “onlar” suçludur söylemi 1915 Mayıs ayında Osmanlı Devleti’nin resmi söylemi olarak dile getirilen ve yüz yıldır tekrarlanan bir söylemdir. Bu çerçevede Ümit Kurt’un Mustafa Reşat Mimaroglu hatıratı üzerinden ona atfettiği: “... *Talat’ın gözbebeği Mimaroglu’nun (ve Uras’ın) ana sütunlarını çizmiş olduğu bu çerçeve...*”⁴ söylemi yanıltıcı olabilmektedir.

Ümit Kurt’un çalışmasını okuduğumuzda sanki 1946’da yayınlanan Reşat Bey’in hatıratında bahsettiği bazı açıklamaları Esat Uras daha sonra 1950 yılında yayınlanacak kitabında da tekrar etmiştir gibi bir algı oluşabilmektedir. Esat Uras’ın 1950 yılında yayınladığı “*Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*” adlı hacimli kitabının⁵ öncüsü ve *inkar söyleminin çelik çekirdeği*, 1917 yılında yine kendisi tarafından kaleme alınmış olan, o dönemde imzasız olarak devlet matbaasında Dahiliye Nezaretince (Matbaa-i Amire) basılan “Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekatı İhtilaliyesi” kitabıdır. Reşat Bey de 1946’daki hatıratında kendi oluşturduğu bir söylemi değil 1915 sonrasında resmi olarak “oluşturulan” kurguyu tekrar etmektedir.

Ümit Kurt’un çalışması okuyucuya Osmanlı vatandaşı Ermenilerin yaşadığı felaketin gerçekleşmesine dahil olmuş sıradan aktörlerin oynadığı rolleri anlama ve açıklama fırsatı veriyor. “Aydınlanma felsefesini şiar edinmiş tüm insanlığın mutluluğuna yönelik çalışmalar yapan bir düşünce sisteminin en üst noktasına erişmiş aydın bir kişi nasıl olur da örgütlü bir kötülüğün aktif bir katılımcısı olabilir?” sorusu Ümit Kurt’un çalışmasının ana omurgasını teşkil ediyor. Çalışma birçok az bilinen veya bilinmeyen de ışık tutuyor. Bunlardan birisi itihatçı liderlere yönelik 1914’teki suikast girişimlerinin önlenmesinde İstanbul istihbaratının kullandığı yöntemler ve bir istihbarat elemanının (Yozgat’lı Arşavir Shagyan) istihbarat sistemi içinde Hınçak Kongresi içine hükümet tarafından sızdırılmış olması ve bu sızma ile suikast girişiminin önlenmiş olduğuna dair bilgidir. Bir diğeri de 24 Nisan 1915 tutuklamalarına ilişkin perde arkası (polis örgütünün listeyi nasıl hazırladığı, tutuklama adımları) bilgileridir. Ümit Kurt burada sadece Reşat Bey’in anlatıları ile yetinmiyor, o günleri doğrudan yaşamış olan birçok Ermeni aydınının anıları, anlatıları ve dönem yayınları ve belgeleri ile karşılaştırıyor.

3 Mimaroglu, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 114.

4 Ümit Kurt, *Kanun ve Nizam Dairesinde – Soykırım Teknokratı Mustafa Reşat Mimaroglu’nun İzinde Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Devlet Mekanizması* (İstanbul: Aras Yayıncılık 2023), 69.

5 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (Ankara: Yeni Matbaa1950).

Kurt, dört bölüme ayırdığı çalışmasının ilk iki bölümünde Reşat Bey'in anılarını ve bir bürokratin soykırımdaki rolünü değerlendirirken üçüncü bölümde "Mustafa Reşat'a Cevap" başlığı altında Osmanlı vatandaşı Ermenilerin yaşadıkları felaketin tarihsel arka planına eğilimindedir. Bu bölümde "Ermeni gailinden Ermeni Soykırımı'na giden süreç" başlığı altında bir tür Ermeni Soykırımı'nın Kısa Tarihi anlatılmaktadır. Üçüncü bölümün Reşat Mimaroglu ile doğrudan bir ilgisi yok. Üçüncü bölüm (Sayfa 119-178) kendi başına bir tür tarihsel arka plan özeti içeriyor ve "1915'te ne oldu?" sorusuna cevaben kısa bir okuma arayanlar için değerli. Dördüncü bölüm ise İttihatçıların ve söylemlerinin Cumhuriyet dönemindeki devamlılığını sergilemesi açısından önem taşımakta.

Uğur Zekeriya Peçe

Island and Empire:

How Civil War in Crete Mobilized the Ottoman World

Stanford University Press, 2024. 249 sayfa. ISBN: 9781503638723

MELİS CANKARA *

Adadan İmparatorluğa: "İç Savaşın Uzun Gölgesinde" Meydanı Seslendirmek

Uğur Zekeriya Peçe'nin 2016'da Stanford Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladığı doktora tezine dayanan eser, Girit'te 1895-1898 yıllarında yaşanan çatışmaların Osmanlı İmparatorluğu'nu nasıl etkilediğini inceleyerek uluslararası müdahale, kitlesel yerinden edilme ve toplumsal hareketlerin iç içe geçmiş bir tarihini anlatıyor. Peçe, yerinden edilme ve protestonun etkileşimini hem yerel düzeyde hem de uluslararası ve imparatorluk düzeylerinde analiz ediyor. Yerel düzeyde, adadaki çatışmayı Yunan tarih yazımındaki "devrim" ve Osmanlı tarih yazımındaki "isyan" kavramlarının aksine, toplumsal şiddeti nasıl tanımladığımızın önemine de vurgu yaparak, "iç savaş" kavramıyla ele alıyor. Uluslararası düzeyde, Avrupa müdahalesinin nasıl bir sivil felakete katkıda bulunduğunu araştırıyor. Girit'in Müslüman topluluğunun yerinden edilmesini, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha da şiddetlenen ayrışmanın erken bir örneği olarak ele alıyor. İmparatorluk düzeyinde ise, 1908'den sonra bir ada etrafındaki protestoları inceleyerek Osmanlı dünyasında Girit meselesinin nasıl kavrandığını tartışıyor.

Giriş ve sonuç bölümleri dışında kitap, kronolojik şekilde düzenlenmiş beş bölümden oluşuyor. Girit adasına odaklanan birinci bölümde yazar, iç savaş olarak kavramsallaştırdığı çatışmaları analiz ediyor. Girit'teki bu şiddetli çatışmaların sivil halk üzerindeki yıkıcı etkilerini inceleyerek, adanın iç kesimlerinde kamu güvenliğinin tamamen çökmesi nedeniyle kırsal alanlardaki kitlesel yerinden edilmeleri araştırıyor. İç savaşın ana etkilerinden biri olarak kırsalda yaşayan Müslümanların mülksüzleştirilmesinin ve yerinden edilmesinin incelendiği bu bölümde Hristiyanların da benzer fakat daha küçük ölçekli yerinden edilmelerine yer verilmiş. Yazar, temelde 1895'te meydana gelen cinayetlerin yarattığı güvensiz ortamın nasıl bir yıl içinde adayı iç savaşa sürüklediği sorusuna yanıt arıyor. Bu bölümün sonunda, üç yıla yakın süren bu çatışmalar durulduğunda, dinî ayrışmalar nedeniyle yüz binlerce sivilin göçe zorlanması ve yaklaşık bir milyon zeytin ağacının yok edilmesiyle adadaki yerleşimlerin ve doğal çevrenin köklü bir değişim geçirdiğini anlıyoruz.

İkinci bölüm, çatışmalar sonucunda adada yaşanan iç göçün ardından çoğu Müslümanın Küçük Asya, Suriye ve Libya'ya göç etmelerinin uluslararası askerî müdahaleyle olan ilişkisi üzerine. Yazar bu bölümde, adanın dağlık topoğrafyasını, Avrupa koalisyo-

* Bağımsız Araştırmacı, meliscankara@gmail.com

nunun Girit'teki operasyonlarını ve hedeflerini şekillendiren temel bir faktör olarak ele alıyor.

1898-1908 yıllarına odaklanan üçüncü bölümde, adada kalan ve sayıları yaklaşık yüz binden otuz bine düşen Müslümanların hikâyesi ele alınıyor. Yazar, adada yaşanan kayıp ve göçlerle azınlık hâline gelen bu topluluğun, yerinden edilme olgusuyla hem fiziksel bir deneyim olarak hem de bir İslamî imparatorluk tarafından yönetilme ayrıcalığının ve güvenliğinin kaybıyla ilişkilendirilmiş bir durum olarak nasıl hesaplaştığı sorusunun peşine düşüyor. Adada kalan Müslümanların yeni rejime uyum sağlama süreçlerinin yanı sıra adanın kuzey doğusunda yer alan Spinalonga adasından kitlesel olarak çıkarılışları gibi savunmasız kaldıkları durumları da inceliyor.

Dördüncü bölüm, 1908 devrimi sonrasında İstanbul ve taşraya odaklanan iki parça olarak yapılandırılmış. İlk kısımda, başkentte Girit'i imparatorluğun bütünlüğü için vazgeçilmez bir alan olarak tanıtan gazeteciler, yazarlar ve siyasetçilerden oluşan Giritli kamusal figürlerin yarattıkları "Girit söylemi" ele alınıyor. Yazar, adanın tarihi ve politik çağrışımlarıyla şekillenmiş olan, Osmanlı askerlerinin şehit edilmesini ve Müslüman sivillere yönelik zulümleri işleyen bu duygu yüklü dilin imparatorluktaki kitlesel protestolara nüfuz ettiğini öne sürüyor. İkinci kısımda, imparatorluk coğrafyasını merkez-çevre ikiliğine indirgmeden, orta sınıf ve çoğunlukla entelektüel aktivistlerin başkentte başlattıkları "Girit söylemi"nin yerel dinamiklerde nasıl yankılandığını inceliyor. Yazar bu kısımda, 20. yüzyılın başında Girit'ten göç eden köylülerin ve yoksulların yeni yurt edindiği İzmir ve Anadolu bölgelerindeki sokak protestolarını merceğe alarak "Ya Girit ya Ölüm!" sloganıyla dolup taşan meydanların sesini duymaya çalışmış.

1909-1911 yılları arasında Osmanlı tarihinin en kapsamlı ekonomik boykot hareketindeki boykotçulara odaklanan beşinci bölümde yazar, büyük çoğunluğu Girit'ten zorla göç ettirildikten sonra İzmir ve çevresine yerleşen muhacir topluluğunu merkeze alıyor ve onların boykot eylemlerinde önemli roller üstlendiğini savunuyor. Yazara göre, boykot, Rum nüfusun Osmanlı topraklarından çıkarılmasını hedefleyen şiddetli bir protestodur ve bu durum, kitabın ilk bölümünde ele alınan, adadaki çatışmalar sırasında zeytin ağaçlarının yok edilmesi ve Müslümanların göçte zorlanmasıyla da ilişkilidir. 1890'larda onları mülksüzleştiren ve yerinden eden iç savaş, 1908'den sonra yeniden alevlenmiş ve Rumlara karşı şiddetli bir boykota dönüşmüştür. Böylelikle yazar, muhacirleri ve şiddeti imparatorluk bağlamında yeni bir çerçeveye oturtuyor.

Kitabın finali, "Şiddete Karşı: Ölüm Muhacirlikten Beter" başlığı altında –Nazım Hikmet'in "muhacirlik ölümden beter" dizesini tersine çevirerek– giriş bölümüne bağlanıyor. Bu bölümde, Giritli bir entelektüel ve kamu görevlisi olan Hüseyin Nesimi'nin trajik ve kısa yaşamı ele alınıyor. Yazar, Nesimi'nin 1915'te Lice Kaymakamlığı sırasında sivil Ermenileri sürgünden ve ölümden kurtarmaya çalışırken son bulan hikâyesiyle Girit'teki şiddet ve yerinden edilme mirasının 1914 sonrasında devam ettiğine dikkat çekiyor. Peçe, bu kitaptaki yaklaşımının özünün, Nesimi'nin *Sahib Zuhur* adlı eserinde Girit'teki Müslüman ve Hıristiyan topluluklar arası çatışmaları "mukatelat" kelimesiyle tanımlaması ve bu çatışmaları ada ve imparatorluk ölçeğinde analiz eden bakışıyla olan ilişkisini vurguluyor. Kitap, Nesimi'nin kurbanın kimliğine bakılmaksızın yaptığı adalet çağrısıyla sonlanıyor.

Peçe, kitlesel yerinden edilme, uluslararası müdahale ve halk hareketinin iç içe geçen tarihini anlatırken 1890'lar boyunca Girit'i saran şiddet ve –çalışmanın başında vaat ettiği gibi– bunun hem yerel düzeydeki hem de uluslararası ve imparatorluk düzeylerindeki etkilerini inceleyebilmek için farklı perspektifleri ve çok dilli kaynakları bir araya getirerek zengin bir anlatı sunuyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet raporları ile Avrupa büyük devletlerinin diplomatik yazışmalarından, Giritli halkın koalisyon güçlerine sunduğu dilekçelere ve mektuplara kadar geniş bir yelpazeyi kapsayan bu çalışma, yerel ve uluslararası düzeydeki güç ilişkilerini ve halk hareketlerini titizlikle ele alıyor. Girit'teki yerel arşivlerden Atina, İstanbul, Kew Gardens, Nantes, Paris, Roma ve Viyana'daki diplomatik belgelere uzanan bu perspektif çeşitliliği, Girit meselesinin uluslararası boyutlarını ve adanın içindeki çatışmaların karmaşıklığını anlamamıza olanak tanıyor. Bu sayede, sadece devletlerin resmi tutumları değil, aynı zamanda adanın sakinlerinin sesleri ve deneyimleri de bu tarih anlatısına dahil edilerek, iç savaş ve şiddetin izleri daha geniş bir bağlamda inceleniyor. Öte yandan, bu zengin kaynakçada, yazarın Girit'te yaşanan çatışmaları iç savaş olarak ele alırken vurguladığı ve önemsemediği, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki yakınlık (*intimacy*) meselesiyle ilgili olarak hem Girit hem de kültürel yakınlık üzerine çalışan antropolog Michael Herzfeld'in¹ yer almaması şaşırtıcı.

Kısa sayılabilecek bir dönemi geniş bir coğrafi bağlamda, etkileşimli ve katmanlı bir bakış açısıyla inceleyen bu kitap, hiç şüphesiz kolonyalizm, şiddet, yerinden edilme ve protesto üzerine yeni tartışmalar açma potansiyeli taşıyor. Peçe, imparatorluğun sonuna bir adadan bakışı, şiddet ele alma biçimi ve –bugüne kadar nasıl bir muameleyle maruz kaldıklarını ve yaşadıkları zorlukları okuduğumuz– Giritli muhacirlerin yeni yerlerindeki eylemlerine odaklanarak onları imparatorluğun yeniden şekillendirilmesinin önde gelen aktörleri olarak sunmasıyla Osmanlı tarih yazımına ve imparatorluğun büyük anlatısına önemli bir katkı sağlıyor.

Kitabın editoryal kurgusunu değerlendirmeden önce daha detaylı okumayı arzu ettiğim iki konuya değinmek istiyorum. İlki, kimlik meselesi. Kitabın ana eksenlerinden biri olmasa da bu kavramın eserin derinliklerinde gizli olduğunu düşünüyorum. Yazar, her ne kadar Girit'teki iç savaşla yerinden edilenler için "muhacir" kelimesini tercih ettiğini belirtse de metnin genelinde göçmenlik, mültecilik ve muhacirlik kavramları tam olarak ayrılmıyor. Bu durumun, *refugee* kelimesinin tüm bu kavramları kapsayan bir şemsiye terim olarak kullanılıyor olmasından kaynaklandığı açık. Bu çerçevede bir diğer sıkıntı ise öznenin belirsizliği olabilir; zira kimlik hem inşa ettiğimiz hem de seçtiğimiz bir kavramdır². Eserin Türkçeye kazandırılması durumunda –ki umarım en kısa sürede Türkçe edisyonu yayımlanır– bu kavramların daha iyi ayrışacağını düşünüyorum. İkincisi de dil meselesi. Yazar, Girit'teki Müslümanlarla Hıristiyanların yakınlığını sağlayan faktörlerden birisi olarak konuşulan ortak dili vurgulasa da bu konu anlatının içerisinde kaybolup gidiyor. "Meydanlarda atılan sloganlar hangi dildeydi?" Yazar, bu soruyu soruyor ama cevabının peşine düşmüyor. Örneğin, Giritçe konuşmak muhacirlerin kendi aralarında daha iyi örgütlenmesini ve dayanışmasını sağlamış olabilir. Ama

1 Michael Herzfeld, *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State* (New York & London: Routledge, 2005).

2 Bu seçimin en iyi örneklerinden birini Zygmunt Bauman, *Kimlik* isimli kitabının başında anlatır: Prag'daki Charles Üniversitesinin düzenlediği ödül töreninde onurlandırılmak üzere, ait olduğu ülkenin ulusal marşının çalınması için İngiltere ve Polonya ulusal marşları arasında bir seçim yapması istenir ve Bauman'ın isteği üzerine törende Avrupa marşı çalınır. Zygmunt Bauman, *Kimlik* (Ankara: Heretik Yayınlar, 2017), 17-18.

tek bildikleri dil Giritçe olsa ve on yıl içinde Türkçe öğrenmemiş olsalar –ki içlerinde mutlaka bunu tecrübe edenler de vardır– o zaman Rumlara karşı halkı nasıl kışkırtabildiler? Şüphesiz bu spekülasyonları artırmak mümkün. Bir okur olarak bu konuyu özellikle merak ettiğimi belirtmeliyim.

Kitabın suya atılan bir taşın etrafında halka halka genişleyen bir editoryal kurgusu var. Girişteki “No Refugee is an Island” başlığı, Ernst Hemingway’in İspanya iç savaşında geçen *For Whom the Bell Tolls?* adlı eserinin “No man is an Island” cümlesiyle başlayan ve parça-bütün ilişkisini vurgulayan John Donne epigrafını³ hatırlattı bana. Peçe de adadaki şiddetin ve yerinden edilenlerin imparatorlukla olan etkileşimine yaklaşımını burada açıklıyor. Bir izolasyon metaforu olan ada kavramının Peçe’nin anlatısında imparatorluktaki hareketi tetikleyen bir konumda oluşu ise –yani bir anlamda metaforun ters yüz oluşu– zengin, farklı ve güçlü bir anlatının ip uçlarını veriyor. Kitabın kurgusu kronolojik bir anlatıdan ziyade parçadan bütüne yayılan etkileşim fikriyle oluşturulmuş. Bunu bana düşündürten ise kitabın Girit’teki iç savaşı ve yerinden edilen Müslümanları merkeze alan ve beşinci bölümün birinci bölüme, sonuç bölümünün de giriş bölümüne bağlanarak iç içe geçen döngüsel parçalarla şekillenen yapısı. Öyle ki, kitabın arka kapağında ön yüzdeki çocuklara fon olan duvarın diğer kısmını aradı gözlerim. Kim bilir belki de bu yokluk, kitabın başında siyasi krizler, sınırlar ve vize rejimleriyle yıllarca örülmesine rağmen, yazarın, temelinin zayıflığına vurgu yaptığı o duvarın yıkılma umududur. Şiddetin mayasının şiddet olduğu gerçeği gelip içimize çökmeden...

3 Ernst Hemingway, *For Whom the Bell Tolls?* (New York: SCRIBNER, 1968), 1.

Ali Akyıldız, *Mabeyn-i Hümayun: Osmanlı Saray Teşkilatının Modernleşmesi*

Timaş Yayınları, 2024. 320 sayfa. ISBN: 9786256767089.

AYŞE HİLAL UĞURLU*

Osmanlı Saray Teşkilatı denince akla ilk gelen eserlerden biri, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın 1945 yılında yayımladığı klasik çalışmadır.¹ Uzunçarşılı'nın Osmanlı saray ve devlet teşkilatlarına dair eserlerindeki kurgusu, kendisinden sonra bu alanlarda araştırma yapan Yusuf Halaçoğlu, İdris Bostan, Ahmet Akgündüz gibi birçok isim için ilham kaynağı olur.² Bu geleneği devam ettiren önemli araştırmacılardan biri de Ali Akyıldız'dır. Akyıldız, Osmanlı finans sisteminden merkez bürokrasisine, Tanzimat dönemi reformlarından bireysel biyografik incelemelere kadar uzanan geniş bir yelpazede kalem aldığı kapsamlı çalışmalarıyla tanınan bir araştırmacıdır. Uzunçarşılı'nın temellerini attığı geleneği devam ettirmekle kalmayıp, arşiv belgelerine dayalı kapsamlı ve özgün analizler sunan Akyıldız, *Mabeyn-i Hümayun* üzerine odaklandığı bu eseriyle, Osmanlı saray bürokrasisi ve Tanzimat dönemindeki dönüşümleri anlamak isteyenler için bütüncül ve referans niteliğinde bir kaynak sunar.

Kitap beş ana bölümden oluşur. *Mabeyn Teşkilatının Gelişimi* başlıklı birinci bölümde önce mabeynin kurum olarak meydana gelişi ve gelişimi; 18. yy başlarından itibaren oluşumu; I. Abdülhamid (h.1774-1789), III. Selim (h.1789-1807) ve II. Mahmud (h.1808-1839) devirlerinde mekansallaşmaya ve geçirdiği reformlar sayesinde saray teşkilatındaki yerinin önem kazanmaya başlaması; Abdülmecid (h.1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) devirlerinde inişli çıkışlı bir seyir takip eden varlığı; II. Abdülhamid (h.1876-1909) devrinde Bab-ı Ali'nin iktidar yetki ve sorumluluklarının Yıldız'a aktarım sürecinin etkin bir nesnesine dönüşmesi; ve son olarak da II. Meşrutiyet sonrası hem mabeynde hem enderunda köklü değişimler ve daralmaya gidilmesine odaklanan bir kurgu içinde ele alınmıştır.

* MEF Üniversitesi, ugurlua@mef.edu.tr

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945)

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965); Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991) İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992); Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Belediye Teşkilatı ve Belediye Kanunları* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2005).

Bunu müteakip mabeyn çalışanlarının günlük yaşamları, sosyal dinamikleri ve mekanları incelenmiştir. Yazar, mabeyn mensuplarının emeklilik şartlarını, çeşitli sosyal kriz durumlarında yaptıkları maddi yardımları, istihdamlarına yönelik geliştirilen politika ve bunun uygulamasındaki sıkıntıları, görevlerinin kendilerine sağladığı nüfuz ve yetkiyi kullanarak başkalarına sağladıkları iltimasları ve mabeynde çalışmanın kendilerine sağladığı muhtelif imkanları seçilmiş örnekler üzerinden anlatır. Bölüm mabeyn mensuplarının çalışma mekanlarına dair kısa bir anlatı ile sonlanır.

Kitabın "Mabeyn Başkıtabeti, Gelişimi, Görev ve Fonksiyonları" başlıklı ikinci bölümü sır kitabetinın kısa bir tarihçesinden sonra 1830'larda bürokrasinin giderek uzmanlaşması ve "padişahın kendisine sunulan tüm maruzata tek tek ve bizzat cevap vermesinin" imkansızlaşmaya başlaması sebebiyle mabeyn kitabetine dönüşümünü anlatarak başlar. Daha sonra kurumsal değişimi tetikleyen bürokratik sorunun en temel ögesi olan padişahın kendisinin onaylaması gereken hatt-ı hümayunlardan, padişah yerine mabeyn başkıtabetinin cevap vereceği iradelere geçiş sürecini detaylı biçimde ele alır. II. Abdülhamid devrinde mabeynin kazandığı öneme paralel olarak bünyesinde ihdas olunan ihtisas katipliklerine dair verilen bilgileri, başkıtabetin görevleri, çalışma sistemi, denetlenmeleri ve çalışanlarının kitabet dışı görevleri konularındaki kısımlar izler. Akyıldız, kitabın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde ise mabeyncilerin ve yaverlerin Osmanlı saray teşkilatı içinde ortaya çıkışından başlayarak bu makamların gelişim sürecini, değişen görev tanımlarını, süreç içindeki maaş ve tayinatları ile yanlarında çalışan diğer görevlilere dair bilgiler verir. Beşinci ve son bölüm ise, saray ve mabeynde önemli rolleri olan ancak sarayın saray teşkilatında ana rol oynamayan padişahın hocası, imamı, enderun personeli, mabeyn eczahanesi gibi mabeynin diğer görevlileri ve birimlerine ayrılmıştır.

Kitabın en güçlü yönlerinden biri, Akyıldız'ın 19. yüzyıl Osmanlı tarihi için mevcut olan zengin kaynak çeşitliliğini olabildiğince geniş bir şekilde kullanmış olmasıdır. Bunun yanı sıra kitapta, metne çok sayıda görsel eşlik eder. Yazar kitabın önsözünde özellikle görsel kullanımı konusuna değinerek görsellerin "göze hitap eden ve eseri cazip kılan birer süs" olmadığını, aksine, "aynen dipnotlarda geçen eser, defter, belge ve sair kaynaklar gibi açıklanan konunun daha somut bir biçimde zihinlerde canlanabilmesine yardımcı olan tamamlayıcı veriler" olarak kabul edildiğini ve buna göre seçildiğini belirtir (s.15). Bununla birlikte kitaptaki görsellere bakıldığında, büyük çoğunluğunu metinde ismi geçen kişilerin bugün İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde bulunan boy ve yarım portre fotoğrafları ile arşiv belgelerine ait görsellerinin oluşturduğu görülür. Bunlara oranla mekânsal görseller çok daha sınırlı sayıdadır. Fotoğraf seçimlerindeki bu ağırlık dağılımı, mabeyn-i hümayunun çeşitli saraylarla kurduğu mekânsal ilişkiye dair anlatımın sınırlılığına paraleldir. Yazar, *Saraylardaki Mabeyn Daireleri* başlıklı kısa bölümde (s. 108-113) Dolmabahçe ve Yıldız saraylarındaki mabeyn dairelerini hangi katta hangi görevlilere ait odaların bulunduğunu belirterek kısaca tarif eder ancak mabeynin sarayın bütünü ile kurduğu mekânsal ilişkiye dair bir anlatı yahut görsele yer vermez. Bu kısım için seçilen beş fotoğraftan ikisi Dolmabahçe ve Yıldız saraylarındaki mabeyn dairesinin dışarıdan görünüşünü, diğer ikisi Dolmabahçe Sarayı mabeyninde bulunan iki törensel odanın iç görünüşünü, sonuncusu ise aslında metinde yalnızca bir cümle ile mabeyn bölümüne sahip olduğuna değinilen Beylerbeyi Sarayı mabeyninden bir iç görünümü okuyucuya sunar. Yazarın bu seçimleri, mabeynin isminde barındırdığı mekânsallığın anlatıya yansıyamamasına neden olur. Görsellerin çoğunlukla metinle ilişkilendirilmeden sayfalara yerleştirilmiş olması, yazarın önsözde belirttiği görsel kullanım amacını tam anlamıyla desteklemez. Ancak fotoğrafı kullanı-

lan karakterlerin anlatıdaki hâkim rolleri, yazarın kitap kurgusu ve anlatım yöntemine dair ipuçları içerir.

Kitap kurgusunda, önce mabeyn teşkilatının sonra bu teşkilat altındaki çeşitli birim ve makamların ortaya çıkış ve değişim süreçlerini beş ana bölüm ve bunların içindeki alt bölümlenmelerde incelemeyi tercih etmesi yazarı sıklıkla kronolojik olarak ileri geri gidişler yapmak, zaman zaman çeşitli bilgileri tekrar etmek zorunda bırakır. Bunun yanı sıra kurum, birimler ve makamların birbirleriyle ve daha da önemlisi dönemin sosyo-politik gelişmeleri ile ilişkisinin yeterince sıkı kurulamaması zaman zaman okuyucu açısından zorlayıcı olabilmektedir.

Kitap, özellikle II. Abdülhamid devrinde Bab-ı Ali'nin azalan önemine ve sarayın bürokrasideki merkezi rolüne ilişkin önemli bir perspektif sunar. Ancak, bu dönemde devlet kademelerinde yer alan kişilerin girift ilişkiler ağının ve dönemin önemli olaylarının kurum perspektifinden okunmasının eksikliği hissedilir. Bu tür bir yaklaşım, kitabın sunmuş olduğu analizlere ek bir derinlik kazandırabilir ve dönemin idari yapısını daha kapsamlı bir şekilde anlamamıza katkı sağlayabilirdi.

Yazar anlatısında yoğunlukla mabeynin çeşitli kademelerinde görev almış kişilerin deneyimlerini ve arşiv belgelerindeki bilgileri temel alır. Belgelerin bu yönde bilgileri yönlendirmesi, zaman zaman tekil olabilecek bazı durumların genellenmesi ile sonuçlanabilir. Örneğin II. Abdülhamid'in tahta çıkışının ardından ceyb-i hümayun konusunda yapılan düzenleme ve ıslahatın anlatıldığı bölümde, ceyb-i hümayun katiplerinin "parayla (...) içli dışlı oldukları" ve 1894 yılında bazı yolsuzluk iddialarının gündeme geldiği belirtilir. Konuyla ilgili arşiv belgesinin ışığında kimin ne gibi bir iddia ile kimleri itham ettiği konusu detaylıca anlatılır. (s. 288) Ancak bunun tekil bir olay olup olmadığı, eğer tekil bir olaysa neden bu tarihte bu tür bir iddianın dillendirilebildiği, eğer daha önce de bu tür durumlar olduysa bu konunun ne ifade ettiği gibi konulara açıklık getirmez. Çeşitli pozisyonlardaki mabeyn görevlilerinin görev tanımları yapılırken de benzer bir yaklaşım görülür. Birçok belgeden süzölmüş vazifeler art arda sıralanır ancak bu vazifelerin bir kişiye özgü mü yoksa genele haiz mi olduğu konusu göz ardı edilir. Mesela mabeyncilerin iç ihtiyaçlar konusunda sorumlu oldukları belirtildikten sonra sıralanan görevleri arasında yer alan "yabancı eskiyen şifre anahtarlarının yerine yenisi gönderilmesi", "Kırım'a gelen Rus çarına hoş geldin merasimi için Livadya'ya giderek padişahın mesajının iletilmesi" yahut "yanan Tarabya'daki İngiltere sefaretinin yazlık sarayı için sefere padişahın üzüntülerinin bildirilmesi" gibi maddelerin genel geçerliği şüphelidir. (s. 276) Kitabın genelinde gözlenen, kişisel deneyimlerin bağlama yeterince güçlü biçimde oturtulmadan ele alındığı ve art arda dizildiği anlatı eğilimine en somut örnek ise *Padişah yardımcılığı önerisi ve Said Paşa'nın İngiltere Sefaretine Sığınması* gibi bir alt başlığın varlığıdır.

Kitap, *Mabeyn-i Hümayun* teşkilatının tarihsel gelişimini, yapısını ve çalışanlarını zengin bir kaynak çeşitliliğinden yararlanarak ele almakta ve Osmanlı saray teşkilatına dair özgün bir perspektif sunmaktadır. Akyıldız'ın titiz arşiv çalışması, konuya hakimiyeti ve detaylara verdiği önem bu eseri, Osmanlı bürokrasisinin dönüşüm süreçlerini anlamak isteyen araştırmacılar için vazgeçilmez bir başvuru kaynağı haline getirmektedir. Ancak, kitabın ağırlıklı olarak betimleyici bir anlatımla sınırlı kalması ve daha güçlü bir analitik çerçeve geliştirme potansiyeline sahip olması, çalışmanın tartışmaya dayalı bir katkı sunma imkânını sınırlandırmıştır. Yine de *Mabeyn-i Hümayun*, Osmanlı saray teşkilatının tarihine dair bütüncül bir bakış sunan ve özellikle 19. yüzyılın sosyopolitik dönüşümlerini anlamak açısından önemli ipuçları barındıran bir çalışma olarak dikkat çeker. Bu nedenle hem Osmanlı tarihi araştırmacıları hem de modernleşme sürecine ilgi duyan okuyucular için temel bir kaynak olma özelliği taşır.

Nir Shafir, *The Order and Disorder of Communication: Pamphlets and Polemics in Seventeenth-Century Ottoman Empire.*

Stanford University Press, 2024. 436 sayfa. ISBN: 9781503638952.

NUMAN DENİZ*

Shafir, "pamphlet" in, yani Türkçe'de ancak "kitapçık" kelimesiyle karşılanabilecek olan ve erken modern Avrupa'da görülen, kısa, ucuz ve efemeral yayımların, Osmanlı'da 17. yüzyılda dini polemiklerin yükselişiyle beraber nasıl yeni bir tür olarak ortaya çıktığını ve bu polemikleri daha da harladığını tartışıyor. Yazar, bilgiyi az eğitilmiş okurlar için ulaşılabilir kılan bu yeni yayım türünün, daha önce eğitilmiş eliten tekelinde bulunan hukuki ve dini tartışmalara nasıl sıradan Müslümanları da kattığını gösteriyor. Dini polemikler hakkında yazılmış risalelerin içeriğine odaklanarak, daha önce Kadızadeli-ler hakkında yapılmış sosyoekonomik tarifin yerine yeni bir okuma öneriyor. Başlığın- dan anlaşılacağı üzere kitap iki ana kısımdan oluşuyor: Osmanlı'da iletişimin düzeni ve düzensizliği. İlk kısım sırasıyla kitap üretimi, kitapların dolaşımı, eğitim olanaklarının çeşitliliği ve eğitilmiş elitin okuma pratiklerini inceliyor. İkinci kısım ise dini polemikler, risalelerin bu polemiklerin kaynağı ve aracı haline gelişi, polemiklerin yarattığı kutup-laşma, az ve yarı eğitilmiş kesimin okuma pratikleri, ortaya çıkan farklı okur kitleleri ve son olarak Nabulusi örneği üzerinden risale yazarının stratejilerine odaklanıyor.

Birinci bölüm, Shafir'in revizyonist yaklaşımı için önemli olan yazma teknolojisi (manuscript technology) kavramına açıklık getiriyor. Yazara göre, elle kopyalama kitap üretiminin ticarileşmesine engel olduysa da bu okur-yazarlık oranının çok aşağı seviyelerde seyrettiği anlamına gelmiyor. Örneğin veraset kayıtlarına göre, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı şehirlerindeki okur-yazarlık oranı, Amsterdam ve Paris gibi şehirlerle benzer seviyelerde görünüyor (s. 37). Ayrıca matbaa toplumunda üretim ve saklama için sabit bir yere ihtiyaç varken, yazma toplumunda üretim sadece kâğıt, kalem, mürekkep ve emek ile gerçekleştirilebilirdi (s. 31). Dolayısıyla matbaa teknolojisi ve yazma teknolo- jisi Shafir için artıları ve eksileri olan iki ayrı üretim biçimi. Dolaşıma odaklanan ikinci bölüm, Osmanlı eğitilmiş elitinin bilginin serbest dolaşımına dair çekincelerine ve teh- likeli fikirlerin dolaşımına karşı devletin ne tür mekanizmalar geliştirdiğine değiniyor (s. 80).

Üçüncü bölüm, 17. yüzyıl itibarıyla medrese eğitimiyle bürokrat eğitiminin birbirin- den nasıl ayrıştığını anlatıyor. Medrese eğitiminde bir taraftan hukuk, teoloji ve felse- fe derslerinin, diğer taraftan gramer, retorik ve mantık gibi becerileri içeren dilbilgisi

* Binghamton University, SUNY, ndeniz1@binghamton.edu

derslerinin tümü Arapça öğretiliyordu. Bu eğitim biçimi de elbette medrese mezunlarının metinlere yaklaşımını diğer okurlardan ayırıyordu (s. 91, 111). Bürokratların eğitiminde ise öncelik katiplik sanatı ve Farsça edebiyat ile güzel yazıya verilirken, dilbilgisi ancak eski eserlerin taklit edilmesi yöntemiyle öğretiliyordu (s. 116). Dördüncü bölüm eğitimli elitin gramer, retorik, münazara ve mantık gibi becerileri sağlıklı bir teoloji ve hukuk okuması için birincil şart olarak gördüğünü ve bu becerilerden yoksun okura önyargılı yaklaştığını gösteriyor (s. 133-134).

Kitabın ikinci kısmının ilk bölümü, 16. yüzyılda Osmanlı-Safevi rekabeti bağlamında başlayan mezhepleşme sürecinin bir ürünü olan ve 17. yüzyılda risaleler aracılığıyla harlanan, iyi bir Müslüman'ın nelere dikkat etmesi gerektiği sorusu etrafında şekillenen tartışmalara odaklanıyor (s. 158). Şafir bu bölümde Kadızadeliler hakkındaki literatüre alternatif bir okuma öneriyor. Buna göre, Kadızadelileri merkezi hiyerarşiden dışlanmış öfkeli vaizler ve onları takip eden kitlelerin oluşturduğu sosyoekonomik bir grup yerine, risalelerin içeriği üzerinden bir araya gelmiş, fakat farklı sınıflardan mensuplara sahip bir hareket olarak okumak mümkün. Ayrıca yazar "Kadızadeli" yerine "yasalci" (legalist) terimini kullanmayı tercih ediyor ve bunun hem kendi argümanı açısından hem de "Kadızadeli" isminin pejoratif anlamda kullanılmış olmasından dolayı daha makul olduğunu savunuyor (s. 171). Ancak elbette bu alternatif okuma, daha önce Madeline Zilfi tarafından yapılmış sosyoekonomik açıklamayı geçersiz kılmak ve "yasalci" hareketin belkemiğinin Zilfi'nin anlattığından daha geniş bir tabana yayıldığını kanıtlamak için anekdotal nitelikte kanıtlardan fazlasına ihtiyaç duyuyor.

Altıncı bölüm, yazarın neden "risale" yerine "pamphlet" kelimesini kullandığına açıklık getiriyor. Buna göre, Osmanlı'da risale kelimesi hem Şafir'in odaklandığı ucuz, kısa ve efemeral yayımlar için hem de bir tezi olan kalın kitaplar için kullanılıyordu. Dolayısıyla yazar, dini polemikler üzerine yazılan ve kutuplaşma yaratan bu yeni yayım türü için, erken modern Avrupa bağlamından ödünç aldığı "pamphlet" kelimesini kullanmayı seçmiş (s. 176-177). Takip eden bölümde yazar, risalelerin özellikle 1650-1700 arası dönemde bir kültür savaşının hem aracı hem de kaynağı haline nasıl geldiğini tartışıyor. Yazarın dikkat çektiği konulardan biri, tanınmayan yazarların kendi isimleri yerine ünlü yazarların isimlerini kullanması (s. 214).

Sekizinci bölüm, yarı veya az eğitimli okur kitlesinin vernaküler okuma biçimi hakkında. Polemiklerin sıradan Müslüman'ın gündelik hayatına dair olması, bu kitleyi de tartışmaların içine çekmişti (s. 238). Ancak, gramer, retorik, mantık, münazara gibi becerilerden yoksun yarı eğitimli okurun, bu metinleri düz anlamıyla anlaması gibi ciddi bir tehlike mevcuttu. Örneğin, iman tazeleme amacıyla söylenen "eğer yoldan çıktıysam" ifadesi, dilbilgisi becerilerine sahip olmayanların gözünde dinden çıkma sebebi iken, gramerin önemine dikkat çekenler bunun şartlı bir cümle olduğunu, dolayısıyla gerçekleşmemiş bir eylemi kastettiğini savunuyordu (s. 250).

Peki Osmanlı eğitimli elitine göre, yarı eğitimli ve eğitimsiz kitleler, bu polemiklerde nerede konumlanmalıydı? Dokuzuncu bölüm, bu soruya cevap arıyor. Katip Çelebi, "millet-i İbrahim'denim" sözünün yasaklanmasını isteyen Minkarizade'ye karşı çıkarak, bu tür meselelerin eğitimli elite bırakılması gerektiğini savunuyordu (s. 270). Minkarizade'ye göre ise sıradan Müslümanlar sözü düz anlamıyla anlayabilir ve dinin hala İbrahim'de olduğunu düşünebilirdi; bu da dinin son peygambere geçtiğini inkar anlamına gelirdi (s. 273-274).

Kitabın son bölümü, Nabulusi'ye odaklanarak sıradışı bir risale yazarının profilini çiziyor. Nabulusi, tütün, kahve, koterizasyon, evliya mezarlarında dua gibi tartışmalarda yer aldığı konumdan dolayı Süfi cephesinde görülmeye başlanmıştı. Kendisine bir Süfi evliya personası yaratarak ortalama bir risale yazarından ayrışmayı başardı. Ölümünden sonra kendisine atfedilen mucizeler de buna katkıda bulundu (s. 301-302). Risalelerinin arkasına yazdığı eserleri içeren bir bibliyografya eklemesi ve eserlerinin kopyalarının müritleri tarafından üretilmesi de önemli stratejilerindendi (s. 303-304).

Kitap, hem akademik hem de genel okura hitap edebilecek bir üslupta yazılmış. Yazar, argümanlarını yalnızca akademik bir okur kitlesine hitap edecek kanıtlarla değil, genel okura da ulaşacak şekilde eğlenceli anekdotlarla da desteklemeye çalışmış. Ayrıca, 17. yüzyıl okuma ve eğitim biçimleriyle günümüz pratikleri arasındaki benzerlikler ve farklılıkları etkili bir şekilde kullanarak okuru, dönemin dünyasına götürmeyi başarmış. Akla gelen temel soru ise "pamphlet"lerin akıbeti hakkında. Şafir, 1720'lerde dini polemiklerin sönümlenmesiyle birlikte kendisinin kullandığı anlamıyla risalenin, yani ucuz, kısa ve efemeral eserlerin de kaybolduğunu söylüyor. Bir diğer deyişle, risaleyi "pamphlet"e dönüştüren polemiklerin ortadan kaybolmasıyla, "pamphlet" de yeniden risale haline dönüyor. Peki, bu risaleleri yeni bir yayım türü olarak düşünmek için dini polemiklerin sönümlenmesinden bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüş olmaları gerekmez mi? Örneğin, 17. yüzyılda Fronde sırasında Fransa'da popüler olan *Mazarinade*lerin benzerlerini aynı dönemi daha az çalkantılı geçirmeyen Osmanlı'da görmememiz, risale yazarlarının ürettikleri eserleri yeni bir janra ait görmemeleriyle alakalı olabilir mi? Eğer bu yeni türün orijinalliğinin farkında idiyse, neden dini polemiklerin ötesinde amaçlar için kullanmadılar? Daha açıkça ifade etmek gerekirse, bu "pamphlet"ler, neden kendi spesifik bağlamının ötesine geçmedi?

Kitap, 17. yüzyılda Osmanlı'daki dini tartışmalar bağlamında doğan ve bu tartışmaları daha da alevlendiren risalelere odaklanarak, Osmanlı entelektüel tarihi çalışmalarına önemli bir katkı sunuyor. Ayrıca, Şafir, bugüne dek Kadızadelilerin motivasyonlarını sosyo-ekonomik bağlamda ele almış olan literatürü tümünden reddetmeden, daha önce yapılmamış olanı yapıp risalelerin içeriğine yoğunlaşıyor ve bu literatüre alternatif bir okuma ve terminoloji öneriyor.

THE ORDER AND DISORDER OF COMMUNICATION

Pamphlets and Polemics in the
Seventeenth-Century Ottoman Empire

NIR SHAFIR

Divriği'nden Parlayan Işık: Necdet Sakaoğlu'nun Ardından

FAHRİ ARAL *

Necdet Hoca'yı seksenli yılların ortalarında İletişim Yayınları'nda *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*'nin yayın hazırlıklarını yaparken tanıdım. Mete Tunçay, *Tarih ve Toplum*'u yönetiyor, ayda bir Ankara'dan gelerek, derginin son hazırlıklarını tamamlayıp baskıya gönderiyordu. Tabii o günler özellikle derginin hazırlandığı oda kalabalık olurdu. Hocayla görüşmeye gelen tarihçiler, yazarlar, yazılarını bırakır, sohbet eder, tartışır. Her ayın değişmeyen birkaç ziyaretçisi arasında Orhan Şaik Bey'i (Gökay), Robert Anhegger'i ve Necdet Hoca'yı böyle tanıdım.

Elinde çantası, şık giyimi ve inceliğiyle hep dikkati çekerdi. Özellikle Eğitim Enstitüsünden hocası Orhan Şaik Bey'e karşı saygısına hayran olmuştum. Böyle bir günde tanıştık; derdimi anlattım, ansiklopedinin yayın planı üzerine biraz konuştuk. Doğrusu o dönemde tarih bilgim sınırlıydı, henüz kafamı belli kalıplardan çıkaramamış, hala yöntem diye bellediğim dogmaları aşamamıştım. Böyle bir ansiklopediyi yönetmek bir cesaretti benim için. Ancak, bir hafta sonra Necdet Hoca İletişim'e gelip, çantasından dosya kağıtlarına yazdığı, tel zımbayla itina ile iliştiirdiği önerilerini çıkarıp, elime verince rahatladım ve birikmiş kaygılarımı bir tarafa attım. Hızla hazırlıklarımı sürdürdüm; bu arada bir başka şansım da Nuri Akbayan'la çalışmam oldu. Sonuçta, ilk yönettiğim ansiklopedi, otuz yıl önce yayınlanmasına rağmen belli konularda referans kaynağı olmaya devam ediyor. Ne ilginçtir ki bu ansiklopedi Necdet Hoca ile Akbayan'ı bir araya getirecek ve ortak yayınlar yapmalarına da vesile olacaktı.

Bundan sonra Necdet Hoca'yla ilişkilerimiz artarak sürdü. Ansiklopedinin yanı sıra *Tarih ve Toplum* için yazdığı yazılar nedeniyle haftada bir İletişim'e uğrar, haftalık yayınladığımız ansiklopedi fasiküllerini alır, hemen bir göz atarak, düşüncelerini, eleştirilerini söylerdi. Bir defasında; "Hoca, neredeyse akademik bir yayın gibi ansiklopedi çıkarıyoruz. Yazılarda geçen kavramlar, deyimler vb. için okura bir şey hazırlasak mı?" deyince Necdet Hoca bir hafta geçmeden elinde bir sözlüğün madde başlıklarıyla geldi. Ardından iki aylık kısa bir sürede de *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü* çalışmasıyla odaya girince şaşkına dönmüştüm... Bunu hemen ansiklopedi boyunda dizdirip, okurlara ücretsiz dağıttık. Necdet Bey, bu çalışmayı yıllar sonra genişletecek ve *Osmanlı Tarih Sözlüğü* adıyla yayınlıyacaktı.

Mete Tunçay ayrıldıktan sonra *Tarih ve Toplum*'u tek başıma çıkarmaya başladım. Gerçi Babıalı'ye ayağımı attığım günden beri dergi deneyimim vardı. Ama bunların bir kısmı mesleki, bazıları edebiyat ve kimi de siyasi yayınlardı. Siirt'te çocukluğum, babamın düzenli olarak alıp, kitaplıkta ciltleyerek sakladığı Server İskit'in, Niyazi Ahmet Banoğlu'nun tarih dergilerindeki menkıbelerle geçmişti. Ama her şeye rağmen bu dergilerin zihnimde bıraktığı tortu, yıllar sonra tarih bilincimi şekillendirecekti.

* Bağımsız Araştırmacı, fahriaral47@gmail.com

Buna rağmen *Tarih ve Toplum* gibi yayına başladığı günden beri akademik çevrelerin yanı sıra tüm yayın dünyasında ses getirmiş, eski bilinen tarih dergilerinden farklılığını ortaya koymuş bir yayını, hele Mete Hoca gibi bir yönetmenin yokluğunda sürdürmek zordu. Ama Necdet Bey, o güven veren gülümsemesi ve zarafeti ile "sen dert etme, hallederiz." deyince, rahatladım. Derginin çevresi daha da genişledi. Necdet Hoca hep yanımdaydı; Turgut Kut, Cüneyt Kut, Nuri Akbayar, Sabri Koz, Turgut Akpınar, Kevork Pamukciyan ve daha nice dostun katkısıyla ayrıldığım güne kadar yayını başarıyla sürdürdüm.

Bu süreçte Necdet Bey'in tarihe tutkusunu, tarih anlayışının nasıl biçimlendiğini, tarihi olguları araştırırken geliştirdiği yöntemi keşfetmeye çalıştım. Bir de doğup, büyüdüğü Divriği'den sonra yaşadığı Amasra ve İstanbul gibi şehirlere uzanan sevgisinin sadece bir tek bu kelimeyle açıklanamayacağını, bu sevginin derin tarih ilişkileri içinde "künhüne varılmadan" oluşamayacağını gördüm. Elbette ki, Divriği gibi yerde doğmuş olmak, burada büyümek büyük bir şanslı Sakaoğlu için. Neredeyse tarihin içine doğmuştu ki, hoca bunu şöyle anlatıyor:

"Sokakları tarihle örülü bir atmosferde, tarih kavramından uzak ama onun bir parçası olarak geçti çocukluk hayatım. Öğretilen değil, tecrübe edilen bir tarih. Dünyaları tamamıyla bir masal gibi olan yaşlı kadınlardı bu kasabanın baş aktörleri. Onlar konuştuğu zaman bizim çok sevdiğimiz eski zaman masalları anlatırlardı. Şah hikayeleri, padişah hikayeleriyle karışarak şehrin tarihi de onların dilinde masallaşmıştı. Mengücek şahlarını anlatırlardı belki ama Mengücek adını söylemezlerdi. Bir caminin yapılış hikayesi dahi masala dönüşürdü. Kırk günde temeli atılan caminin her sütununun altına bir kazan para konulduğu gibi masalsı detaylar verirlerdi. Dolayısıyla biz tarihi de masal gibi dinlediğimizden zaman algımız da farklı gelişti.

Babamın elimden tutup, bayram namazları için gittiğimiz Divriği Ulu Camii, onun abidevi taç kapısı, Divriği Kalesi'nin duvarları ve burçları, girip çıktığım evlerin tezyin edilmiş kapıları ve tavanları, çeşmeler, mescitler, türbeler, hanlar ve hamamlar, tarihle iç içe geçen çocukluk dünyamın en belirgin unsurlarıydı. Ramazan geceleri teravihten sonra babamla gittiğim kahvedeki yaşlı insanlardan dinlediğim yerel tarih hikayelerinin üslubuma önemli bir katkı sağladığını düşünüyorum."¹

Bunları okuduktan sonra Necdet Hoca'da biçimlenen tarih anlayışının; yerel tarih ya da "tahkiye edilmiş" tarihle nasıl bir bağ kurduğunu, dinlediği hikayelerin abartılarını da ihmal etmeden, bilimsel yöntemleri kullanarak ulaşabildiği tüm kaynakları kullanarak nasıl biçimlendiğini daha iyi anlıyorum.

Hocanın bu yöntemi olmasaydı, *Köse Paşa Hanedanı*, *Mengücekoğulları*, *Divriği'de Ev Mimarisi*, *Bostanzade Yahya Efendi'nin Duru Tarih'i*, *Çeşm-i Cihan Amasra*, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, *Bu Mülkün Sultanları* ve daha nice kitap, makale ve ansiklopedi yazısı nasıl yazılırdı? Çok önemli bir çalışma olan, Necdet Sakaoğlu'na Armağan kitabında yer alan 79 sayfalık "Necdet Sakaoğlu Bibliyografyası" nasıl ortaya çıkardı?

Sakaoğlu'nun yaşamında yaşadığı şehirlerin önemi büyüktür. Buralarda kimsenin göremediği ayrıntıları, halk arasında anlatılan hikayeleri hemen hafızasına nakşeder,

¹ Necdet Sakaoğlu'na Armağan, Editör: Hayri Fehmi Yılmaz, (İstanbul: Kriter Yayınları, 2022), 39-40.

zamanı geldiğinde titizlikle kaynaklarla destekleyip kaleme dökerdi. Öğrenim gördüğü Sivas'tan, ilk tayin edildiği Urfa'ya ve tam 19 yıl görev yaptığı Amasra'ya kadar sürekli kendine özgü merakını tarihsel çerçeveye oturtarak önemli eserler veren Necdet Hoca, *Çeşm-i Cihan Amasra'yı* zihninde kurgularken şunları anlatıyor:

"Amasra çok özel bir çevreydi. Halkı yani Amasralılar bütünsel bir topluluktu. Aşağı yukarı hepsinin birbirleriyle akrabalıkları vardı. Ev hayatları eşitlenmişti. Yemeler, içmeleri, ev eşyaları bir kıyı kasabasının ortalaması idi. Birkaç kuşaktır kullanılan eski evler çoktu. Beton denebilir üç, beş yapı vardı.....Evlere yeni su verilmişti ama 1963'te elektrik yoktu. Şebeke elektriği ise 1967'de geldi. ... O evreleri bugün özlüyorum. Sanki çok iyi zamanlar, çok erdemli insanlar vardı. Öğretmene ve okula karşı saygı yüksekti."²

Yıllar önce birlikte Amasra sokaklarını arşınlarken, bana kitabı nasıl kaleme aldığını anlatmıştı. İyon sitesi Sesamos'tan başlayıp, Pontus'un Amastris'ine, Cenova kolonisi Samastro'ya ve Fatih'in Çeşm-i Cihan'ına (Cihanın Gözbebeği) uzanan süreci nasıl da anlatmıştı hoca? Ondan sonra her Amasra'ya gidişimde yukarıdan bakarak, Fatih'in Amasra'yı fethederken vezirine söylediği sözü hatırlarım: "Lala, çeşm-i cihan bu mu ola.."

Ne var ki, Necdet Bey'in İstanbul tutkusu bambaşkaydı; Divriği'deki çocukluk günlerinden başlayan "İstanbul'u düşünmek" bir yana ulaşılmaz bir şehirdi adeta İstanbul. Aslında bu duyguları daha da uzak bir şehirde, Siirt'te doğup, büyüyen ben de yaşadım. İstanbul, bizlerin gözünde de ulaşılması zor bir dünyaydı. Gidip, görenler, hele hele bir süre yaşayanlar, parmakla gösterilir, etrafları sarılır, gördükleri defalarca anlatılırdı. Ortaokulu bitirip, liseyi İstanbul'da okumaya gidince her tatil dönüşünde aynı şeyleri ben de yaşadım. Seyrettiğim maçları, yakından gördüğüm futbolcuları, İstiklal Caddesi'nde yürürken yanlarından geçtiğim Zeki Müren'i, Ayhan Işık'ı nasıl da dillendirirdim...

Sakaoğlu İstanbul'a ilk kez on sekiz yaşındayken gider, Haydarpaşa'da trenden inince bindiği vapurun bu kadar yolcuyu nasıl taşıyabildiğine hayret eder. Eğitimini ise suriçi İstanbul'unun eski bir semti Çapa'da olan Eğitim Enstitüsü'nde tamamlayan Necdet Bey, bu süre içinde İstanbul'u keşfetmeye çalışır. Tahtakale'de Mercan'da gezinirken şık giyimli insanların yanı sıra esnafın hatta hamalların da kendilerine özgü bir kibarlığa sahip olduklarından söz eder:

"İstanbullu olmadığımı farkındayım. Fakat İstanbul'un elli sene evvel öğrendiğim kurallarına hala uymaya çalışıyorum. Herkesin de uymasını büyük hizmet ve fayda olacağına inanıyorum. Ancak bu sayede bir kentin kültürünü koruyan bir kent nüfusu olabileceği inancındayım. Divriliğiyim, taşralıyım, bundan da çok memnunum. Fakat İstanbul'a olabildiğince saygılı davranmaya çalışıyorum."³

İşte bu saygı Necdet Hoca'yı İstanbul'la, şehrin güzellikleriyle, tarihi dokusuyla, abideleriyle bütünleştirir. Topkapı Sarayını Dolmabahçe'yi, Sultanahmet'i gezerken hocaların ağzından tüm bilgileri, kimsenin bilmediği ayrıntıları dinlemiş şanslı biri olarak

² Necdet Sakaoğlu'na Armağan, s.7.

³ Necdet Sakaoğlu'na Armağan, s. 47.

o gezilerin bıraktığı tadı unutamıyorum. Yeri gelmişken bir anımı anlatmadan geçemeyeceğim. Ne zamandı hatırlamıyorum; bir gün Necdet Hoca'ya ukalalık edip, Çapa Eğitim Enstitüsü'nün kapısındaki hattın kime ait olduğunu sormuştum. Hoca cevabı yapıştırdı: "Diyarbakırlı Hattat Hamit Aytaç." Tabii bu cevabı bekliyordum ve devam ettim: "Hoca biliyor musun, ben üniversite yıllarımda Hattat Hamit Efendi'yi tanıdım." Hayretle, "Nasıl oldu bu?" diye sorunca, anlatmaya devam ettim: "O yıllarda Sultanahmet'ten Gülhane'ye inerken sağda birkaç salaş meyhane vardı. Onlardan birine arkadaşlarla giderdik. Arada bir meyhanecinin sesi yükselirdi: 'Hattat Hamit Efendi'ye yan masadan bir şişe şarap ikramı...' Kimi zaman oturduğu masaya ya da yanına çökerdik ama fazla konuşmaz, yemeğini yer, içkisini içer, kalkardı. Sonradan onun Cağaloğlu'nda İkdam Yurdu'nda avluya bakan bir odada yokluk içinde yaşadığını ve akşamları kamburu ve sarkık çenesiyle yavaş yavaş yürüyerek vilayetin yanından meyhaneye geldiğini öğrendik." Necdet Bey gülererek; "Peki bir karalama da mı alamadın Hamit Efendi'den?" diye sorunca, cevap veremedim. Karalama bir yana hat hakkında bile bilgim yoktu. O yıllarda kendisine Hamidi al-Amidi diyen Hamid Aytaç'ın yaşayan son hattat olduğunu nereden bilecektim...

Necdet Hoca'yla birlikte çok çalıştık. *Tarih ve Toplum*'un yönetmenliğini yaptığım dönemden sonra İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'nda da beni yalnız bırakmadı. İletişim Yayınları'nda iki kitap olarak yayınladığımız Eğitim Tarihi'ni büyük boy, zengin görsel malzemeli bir referans kitabı haline getirdiğimizde hocanın çalışma disiplinine, bir de konu eğitim olunca soruna hakimiyetine hayran olmuştum. Hiç elinden bırakmadığı çantasıyla getirdiği fotoğrafları, dergileri bana teslim ederken hassasiyetinin yanı sıra bu kadar değerli malzemenin başına bir şey gelmeyeceği konusunda bana duyduğu güveni hep hatırlarım. Doğrusu son dönemde, bu çok önemli çalışmanın bir başka yayınevi tarafından yapılan özensiz baskısını görünce, bir yayıncı olarak üzülmüştüm.

Son yıllarda hocayla ru be ru görüşme şansımız pek olmuyordu. Hoca çok yoğun, ben de Bilgi Üniversitesi Yayınları'ndan başımı kaldıramıyordum. Hele hele bir zamanlar yaptığımız gibi onun deyiimiyle papaz da uçuramıyorduk. Ama yine de Kadıköy'de Müteferrika'da Lütü Seymen'in ofisinde, Nedret İşli'nin Beyoğlu'ndaki sahaf dükkanı Turkuaz'da seyrek de olsa buluşuyorduk. Daha çok ben, bir derdim olduğunda telefona sarılır, hasret giderir, isteklerimi sıralardım. O da bana çevrim yazılarını yapıp, bastır-mak istediği önemli risalelerden söz eder; "himmet et de bunları basalım, senden başkası da yapamaz" derdi.

Son olarak ona yayına hazırlamakta olduğum Sinop'la ilgili kitap için görüşlerini sorduğumda, bana ünlü Fransız coğrafyacısı ve aynı zamanda Düyun-u Umumiye genel sekreteri olan Vital Cuinet'in beş ciltlik *La Turquie d'Asie* kitabından o yıllarda Kastamonu vilayetine bağlı bir sancak olan Sinop'la ilgili bölümü çevirtmemi önermiş ve orijinalinin fotokopisini göndermişti.

En son geçen yılın mart ayında Mete Tunçay Hoca'yı ziyaretimizde her zamanki hayata bağlılığını, zarafetini ve neşesini koruyordu.

Onu çok özleyeceğim.

İÇİNDEKİLER

Sunuş

Firuzan Melike Sümertaş & Sırrı Emrah Üçer

Araştırma Makaleleri

1875 Osmanlı Moratoryumu Önlenebilirdi

Nurhan Davutyan

1922 Öncesinde Jacques Pervititch

Murat Tülek, Jean-François Pérouse, Funda Ferhanoğlu

İstisnayı Yönetmek, Adaleti Müzakere Etmek: İşkodra'da Cibal Kanunu, Umumi Sulhlar ve Hibrit Cezalandırma Usulleri

Ebru Aykut

"Başka Yazacak Şey mi Yok?": 19. Yüzyıl Osmanlı Aydınının Gözünden Karabatak ve Karabatağın Kısa Leksikolojik Tarihi

T. Murat Akkaya

Belgeler

Adalet Arama ve Tehdit unsuru olarak yabancı devletlere başvurma söyleminin nüveleri

Filiz Yazıcıoğlu

Halil Edhem Bey'in Almanca Müze-i Hümayun Tarihi

Mertkan Karaca

Amerika'da bir yeniçeri: İbrahim Ben Ali'nin sıradışı serencamı

Aysel Yıldız

Kitabiyat

Ümit Kurt, *Kanun ve Nizam Dairesinde Soykırım Teknokratı Mustafa Reşat Mimaroglu'nun İzinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Mekanizması*

Ekrem Yener

Uğur Zekeriya Peçe, *Island and Empire: How Civil War in Crete Mobilized the Ottoman World*

Melis Cankara

Ali Akyıldız, *Mabeyn-i Hümayun: Osmanlı Saray Teşkilatının Modernleşmesi*

Ayşe Hilal Uğurlu

Nir Şafir, *The Order and Disorder of Communication: Pamphlets and Polemics in Seventeenth-Century Ottoman Empire.*

Numan Deniz

Vefeyat

Divriği'den parlayan ışık: Necdet Sakaoğlu'nun ardından

Fahri Aral

